త్వరం దుర్లభం మత్వా నూనమావర్జితం మయా। పయః పూర్వైస్స్వనిశ్వాసైః కవోష్ణముపభుజ్యతే॥ ౬౭॥ సోహమిజ్యావిశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమీలితః। ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇవాచలః॥ ౬౮॥ లోకాంతరసుఖం పుణ్యం తపోదానసముద్భవమ్। సంతతిశ్శుద్ధవంశ్యా తు పరత్రేహ చ శర్మణే॥ ౬౯॥ తయా హీనం విధాతర్మాం కథం పశ్యన్న దూయసే। సిక్తం స్వయమివ స్నేహాద్వంధ్యమాశ్రమవృక్షకమ్॥ ౭౦॥ అసహ్యపీడం భగవన్నృణ

షత్ మత్తః - పరమసంతం (*) అన్వారాదితిరత్రేత్యాదినా పదిపంచమీ- దుర్లభమలభ్యం- మత్వా- మయా- ఆవర్జితం దత్తం - పయః- పూర్వైః పితృభిః- స్వనిశ్వాసైః దుఃఖజైః- కవోష్ణమీషదుష్ణం యథా భవతి తథా- ఉపభుజ్యతే ఉపభోక్ష్యతే (*) కవోష్ణమితి కుశబ్దస్య కవాదేశః॥ ॥కోష్ణం కవోష్ణం మందోష్ణం కదుష్ణం త్రిషు తద్వతీత్యమరః॥ ౬౭॥ సోహమితి॥ ఇజ్యాయా (*) ప్రజాయజోర్భావేక్యబితిక్యప్- ఇజ్యయా- విశుద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః- ప్రజాలోపేసంతత్యభావేన నిమీలితః కృతమీలనః- సోహం - లోక్యత ఇతి లోకః- నలోక్యత ఇత్యలోకః- లోకశ్చాసావలోకశ్చ లోకాలోకః - చక్రవాళాచల ఇవ॥ ని॥ లోకాలోకశ్చక్రవాళ ఇత్యమరః- ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః- దేవఋణవిమోచనాత్ - నప్రకాశత ఇత్యప్రకాశః- పితృఋణావిమోచనాత్ (*) పచాద్యచ్ - అస్మీతిశేషః- లోకాలోకోప్యంతస్సూర్య సంపర్కాద్బహిస్తమోవ్యాప్త్యా చ ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చేతి మంతవ్యం॥ ౬౮॥ నతపశ్శపోదానాదిసంపన్నస్యతిపుపత్యేనేత్యత ఆహ॥ లోకాంతరేతి॥ సముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణం - తపోదానే సముద్భవో యస్య తత్తపోదానసముద్భవం- యత్పుణ్యం తత్- లోకాంతరే పరలోకే - సుఖం సుఖకరం - శుద్ధవంశే భవా శుద్ధవంశ్యా- సంతతిస్తు- పరత్ర పరలోకేచ- ఇహ అముత్ర లోకేచ- శర్మణే సుఖాయ॥ ని ॥శర్మశాతసుఖానిచేత్యమరః- భవతీతి శేషః॥ ౬౯॥ తయేతి॥ హే విధాతః స్రష్టః- తయా సంతత్యా- హీనం నపత్యమిత్యర్థః- మాం- స్నేహాత్ - ప్రేమ్ణా- స్వయమేవ- సిక్తం జలసేకేన వర్ధితం- వంధ్యం అఫలం॥ని॥ వంధ్యోఫలోవకేశీచేత్యమరః- ఆశ్రమే- వృక్షకం వృక్షపోతమివ- స్థితం కథం- నదూయసే న పరితప్యసే- విధాతరిత్యనేన సమర్థోప్యుపేక్షస ఇత్యుపగమ్యతే॥ ౭౦ ॥అసహ్యేతి॥ హే భగవన్- మే- అంత్యమృణం పైతృకమృణం- అనిర్వాణస్య మజ్జనరతస్య ॥ ని ॥ నిర్వాణో నివృత్తౌ మోక్షే వినమే గజమజ్జన ఇతి యాదవః- దంతినో గజస్య అరుంతుదం వ్రణం తుదతీత్యరుంతుదం- మర్మస్పృక్॥ ని ॥ వ్రణోస్త్రియామీర్మమరుః ॥ అరుంతుదస్తు మర్మస్పృగితి చామరః (*) విధ్వద్విషోస్తుద ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః- అరుద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః- ఆలానం గజబంధనస్తంభమివ॥ ని ॥ఆలానం గజబంధనమిత్యర్థః- అసహ్యా సోఢుమశక్యా- పీడా దుఃఖం- యస్మిన్ తత్- అపేహి స్సహదుఃఖజనకమిత్యర్థః - నిర్వాణోత్థానశయనాని త్రీణి గజకర్మాణీతి పాల

మంత్యమవేహి మే।అరుంతుదమివాలానమనిర్వాణస్యదంతినః॥ ౭౧॥తస్మా
న్ముచ్యేయథా తాతసంవిధాతుంత్వమర్హసి । ఇక్ష్వాకూణాందురాపే
ఽర్థే త్వదధీనాహిసిద్ధయః॥ ౭౨ ॥ ఇతివిజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యానస్తిమితలో
చనః। క్షణమాత్రమృషిస్తస్థౌసుప్తమీనఇవహ్రదః॥ ౭౩॥ సోఽపశ్యత్ప్రణి
ధానేనసంతతిస్తంభకారణం। భావితాత్మాభువోభర్తురథైనంప్రత్యబో
ధయత్ ॥ ౭౪॥ పురాశక్రముపస్థాయతవోర్వీంప్రతియాస్యతః। ఆసీత్క
ల్పతరుచ్ఛాయామాశ్రితాసురభిఃపథి ॥ ౭౫ ॥ధర్మలోపభయాద్రాజ్ఞీ
మృతుస్నాతామనుస్మరన్ । ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాంతస్యాంత్వంసా

ర్వాణస్య॥ ౭౧॥తస్మాదితి॥ హేతాత-తస్మాత్-పైతృకాత్-ఋణాత్-యథాముచ్యేమ్ముక్తోభ
వామి (*) కర్మణిలట్- తథా- సంవిధాతుంకర్తుం-త్వమర్హసి-హియస్మాత్కా
రణాత్-ఇక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకువంశ్యానాం(*)తద్రాజత్వాదణబహువ్వణోలుక్- దురా
పేదుష్ప్రాపే- అర్థే- సిద్ధయః- త్వదధీనాఃత్వదాయత్తాః (*) ఇక్ష్వాకూణామితిశేషే
షష్ఠీ- లోకేత్యాదినాకృద్యోగషష్ఠీనిషేధాత్॥ ౭౨ ॥ఇతీతి॥ ఇత్థం- రాజ్ఞావిజ్ఞాపితః
ఋషిర్వసిష్ఠః- ధ్యానేనస్తిమితేలోచనేయస్యసధ్యానస్తిమితలోచనః- నిశ్చలాక్షస్సన్.
క్షణమాత్రమీషన్మాత్రం-సుప్తమీనోహ్రదఇవతస్థౌ॥ ౭౩॥సఇతి॥ సమునిః- ప్రణిధానేన
చిత్తైకాగ్ర్యేణ- భావితాత్మా- భావితః- యథాస్వరూపంబుద్ధః- ఆత్మాక్షేత్రజ్ఞః- యేన
సతథోక్తస్సన్ భువోభర్తుర్నృపస్య- సంతతేఃస్తంభకారణం సంతానప్రతిబంధకార
ణం- అపశ్యత్- అథానంతరం- ఏనంనృపం- ప్రత్యబోధయత్ స్వదృష్టంజ్ఞాపితవానిత్య
ర్థః- ఏనమిత్యత్ర (*) గతిబుద్ధీత్యాదినాకర్తుఃకర్మత్వం॥ ౭౪ ॥పురేతి॥ పురాపూ
ర్వం-శక్రంఇంద్రం- ఉపస్థాయసంసేవ్య - ఉర్వీంప్రతిభువముద్దిశ్య-యాస్యతఃఆగమిష్య
తః- తవ- పథి-కల్పతరుచ్ఛాయామాశ్రితా - సురభిఃకామధేనుః- ఆసీత్ - తత్రస్థితేత్య
ర్థః॥ ౭౫ ॥తతఃకిమిత్యతఆహ॥ ధర్మలోపేతి॥ ఋతుఃపుష్పంరజఇతియావత్ ॥ ని।
ఋతుస్త్రీస్త్రీకుసుమేపిచేత్యమరః- ఋతునానిమిత్తేన- స్నాతాం- రాజ్ఞీంసుదక్షిణాం
ధర్మస్యఋత్వభిగమనలక్షణస్య- లోపాత్ భ్రంశాత్ -యద్భయంతస్మాత్ -అనుస్మరన్
ధ్యాయన్॥ శ్లో ॥మృదంగందైవతంవిప్రంఘృతంమధుచతుష్పథం - ప్రదక్షిణానికుర్వీ
ప్రఖ్యాతాంశ్చవనస్పతీనితినీతిశాస్త్రాత్ -ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాంప్రదక్షిణీకరణయో
గ్యాయాం- తస్యాంధేన్వాం - త్వం- సాధుప్రదక్షిణాదిసత్కారం - నాచరః నాచరి
తవానసి- స్త్రీవ్యాసక్తాహివిస్మరంతీతిభావః- ఋతుకాలాభిగమేమనుః॥ శ్లో ॥ఋతుకా
లాభిగామీస్యాత్స్వదారనిరతస్సదేతి॥ అకరణేదోషమాహపరాశరః॥ శ్లో ॥ఋతుస్నా
తాంతుయోభార్యాంస్వస్థస్సన్నాధిగచ్ఛతి। బాలగోఘ్నాపరాధేనయుజ్యతేనాత్రసంశ
య ఇతి॥ ౭౬ ॥అవజానాసీతి॥ యస్మాత్కారణాత్ - మాం- అవజానాసీతిరస్కరోషి

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ధునాచరః ॥ ౭౬ ॥ అవజానాసి మాం యస్మాత్తతస్తే న భవిష్యతి । మత్ప్రసూతిమనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా ॥ ౭౭ ॥ స శాపో న త్వయా రాజన్న చ సారథినా శ్రుతః । నదత్యాకాశగంగాయాః స్రోతస్యుద్దామదిగ్గజే ॥ ౭౮ ॥ ఈప్సితం తదవజ్ఞానాద్విద్ధి సార్గళమాత్మనః । ప్రతిబధ్నాతి హి శ్రేయః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః ॥ ౭౯ ॥ హవిషే దీర్ఘసత్రస్య సా చేదానీం ప్రచేతసః । భుజంగపిహితద్వారం పాతాళమధితిష్ఠతి ॥ ౮౦ ॥ సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః । ఆరాధయ సపత్నీకః ప్రీతా కామదుఘా హి సా ॥ ౮౧ ॥ ఇతి వాదిన ఏవాస్య హోతురాహుతిసాధనమ్ । అనింద్యా నందినీ నామ ధేనురావవృతే వనాత్ ॥ ౮౨ ॥ లలాటోదయమాభుగ్నం పల్లవ

అతః కారణాత్ - మత్ప్రసూతిం మమ సంతతిం - అనారాధ్య అసేవయిత్వా - తే తవ - ప్రజా - న భవిష్యతీతి సా సురభిః త్వాం శశాప (*) శప ఆక్రోశే ॥ ౭౭ ॥ స ఇతి ॥ ఉద్దామదిగ్గజే - మత్తదిగ్గజే - ఆకాశగంగాయాః - స్రోతసి ప్రవాహే చ - నదతి సతి - హే రాజన్ - స శాపః - త్వయా న శ్రుతః - సారథినా చ - న శ్రుతః ॥ ౭౮ ॥ అస్తు ప్రస్తుతే కిమాయాతమిత్యత్రాహ ॥ ఈప్సితమితి ॥ తదవజ్ఞాత్ - తస్యాః ధేనోః - అవజ్ఞానాదవమానాత్ - ఆత్మనస్తవ - ఆప్తుమిష్టమీప్సితం మనోరథం (*) ఆప్నోతేస్సన్నంతాత్క్తః ఈకారశ్చ - సార్గళం సప్రతిబంధం - విద్ధి జానీహి - తథాహి - పూజ్యపూజాయాః - వ్యతిక్రమః అతిక్రమణం - శ్రేయః - ప్రతిబధ్నాతి హి ఫలస్య విఘ్నం కరోత్యేవేత్యర్థః ॥ ౭౯ ॥ తర్హి గత్వా తామారాధయామి సా వా కథంచిదాగమిష్యతీత్యాశా న కర్తవ్యేత్యాహ ॥ హవిష ఇతి ॥ సా సురభిః - ఇదానీం - దీర్ఘం సత్రం చిరకాలసాధ్యో యాగవిశేషో యస్య తస్య - ప్రచేతసః - హవిషే దధ్యాజ్యాది హవిరర్థం - భుజంగపిహితద్వారం భుజంగావరుద్ధద్వారం - అతో దుష్ప్రవేశం - పాతాళమధితిష్ఠతి - పాతాళే తిష్ఠతీత్యర్థః (*) అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్మత్వం ॥ ౮౦ ॥ తర్హి కా గతిరిత్యత్రాహ ॥ సుతామితి ॥ తస్యాస్సురభేరియం తదీయా తాం సుతాం - సురభేః - ప్రతినిధిం - కృత్వా శుచిః శుద్ధచిత్తస్సన్ - పత్న్యా సహ వర్తత ఇతి సపత్నీకస్సన్ (*) నద్యృతశ్చేతి కప్రత్యయః - ఆరాధయ - హి యస్మాత్కారణాత్ - సా - ప్రీతా తుష్టా సతీ - కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా - భవతీతి శేషః (*) దుహః కబ్ఘశ్చేతి కప్రత్యయో ఘాదేశశ్చ ॥ ౮౧ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ - వాదినో వదత ఏవ - హోతుః హవనశీలస్య (*) తృన్నితి తృన్ప్రత్యయః - అస్య మునేః ఆహుతీనాం సాధనం కరణం - నందయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నందినీ నామ - అనింద్యా అగర్హ్యా - ప్రశస్తా - ధేనుః - వనాత్ - ఆవవృతే ప్రత్యాగతా ॥ శ్లో ॥ అవ్యాక్షేపో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమితి న్యాయాదితి భావః ॥ ౮౨ ॥ సంప్రతి ధేనుం విశినష్టి ॥ లలాటేతి ॥ పల్లవవత్ - స్నిగ్ధా - పాటలా చ - సంధ్యాయామివైతద్విశేషణాయో

విశాంపతిం। సూనుస్సూనృతవాక్స్రష్టుర్విససర్జోర్జితశ్రియం॥ ౯౩॥
సత్యామపి తపస్సిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః। కల్పవిత్కల్పయామాస వన్యామేవాస్య సంవిధాం॥ ౯౪ ॥నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలామధ్యాస్య ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః। తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం నినాయ॥ ౯౫॥ .... *

ఇతి శ్రీమత్కాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే ప్రథమస్సర్గః

ప్నస్సంవేశ ఇత్యపీత్యమరః॥ ౯౩ ॥సత్యామితి॥ కల్పవిత్ వ్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞః- మునిః - తపస్సిద్ధౌ సత్యామపి - తపసైవ రాజయోగ్యాహార సంపాదనసామర్థ్యే సత్యపీత్యర్థః- నియమాపేక్షయా- తదాప్రభృత్యేవ వ్రతచర్యాపేక్షయా- అస్య రాజ్ఞః- వన్యామేవ- సంవిధీయతే అనయేతి సంవిధా కుశాదిశయనసామగ్రీ - తాం (*) ఆతశ్చోపసర్గ ఇత్యాఙ్ ప్రత్యయః- అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి కర్మార్థత్వం- కల్పయామాస సంపాదయామాస॥ ౯౪ ॥నిర్దిష్టామితి॥ స రాజా- కులపతినా మునికులేశ్వరేణ వసిష్ఠేన నిర్దిష్టాం- పర్ణశాలాం- అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ - తస్యామధిష్ఠానం కృత్వేత్యర్థః (* అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేత్యాదినా ఆధారస్య కర్మత్వే ద్వితీయా - ప్రయతో నియతః- పరిగ్రహః పత్నీ- ద్వితీయా యస్య స తథోక్తః- కుశానాం శయనే -సంవిష్టః సుప్తస్సన్ -తస్య వసిష్ఠస్య- శిష్యాణాం-అధ్యయనేన అపరరాత్ర వేదపఠనేన- నివేదితః-అవసానో యస్యాస్తాం నిశాం నినాయ గమయామాస- అపరరాత్రాధ్యయనే మనుః॥ శ్లో ॥ న నిశాంతే పరిశ్రా తో బ్రహ్మాధీత్య పునస్స్వపేత్॥ గౌతమశ్చ॥ న చాప్యపరరాత్రాదావధీత్య హి పునస్స్వ దితి॥ ప్రహర్షిణీవృత్తమేతత్- ఉక్తం చ॥ శ్లో ॥మ్నౌజ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీ యమితి॥ ౯౫॥ ... ...

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ-శ్రీమహోపాధ్యాయ-
కోలచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం- సంజీవినీ సమాఖ్యాయాం-
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం - ప్రథమస్సర్గః

ప్రథమస్సర్గస్సమాప్తః

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే,

ద్వితీయస్సర్గః.

అథప్రజానామధిపఃప్రభాతేజాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాం। వనాయపీతప్రతిబద్ధవత్సాంయశోధనోధేనుమృషేర్ముమోచ ॥ ౧ ॥ తస్యాఃఖురన్యాసపవిత్రపాంసుమపాంసులానాంధురికీర్తనీయా। మార్గంమనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీశ్రుతేరివార్థంస్మృతిరన్వగచ్ఛత్ ॥ ౨ ॥ నివర్త్య

అథేతి॥ అథనిశాపనయనానంతరం- యశఏవధనంయస్యసయశోధనఃకీర్తిసంపన్నః- ప్రజానామధిపోదిలీపః- ప్రభాతేప్రాతఃకాలే - జాయయాసుదక్షిణయా - ప్రతిగ్రాహితేస్వీకారితే- గంధమాల్యే- యయాసా - జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాతాం- పీతంపానమస్యాస్తీతిపీతః- పీతవానిత్యర్థః (*) అర్శాదిభ్యోదిత్యచ్ ప్రత్యయః- పీతాగావోభుక్తాబ్రాహ్మణాఇతిమహాభాష్య ప్రయోగదర్శనాత్ - పీతః-ప్రతిబద్ధః-వత్సోయస్యాస్తాం- ఋషేర్ధేనుం - వనాయవనంగంతుం - ముమోచ (*) క్రియార్థోపపదేత్యాదినాచతుర్థీ - జాయాపదసామర్థ్యాత్సుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వమస్తీతి సూచితం- తథాచశ్రుతిః॥ పతిర్జాయాంప్రవిశతిగర్భోభూత్వాసమాతరం। తస్యాంపునర్నవోభూత్వాదశమేమాసిజాయతే॥తజ్జాయాజాయాభవతియదస్యాంజాయతేపునరితి॥ యశోధన ఇత్యనేన పుత్రవత్తాకీర్తిలోభాద్రాజానహేతర్షిగోరక్షణేప్రవృత్తఇతిగమ్యతే-అస్మిన్సర్గేవృత్తముపజాతిః ॥ శ్లో ॥ స్యాదింద్రవజ్రాయదితౌజగౌగః ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ-ఇత్యతోక్తంకేదారేణ ॥ అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదాయదీయావుపజాతయస్తాఇతి॥ ౧ ॥తస్యాఇతి॥ పాంసవోదోషాఅస్యాసంతీతిపాంసులాఃస్వైరిణ్యః॥ ని ॥ స్వైరిణీపాంసులేత్యమరః (*) సిధ్మాదిభ్యశ్చేతి ఇలచ్ ప్రత్యయః- తానభవంతీత్యపాంసులాఃతాసాం- ధురిఅగ్రే- కీర్తనీయాపరిగణనీయా- మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ-దిలీపధర్మపత్నీసుదక్షిణా-ఖురన్యాసైః-పవిత్రపాంసుం- తస్యాఃధేనోః- మార్గం - స్మృతిఃమన్వాదివాక్యం - శ్రుతేర్వేదవాక్యస్య - అర్థమభిధేయమివ- అన్వగచ్ఛత్ - అనుసృతవతీ- యథాస్మృతిః- శ్రుతిక్షుణ్ణమేవార్థమనుసరతి- తథాసాపిగోఖురక్షుణ్ణమేవమార్గమనుససారేత్యర్థః - ధర్మపత్నీత్యత్రఅశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యేషష్ఠీసమాసః -ప్రకృతివికారాభావాత్ - పాంసులపదవ్యావృత్త్యా అపాంసులేతివిరోధాలంకారోధ్వన్యతే॥ ౨ ॥ నివర్త్యేతి॥దయాళుః కారుణికః

రాజా దయితాం దయాళుస్తాం సౌరభేయీం సురభిర్యశోభిః । పయోధరీ-
భూతచతుస్సముద్రాం జుగోప గోరూపధరామివోర్వీమ్ ॥ ౩ ॥ వ్రతాయ తే-
నానుచరేణ ధేనోర్న్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయివర్గః । న చాన్యతస్తస్య శరీ-
రరక్షా స్వవీర్యగుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః ॥ ౪ ॥ ఆస్వాదవద్భిః కబళైస్తృణా-
నాం కండూయనైర్దంశనివారణైశ్చ । అవ్యాహతైః స్వైరగతైశ్చ తస్యాః
సమ్రాట్సమారాధనతత్పరోఽభూత్ ॥ ౫ ॥ స్థితః స్థితాముచ్చలితః ప్రయా-
తాం నిషేదుషీమాసనబంధధీరః । జలాభిలాషీ జలమాదదానాం ఛాయేవ

ని ॥ స్యాద్దయాళుః కారుణిక ఇత్యమరః (*) స్పృహిగృహీత్యాదినా ఆళుచ్ ప్రత్యయః- య-
శోభిః- సురభిః మనోజ్ఞః ॥ ని ॥ సురభిః స్యాన్మనోజ్ఞేఽపీతి శాశ్వతః- స రాజా- దయితాం
నివర్త్య- సౌరభేయీం కామధేనుసుతాం- నందినీం -ధరంతీతి ధరాః (*) పచాద్యచ్.
పయసాం ధరాః పయోధరాః స్తనాః ॥ ని ॥ స్త్రీస్తనాబ్దౌ పయోధరావిత్యమరః- అప-
యోధరాః పయోధరాస్సంపద్యమానా భూతాః పయోధరీభూతాః (*) అభూతతద్భా-
వేచ్విః- కుగతిప్రాదయ ఇతి సమాసః - పయోధరీభూతాశ్చత్వారస్సముద్రా యస్యాస్తాం
(*) అనేకమన్యపదార్థ ఇత్యనేకపదగ్రహణసామర్థ్యాత్ త్రిపదో బహువ్రీహిః- గో-
రూపస్య ధరాం ఉర్వీం వసుధామివ ॥ ని ॥ వసుధోర్వీ వసుంధరేత్యమరః -జుగోప రరక్ష
భూరక్షణప్రయత్నేనైవ రరక్షేతి భావః (*) గుపూ రక్షణ ఇతి ధాతోః కర్తరి లిట్ ॥ వ్ర-
వ్రతాయేతి ॥ వ్రతాయ- ధేనోరనుచరేణ- నతు జీవనాయేతి భావః- తేన దిలీపేన- శేష-
స్యవశిష్టోఽపి- అనుయాయివర్గః అనుచరసమూహః- న్యషేధి నివర్తితః- శేషత్వం సు-
క్షిణాపేక్షయా- కథం తర్హ్యాత్మరక్షణమిత్యత ఆహ ॥ న చేతి ॥ తస్య దిలీపస్య- శరీరరక్షా
చ- అన్యతః పురుషాంతరాత్ - న చ- హి యస్మాత్- మనోః - ప్రసూయత ఇతి ప్రసూతిః
సంతతిః- స్వవీర్యగుప్తా స్వపరాక్రమేణ రక్షితా- న హి స్వపరాక్రమనిర్వాహకస్య పరాపే-
క్షేతి భావః ॥ ౪ ॥ ఆస్వాదవద్భిరితి । సమ్రాట్ మండలేశ్వరః ॥ ని ॥ యేనేష్టం రాజసూయే-
న మండలస్యేశ్వరశ్చ యః- శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞస్స సమ్రాడిత్యమరః - స రాజా- ఆ-
స్వాదవద్భిః రసవద్భిః - తృణానాం కబళైః గ్రాసైః కండూయనైః - దంశానాం వనమక్షి-
కాణాం- నివారణైశ్చ ॥ ని ॥ దంశస్తు వనమక్షికేత్యమరః - అవ్యాహతైః అప్రతిహతైః- స్వై-
రగతైః స్వచ్ఛందగమనైశ్చ- తస్యాః ధేన్వాః- సమారాధనతత్పరః శుశ్రూషాసక్తః- అభూ-
త్- తదేవ పరం ప్రధానం యస్య తత్పరః ॥ ని ॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తావిత్యమరః ॥ ౫ ॥ స్థిత ఇతి ॥
భూపతిః దిలీపః- తాం గాం- స్థితాం సతీం- స్థితస్సన్- స్థితిరూర్ధ్వావస్థానం - ప్రయా-
తాం ప్రస్థితాం సతీం- ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్సన్ నిషేదుషీం నిషణ్ణాం సతీం- ఉపవిష్టామిత్యర్థః
(*) భాషాయాం సదవసశ్రువ ఇతి క్వసు ప్రత్యయః- ఉగితశ్చేతి జీప్- ఆసనస్య బంధే ఉప-
వేశనే- ధీరః స్థిరః- ఉపవిష్టస్సన్నిత్యర్థః- జలం ఆదదానాం పిబంతీం సతీం- జలాభిలాషీ స-

తాం భూపతిరన్వగచ్ఛత్ ॥౬॥ స న్యస్తచిహ్నామపి రాజ్యలక్ష్మీం తేజోవిశే
షానుమితాం దధానః। ఆసీదనావిష్కృతదానరాజిరంతర్మదావస్థ ఇవ ద్వి
పేంద్రః ॥౭॥ లతాప్రతానోద్గ్రథితైస్స కేశైరధిజ్యధన్వా విచచార దావమ్।
రక్షాపదేశాన్మునిహోమధేనోర్వన్యాన్వినేష్యన్నివ దుష్టసత్త్వాన్ ॥౮॥
విసృష్టపార్శ్వానుచరస్య తస్య పార్శ్వద్రుమాః పాశభృతా సమస్య। ఉదీ
రయామాసురివోన్మదానామాలోకశబ్దం వయసాం విరావైః ॥౯॥ మరుత్ప్ర
యుక్తాశ్చ మరుత్సఖాభం తమర్చ్యమారాదభివర్తమానం। అవాకిరన్బా
లలతాః ప్రసూనైరాచారలాజైరివ పౌరకన్యాః ॥౧౦॥ ధనుర్భృతోఽప్యస్య

పిబన్నిత్యర్థః- ఇత్థం- ఛాయేవ- అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవాన్ ॥౬॥ స ఇతి ॥ న్యస్తాని-ప
రిహృతాని-చిహ్నాని ఛత్రచామరాదీని-యస్యాస్తాం-తథాభూతామపి-తేజోవిశేషేణ ప్ర
భావాతిశయేన-అనుమితాం- సర్వథా రాజైవాయం భవేదిత్యభ్యూహితాం- రాజ్యలక్ష్మీం
దధానః- స రాజా-అనావిష్కృతదానరాజిః-బహిరప్రకటితమదరేఖః- అంతర్గతామ
దావస్థా యస్య స తథాభూతః- ద్విపేంద్ర ఇవ- ఆసీత్ అభూత్ ॥౭॥ లతేతి ॥ లతానాం వల్లీ
నాం ॥ని॥ వల్లీతు వ్రతతిర్లతేత్యమరః- తాసాం- ప్రతానైః కుటిలతంతుభిః-ఉత్ ఉన్నమ
య్య- గ్రథితాః బద్ధాః యే కేశాః- తైరుపలక్షితః (*) ఇత్థంభూతలక్షణ ఇతి తృతీయా- స రా
జా- అధిజ్యమారోపితమౌర్వీకం- ధనుర్యస్య సోఽధిజ్యధన్వా సన్ (*) ధనుషశ్చేత్యనఙా
దేశః-మునిహోమధేనోః-రక్షాపదేశాత్ రక్షణవ్యాజాత్ - వన్యాన్ వనేభవాన్-దుష్ట
సత్త్వాన్ దుష్టజంతూన్ ॥ ని ॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీతు జంతుష్విత్యమరః- వి
నేష్యన్ శిక్షయిష్యన్నివ-దావం వనం విచచార ॥ని॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇష్యత
ఇతి యాదవః- వనే సంచచారేత్యర్థః (*) దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞా
హ్యకర్మణామితి దావస్య కర్మత్వం ॥౮॥ విసృష్టేత్యాదిభిష్షడ్భిః శ్లోకైస్తస్య మహామహిమ
తయా ద్రుమాదయోఽపి రాజోపచారం చక్రురిత్యాహ ॥ విసృష్టేతి ॥ విసృష్టాః పార్శ్వాను
చరాః పార్శ్వవర్తినో జనాః యేన తస్య- పాశభృతా వరుణేన సమస్య తుల్యస్య-అనేన-
అనుభావస్సూచితః- తస్య రాజ్ఞః- పార్శ్వద్రుమాః- ఉన్మదానాముత్కటమదానాం-వ
యసాం ఖగానాం ॥ని॥ ఖగబాల్యాదినోర్వయ ఇత్యమరః- విరావైః-ఆలోకశబ్దం- ఆలో
కస్య వాచకశబ్దం-ఆలోకయేతి శబ్దమిత్యర్థః-ఉదీరయామాసురివ-అవదన్నివేత్యుత్ప్రే
క్షా ॥౯॥ మరుదితి ॥ మరుత్ప్రయుక్తాః వాయునా ప్రేరితాః- బాలలతాః-ఆరాత్సమీపే-అ
భివర్తమానం ॥ని॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః - మరుతః వాయోస్సఖా మరుత్సఖః అ
గ్నిః-స ఇవ- ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః (*) ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కప్రత్యయః - అర్చ్యం పూ
జ్యం- తం దిలీపం- ప్రసూనైః పుష్పైః- పౌరకన్యాః- పౌర్యశ్చ తాః కన్యాశ్చ పౌరకన్యాః-
ఆచారార్థైః లాజైః-ఆచారలాజైరివ- అవాకిరన్- తస్యోపరి క్షిప్తవత్య ఇత్యర్థః- స
ఖా హి సఖాయమాగతముపచరతీతి భావః ॥ ౧౦॥ ధనుర్భృత ఇతి ॥ ధనుర్భృతోఽప్యస్య

దయార్ద్రభావమాఖ్యాతమంతఃకరణైర్విశంకైః । విలోకయంత్యో వపురాపురక్ష్ణాం ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః ॥ ౧౧ ॥ సకీచకైర్మారుతపూర్ణరంధ్రైః కూజద్భిరాపాదితవంశకృత్యమ్ । శుశ్రావ కుంజేషు యశస్స్వముచ్చైరుద్గీయమానం వనదేవతాభిః ॥ ౧౨ ॥ పృక్తస్తుషారైర్గిరినిర్ఝరాణామనోకహాకంపితపుష్పగంధీ । తమాతపక్లాంతమనాతపత్రమాచారపూతం పవనస్సిషేవే ॥ ౧౩ ॥ శశామ వృష్ట్యాపి వినా దవాగ్నిరాసీద్విశేషాఫలపుష్పవృద్ధిః । ఊనం న సత్త్వేష్వధికో బబాధే తస్మిన్వనం గోప్తరి గాహమానే

రాజ్ఞః - ఏతేన భయసంభావనా దర్శితా - తథాపి విశంకైః నిర్భీకైః - అంతఃకరణైః కర్తృభిః - దయయా కృపారసేన - ఆర్ద్రః సిక్తః - భావోఽభిప్రాయో యస్య తత్ దయార్ద్రభావం - ఇతి ఆఖ్యాతం దయార్ద్రభావమేతదిత్యాఖ్యాతమిత్యర్థః ॥ ని ॥ భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్విత్యమరః - తథావిధం - వపుః - విలోకయంత్యః హరిణ్యః - అక్ష్ణాం - ప్రకామవిస్తారస్యాత్యంతవిశాలతాయాః - ఫలం - హేతుకృతం ॥ ని ॥ సస్యే హేతుకృతే ఫలమిత్యమరః - ఆపుః - విమలం కలుషీభవచ్చ చేతః కథయత్యేవహి వైషిణం రిపుం వేతి న్యాయేన స్వాంతఃకరణవృత్తిప్రామాణ్యాదేవ విస్రబ్ధం దదృశురిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ సఇతి ॥ సః దిలీపః - మారుతేన వాయునా - పూర్ణాని పూరితాని రంధ్రాణి యేషాం తైస్తథోక్తైః - అత ఏవ - కూజద్భిః స్వనద్భిః - కీచకైః - వేణువిశేషైః ॥ ని ॥ వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః - వంశః సుషిరవాద్యవిశేషః ॥ ని ॥ వంశాదికం తు సుషిరమిత్యమరః - ఉచ్చైః ఆపాదితం సంపాదితం - వంశస్య కృత్యం కార్యం - యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా - కుంజేషు లతాగృహేషు ॥ ని ॥ నికుంజకుంజౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదర ఇత్యమరః - వనదేవతాభిః - ఉద్గీయమానం ఉచ్చైర్గీయమానం - స్వం స్వకీయం - యశః కీర్తిం - శుశ్రావ శ్రుతవాన్ ॥ ౧౨ ॥ పృక్తఇతి ॥ గిరిషు నిర్ఝరాణాం శైలనదీప్రవాహాణాం ॥ ని ॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః - తుషారైః శీకరైః ॥ ని ॥ తుషారౌ హిమశీకరావితి శాశ్వతః - పృక్తః సంపృక్తః - అనోకహానాం వృక్షాణాం - ఆకంపితాని ఈషత్కంపితాని - యాని పుష్పాణి - తేషాం గంధో గంధః - సోఽస్యాస్తీతి తథోక్తః - ఈషత్కంపితపుష్పగంధవాన్ ఏవం శీతమందసురభిః - పవనః వాయుః - అనాతపత్రం - వ్రతార్థం పరిహృతచ్ఛత్రం - అత ఏవ - ఆతపక్లాంతం - ఆతపేన సూర్యతేజసా - క్లాంతం ఖిన్నం - ఆచారపూతం ఆచారశుద్ధం తం దిలీపం - సిషేవే - ఆచారపూతత్వాత్సరాజా జగత్పావనస్యాపి పవనస్య సేవ్య ఆసీదితి భావః ॥ ౧౩ ॥ శశామేతి ॥ గోప్తరి రక్షకే - తస్మిన్ రాజ్ఞి - వనం గాహమానే ప్రవిశతి సతి - వృష్ట్యా వినాపి - దవాగ్నిః - శశామ శాంతిం ప్రాప - ఫలానాం పుష్పాణాం - వృద్ధిః - విశిష్యత ఇతి విశేషా అతిశయితా - ఆసీత్ (※) కర్మార్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః - సత్త్వేషు జంతుషు - మధ్యే (※) యతశ్చ నిర్ధారణమితి సప్తమీ - అధికః ప్రబలో వ్యాఘ్రాదిః - ఊనం దుర్బలం హరిణాదికం - న బబాధే న హింసితస్మ ॥ ౧౪ ॥ సంచారేతి ॥ పల్లవస్య - రాగో వర్ణః - పల్లవరాగః ॥ ని

నే ॥ ౧౪ ॥ సంచారపూతాని దిగంతరాణి కృత్వా దినాంతే నిలయాయ గంతుం। ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా ప్రభా పతంగస్య మునేశ్చ ధేనుః ॥ ౧౫ ॥
తాం దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థామన్వగ్యయౌ మధ్యమలోకపాలః। బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన శ్రద్ధేవ సాక్షాద్విధినోపపన్నా ॥ ౧౬ ॥ స పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాన్యావాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని। యయౌ మృగాధ్యాసితశాద్వలాని శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్ ॥ ౧౭ ॥ ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నాద్గృష్టిర్గురుత్వాద్వపుషో నరేంద్రః। ఉభావలంచక్రతు

రాగోఽనురాగే మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిష్వితి శాశ్వతః ॥ పల్లవతామ్రా-పల్లవరాగతామ్రా - పతంగస్య సూర్యస్య - ప్రభా కాంతిః ॥ ని ॥ పతంగః పక్షిసూర్యయోరితి శాశ్వతః-మునేః ధేనుశ్చ - దిగంతరాణి దిశామవకాశాన్ ॥ ని ॥ అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే ఇత్యమరః-సంచారేణ-పూతాని శుద్ధాని - కృత్వా-దినాంతే-సాయంకాలే-నిలయాయ అస్తమయాయ-ధేనుపక్షే - ఆలయాయ చ-గంతుం-ప్రచక్రమే ॥ ౧౫ ॥ తామితి ॥ మధ్యమలోకపాలః భూపాలో దిలీపః - దేవతాపిత్రతిథీనాం- క్రియాః-యాగశ్రాద్ధదానాని - తా ఏవ-అర్థః ప్రయోజనం-యస్యాస్తాం ధేనుం- అన్వక్ అనుపదం- యయౌ - సతాంమతేన సద్భిః సమ్మాన్యమానేన (*) గతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే క్తః-క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ- తేన రాజ్ఞా-ఉపపన్నా యుక్తా-సా ధేనుః-సతాంమతేన-విధినా అనుష్ఠానేన-ఉపపన్నా-శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిరివ-బభౌ ॥ ౧౬ ॥ స ఇతి ॥ స రాజా-పల్వలేభ్యః అల్పజలాశయేభ్యః-ఉత్తీర్ణాని నిర్గతాని- వరాహాణాం- యూథాని కులాని-యేషాం తాని - బర్హాణ్యేషాం సంతీతి బర్హిణాః మయూరాః ॥ ని ॥ మయూరో బర్హిణో బర్హీత్యమరః (*) ఫలబర్హాభ్యామినజ్వక్తవ్యః - ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః బర్హిణాః యేషు తాని-శాదాః బాలతృణాని యేషు సంతీతి శాద్వలాః-శష్పశ్యామదేశాః ॥ ని ॥ శాద్వలః శాదహరిత ఇత్యమరః ॥ శాదః కర్దమశష్పయోరితి విశ్వః (*) నడశాదాభ్యాంవలజితి వలచ్ ప్రత్యయః-మృగైః అధ్యాసితా అధిష్ఠితాః - శాద్వలా యేషు తాని- శ్యామాయమానాని - వరాహబర్హిణాధిక్యమహిమ్నా శ్యామాని భవంతి (*) లోహితాదిభ్యః క్యషితి క్యష్ ప్రత్యయః - వాక్యష ఇత్యాత్మనేపదే శానచ్ - తాని వనాని-పశ్యన్ - యయౌ ॥ ౧౭ ॥ ఆపీనేతి ॥ గృష్టిః సకృత్ప్రసూతా గౌః ॥ ని ॥ సకృత్ప్రసూతా గౌర్గృష్టిరితి హలాయుధః-నరేంద్రశ్చ-ఉభౌ యథాక్రమం-ఆపీనమూధః ॥ ని ॥ ఊధస్తు క్లీబమాపీనమిత్యమరః-తద్భారోద్వహనే-ప్రయత్నాత్ ప్రయాసాత్- వపుషో గురుత్వాచ్చ-అంచితాభ్యాం చారుభ్యాం గతాభ్యాం గమనాభ్యాం - తపోవనావృత్తైః - పంథానం తపోవనావృత్తిపథం పునరాగమనమార్గం (*) ఋక్పూరబ్ధూః ఇత్యాదినా అకారప్రత్యయః సమాసాంతః - అలంచక్రతుః భూషితవంతౌ ॥ ౧౮ ॥ వసిష్ఠేతి ॥ వసిష్ఠధేనోర్నందిన్యాః-అనుయాయినమను

రంచితాభ్యాంతపోవనావృత్తిపథంగతాభ్యాం॥౧౮॥వసిష్ఠధేనోరనుయా
యినంతమావర్తమానం వనితావనాంతాత్ ।పపౌనిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తి
రుపోషితాభ్యామివలోచనాభ్యాం॥ ౧౯॥ పురస్కృతావర్త్మనిపార్థివే
నప్రత్యుద్గతాపార్థివధర్మపత్న్యా । తదంతరేసావిరరాజధేనుర్దిన
క్షపామధ్యగతేవసంధ్యా॥ ౨౦ ॥ ప్రదక్షిణీకృత్యపయస్వినీంతాంసుదక్షి
ణాసాక్షతపాత్రహస్తా । ప్రణమ్యచానర్చవిశాలమస్యాఃశృంగాంతరం
ద్వారమివార్థసిద్ధేః॥౨౧॥ వత్సోత్సుకాపిస్తిమితాసపర్యాంప్రత్యగ్రహీ

-వరం-వనాంతాత్ - ఆవర్తమానం ప్రత్యాగచ్ఛంతం-తందిలీపం - వనితాజనితాత్యర్థానురాగాసుదక్షిణా॥ ని॥ వనితాజనితాత్యర్థానురాగాయాంచయోషితీత్యమరః॥ నిమేషేణ-అలసామందా-పక్ష్మణాంపఙ్క్తిర్యస్యాస్సా-నిమేషరహితాసతీత్యర్థః-లోచనాభ్యాంకరణాభ్యాం-ఉపోషితాభ్యామివ - ఉపవాసోభోజననివృత్తిః-తంకృతవద్భ్యామివ (*) వసతేఃకర్తరిక్తః-పపౌ - యథాఉపోషితోఽతితృష్ణయాజలాదికమధికం పిబతి తద్వదతితృష్ణయాసాసుదక్షిణాదిలీపమధికంవ్యలోకయదిత్యర్థః॥౧౯॥పురస్కృతేతి॥ వర్త్మనిమార్గే ,- పార్థివేనపృథివ్యా ఈశ్వరేణదిలీపేన (*) తస్యేశ్వర ఇత్యణ్ ప్రత్యయః-పురస్కృతా - అగ్రతఃకృతాధర్మస్యపత్నీధర్మపత్నీధర్మార్థాపత్నీత్యర్థః - అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యేషష్ఠీసమాసః - తయా-పార్థివస్యధర్మపత్న్యా-ప్రత్యుద్గతా-అభిముఖీకృతా-సాధేనుః-తదంతరేతయోర్దంపత్యోర్మధ్యే - దినక్షపయోఃదినరాత్ర్యోః మధ్యగతా-సంధ్యేవ- విరరాజ - పూర్వార్థే నైవతదంతరవర్తిత్వేసిద్ధే-పునస్తదంతరే ఇతిగ్రహణమత్రోపమేయోపమానయోః క్రమావస్థానమాత్రసాదృశ్యవివక్షార్థమి తిమంతవ్యమ్॥౨౦॥ ప్రదక్షిణీకృత్యేతి॥ అక్షతానాంపాత్రేణసహవర్తత ఇతిసాక్షతపాత్రఃతాదృశోహస్తోయస్యాస్సా-సుదక్షిణా- పయస్వినీంప్రభూతక్షీరాం-తాంధేనుం-ప్రదక్షిణీకృత్య-ప్రణమ్యచ-అస్యాఃధేనోః-విశాలం-శృంగాంతరంశృంగమధ్యం-అర్థసిద్ధేః-ద్వారంప్రవేశమార్గమివ- ఆనర్చ అర్చయామాస (*) అర్చపూజాయాం చర్తేతిభౌవాదికాల్లిట్ - అజాదేస్తుద్వితీయస్యేతి ద్విర్భావః-తస్మాన్నుడితినుడాగమః॥౨౧ ॥ వత్సేతి॥ సాధేనుః-వత్సోత్సుకాపి-వత్సేఉత్కంఠితాపి-స్తిమితానిశ్చలాసతీ సపర్యాంపూజాం ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః ప్రత్యగ్రహీత్-ఇతిహేతోః - తౌదంపతీ-ననందతుః - పూజాస్వీకరణస్యానందహేతుత్వమాహ॥భక్త్యేతి॥పూజ్యేష్వనురాగోభక్తిః- తయా-ఉపపన్నేషుయుక్తేషువిషయే తద్విధానాం-తస్యాఃధేనోఃవిధేవవిధా ప్రకారోయేషాంతేషాం - మహతామిత్యర్థః-ప్రసాదస్య-చిహ్నానిలింగాని - పూజాస్వీకారాదీని - పురఃఫలాని- పురోగతానిప్రత్యాసన్నాని-ఫలానియేషాంతాని - హి - అవిలంబితఫలసూచకలింగదర్శనాదానందోయు

త్సైతినవందతుస్తా।భక్త్యోపపన్నేషు హితద్విధానాం ప్రసాదచిహ్నాని పురః
ఫలాని ॥ ౨౨ ॥ గురోస్సదారస్య నిపీడ్య పాదౌ సమాప్య సాంధ్యం చ విధిం దిలీ
పః। దోహావసానే పునరేవ దోగ్ధ్రీం భేజే భుజోచ్ఛిన్నరిపుర్నిషణ్ణాం ॥ ౨౩ ॥
తామంతికన్యస్తబలిప్రదీప్తామన్వాస్య గోప్తా గృహిణీసహాయః। క్రమేణ
సుప్తామనుసంవివేశ సుప్తోత్థితాం ప్రాతరనూదతిష్ఠత్ ॥ ౨౪ ॥ ఇత్థం వ్రతం
ధారయతః ప్రజార్థం సమం మహిష్యా మహనీయకీర్తేః। సప్త వ్యతీయు
స్త్రిగుణాని తస్య దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య ॥ ౨౫ ॥ అన్యేద్యురాత్మానుచ

జ్యత ఇతి భావః ॥ ౨౨ ॥ గురోరితి ॥ భుజోచ్ఛిన్నరిపుః – భుజాభ్యాం– నాన్యసహాయేన–ఉచ్ఛి
న్నాః ఉత్కృష్టేన ఛిన్నాః నిశ్శేషితాః రిపవః శత్రవః యేన సతథోక్తః – దిలీపః– సదారస్య– దా
రైరరుంధత్యా సహ వర్తమానస్య – గురోః– ఉభయోరపీత్యర్థః – పాదౌ– నిపీడ్య– అభి
వాద్య– సాంధ్యం– సంధ్యాయాం విహితం – విధిమనుష్ఠానం చ– సమాప్య– దోహావసానే– ని
షణ్ణామాసీనాం దోగ్ధ్రీమేవ దోహనశీలాం ధేనుమేవ (*) తృన్నితి తృన్ప్రత్యయః– పునః–
భేజే సేవితవాన్ (*) భజ సేవాయామిత్యస్మాల్లిట్– భుజోచ్ఛిన్నరిపురిత్యనేనాస్య నిర్భీకత్వం
సూచితం దోగ్ధ్రీతి నిరుపపదప్రయోగాదస్యాః కామధుక్త్వం గమ్యతే– అవధారణార్థ
కోయమేవకారోస్య కర్మాంతరప్రవృత్త్యభావం బోధయతి ॥ ౨౩ ॥ తామితి ॥ గోప్తా రక్ష
కస్సః – గృహిణీసహాయః పత్నీద్వితీయస్సన్ – ఉభావపీత్యర్థః– అంతికే– న్యస్తాః బలి
ప్రదీపాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తాం ॥ ని ॥ కరోపహారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యంగజే
స్త్రియామిత్యమరః – తాం పూర్వోక్తాం– నిషణ్ణాం ధేనుం – అన్వాస్య అనూపవిశ్య– క్రమే
ణ– సుప్తాం – అన్వనంతరం– సంవివేశ సుష్వాప – ప్రాతః– సుప్తోత్థితాం – సుప్తా చ సా ఉత్థి
తా చ– తాం అనూదతిష్ఠత్– ఉత్థితవాన్ – అత్ర– అనుశబ్దేన శేషరాజవ్యాపారయోః పౌ
ర్వాపర్యముచ్యతే – క్రమశబ్దేన తు ధేనువ్యాపారాణామితి న పౌనరుక్త్యం (*) కర్మప్రవ
చనీయయుక్తే ద్వితీయా ॥ ౨౪ ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ– ప్రజార్థం సంతానా
య– మహిష్యా సమం అభిషిక్తపత్న్యా సహ ॥ ని ॥ కృతాభిషేకా మహిషీత్యమరః– వ్రతం
ధారయతః– మహనీయా పూజ్యా కీర్తిర్యస్య తస్య – దీనానాముద్ధరణే దైన్యవిమోచనే– ఉచి
తస్య పరిచితస్య– తస్య నృపస్య – త్రయో గుణాః ఆవృత్తయో యేషాం తాని త్రిగుణాని– త్రిరా
వృత్తాని– త్రిగుణితాని– సప్త దినాని– ఏకవింశతిదినానీత్యర్థః– వ్యతీయుః ॥ ౨౫ ॥ అన్యే
ద్యురితి ॥ అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే – ద్వావింశదిన ఇత్యర్థః (*) సద్యః పరుత్పరేత్యాది
నా నిపాతనాదవ్యయత్వం ॥ ని ॥ అద్యాత్రాహ్న్యథ పూర్వేఽహ్నీత్యాదౌ పూర్వోత్తరాప
రాత్ । తథాధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయ ఇత్యమరః ॥ మునిహోమధే
నోః– ఆత్మానుచరస్య నృపస్య– భావమభిప్రాయం– దృఢభక్తిత్వం ॥ ని ॥ ఆకృతమర్థమా
కూతం భావోఽభిప్రాయ ఆశయ ఇతి యాదవః ॥ జిజ్ఞాసమానా జ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ (*) జ్ఞాశ్రు

స్య భావం జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః। గంగాప్రపాతాంతనిరూ
ఢశష్పం గౌరీగురోర్గహ్వరమావివేశ ॥౨౬॥ సా దుష్ప్రధర్షా మనసాపి హి
ంస్రైరిత్యద్రిశోభాప్రహితేక్షణేన । అలక్షితాభ్యుత్పతనో నృపేణ ప్రసహ్య
సింహః కిల తాం చకర్ష ॥౨౭॥ తదీయమాక్రందితమార్తసాధోర్గుహాని
బద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘం । రశ్మిష్వివాదాయ నగేంద్రసక్తాం నివర్తయామా
స నృపస్య దృష్టిం ॥౨౮॥ స పాటలాయాం గవి తస్థివాంసం ధనుర్ధరః కేసరిణం
దదర్శ । అధిత్యకాయామివ ధాతుమయ్యాం లోధ్రద్రుమం సానుమతః ప్ర
ఫుల్లమ్ ॥ ౨౯ ॥ తతో మృగేంద్రస్య మృగేంద్రగామీ వధాయ వధ్యస్య శర

స్మృదృశాం సన ఇత్యాత్మనేపదం-తస్మాచ్ఛానచ్ ప్రత్యయః - ప్రపతత్యస్మిన్నితి ప్రపాతః
పతనప్రదేశః - గంగాయాః - ప్రపాతః-తస్య - అంతే సమీపే- నిరూఢాః జాతాః-శ
ష్పాః బాలతృణాని-యస్మిన్ తత్ ॥ ని ॥ శష్పం బాలతృణం ఘాస ఇత్యమరః-గౌరీగురోః-పా
ర్వతీపితుః హిమవతః-గహ్వరం గుహాం-ఆవివేశ ॥ ౨౬ ॥ సేతి ॥ సా ధేనుః-హింస్రైః వ్యా
ఘ్రాదిభిః ఘాతుకజంతుభిః - మనసాపి- దుష్ప్రధర్షా దుర్ధర్షేతి హేతోః - అద్రి
శోభాయాం - ప్రహితేక్షణేన దత్తదృష్టినా-నృపేణ - అలక్షితం- అభ్యుత్పతనం ఆభిముఖ్యే
నోత్ప్లుత్య పతనం యస్య సః-సింహః-తాం ధేనుం - ప్రసహ్య హఠాత్ ॥ ని ॥ ప్రసహ్య తు హ
ఠార్థకమిత్యమరః-చకర్ష-కిల-కిలేత్యలీకే ॥ ౨౭ ॥ తదీయమితి ॥ గుహానిబద్ధేన-ప్రతిశ
బ్దేన ప్రతిధ్వనినా-దీర్ఘం తస్యా ఇదం తదీయం - ఆక్రందితం ఆర్తఘోషం - ఆర్తే
ష్వాపన్నేషు-సాధోః హితకారిణః- నృపస్య దిలీపస్య - నగేంద్రసక్తాం-దృష్టిం-రశ్మి
ప్రగ్రహేషు ॥ ని ॥ కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ ఇత్యమరః - ఆదాయేవ గృహీత్వేవ- నివర్తయా
మాస ॥ ౨౮ ॥ స ఇతి ॥ ధనుర్ధరః ధన్వీ- స నృపః- పాటలాయాం రక్తవర్ణాయాం-గవి ధే
న్వాం - తస్థివాంసం సంస్థితం (*) క్వసుశ్చేతి క్వసుప్రత్యయః - కేసరా అస్య సంతీతి కేసరి
ణం-సింహం- సానుమతః అద్రేః - ధాతవః గైరికాదయః - తేషాం వికారో ధాతుమయీ
తస్యాం- అధిత్యకాయాం-ఊర్ధ్వభూమౌ ॥ ని ॥ ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వ
మధిత్యకేత్యమరః (*) ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోరితి త్యకన్ ప్రత్యయః- ప్ర
వాలసం- ప్రఫుల్లం వికసితం- ఫుల్ల వికసన ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్-లోధ్రాఖ్యం ద్రుమమివ-
దదర్శ-ప్రఫుల్లమిత్యకార పాఠే (*) ఞిఫలా విశరణ ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః-ఉత్తరస్య
ఇత్యకారాదేశః - ధవళకేసరత్వాత్ సింహలోధ్రద్రుమయోః సాదృశ్యం ॥ ౨౯ ॥ తత ఇతి
తతః సింహదర్శనానంతరం-మృగేంద్రగామీ సింహగామీ-శరణం రక్షణం ॥ ని ॥ శరణం
గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః ॥ శరణం రక్షణే గృహ ఇతి యాదవశ్చ-శరణే సాధుశ్శరణ్యః (*)
తత్ర సాధురితి యత్ ప్రత్యయః - ప్రసభేన బలాత్కారేణ - ఉద్ధృతాః హతాః అరయః
రిణో యేన సః-నృపతిః దిలీపః-జాతాభిషంగః జాతపరాభవస్సన్ ॥ ని ॥ అభిషంగః పరా
భవ ఇత్యమరః-వధ్యస్య వధార్హస్య (*) దండాదిభ్యో యదితి యత్ ప్రత్యయః - మృగే

శరణ్యః । జాతాభిషంగోనృపతిర్నిషంగాదుద్ధర్తుమైచ్ఛత్ప్రసభోద్ధృ
తారిః॥ ౩౦ ॥ వామేతరస్తస్యకరఃప్రహర్తుర్నఖప్రభాభూషితకంకప
త్రే। సక్తాంగుళిస్సాయకపుంఖఏవచిత్రార్పితారంభఇవావతస్థే॥ బా
హుప్రతిష్టంభవివృద్ధమన్యురభ్యర్ణమాగస్కృతమస్పృశద్భిః। రాజాస్వ
తేజోభిరదహ్యతాంతర్భోగీవమంత్రౌషధిరుద్ధవీర్యః॥ ౩౨ ॥తమార్యగృ
హ్యంనిగృహీతధేనుర్మనుష్యవాచామనువంశకేతుం। విస్మాయయన్విస్మి
తమాత్మవృత్తౌసింహోరుసత్త్వంనిజగాదసింహః॥అలంమహీపాలతవ
శ్రమేణప్రయుక్తమప్యస్త్రమితోవృథాస్యాత్ । నపాదపోన్మూలనశక్తిరం

ద్రస్యసింహస్య-వధాయహననాయ- నిషంగాత్తూణీరాత్॥ ని ॥తూణోపాసంగతూణీ
రనిషంగాఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః- శరంఉద్ధర్తుంఐచ్ఛత్ ఇయేష॥ ౩౦ ॥ వామేతి॥ప్ర
హర్తుః ప్రహరణశీలస్య - తస్య- వామేతరఃదక్షిణఃకరః-నఖప్రభాభిః-భూషితానిచ్ఛురి
తాని- కంకస్యపక్షివిశేషస్య- పత్రాణి- యస్యతస్మిన్॥ ని ॥కంకస్తుకర్కటస్కంధఃప్రక
టఃకమలచ్ఛదః॥కంకఃపక్షివిశేషేస్యాద్గుప్తాకారేయుధిష్ఠిరఇతియాదవః॥-సాయక
స్య- పుంఖఏవ- కర్తర్యాఖ్యమూలప్రదేశే॥ని ॥కర్తరీపుంఖఇతియాదవః-సక్తాంగుళి
స్సన్-చిత్రార్పితారంభఇవచిత్రలిఖితశరోద్ధరణోద్యోగఇవ-అవతస్థేస్థితః॥ ౩౧ ॥బా
హ్వితి॥ బాహ్వోః- ప్రతిష్టంభేనప్రతిబంధేన - వివృద్ధమన్యుః- ప్రవృద్ధకోపః- రాజా -
మంత్రౌషధాభ్యాం-రుద్ధవీర్యఃప్రతిబద్ధశక్తిః - భోగీవసర్పఇవ॥ ని ॥భోగీరాజభుజంగ
యోరితిశాశ్వతః- అభ్యర్ణమాసన్నం - ఆగస్కృతమపరాధకారిణం- అస్పృశద్భిః-
స్వతేజోభిః- అంతః- అదహ్యత॥ ని ॥అధిక్షేపాద్యసహనంతేజఃప్రాణాత్యయేష్వపీతియా
దవః॥౩౨॥తమితి॥ నిగృహీతాపీడితా-ధేనుర్యేనసః-సింహః-ఆర్యాణాంసతాం-గృహ్యం
వశ్యం (*) పదాస్వైరిబాహ్యాపక్షేషుచేతిక్యప్-మనువంశస్య - కేతుంచిహ్నం- కేతువ
ద్వ్యావర్తకం- సింహఇవ-ఉరుసత్త్వఃమహాబలః- తం- ఆత్మనోవృత్తౌ-బాహుస్తంభన
రూపవ్యాపారే- అభూతపూర్వత్వాద్విస్మితం - కర్తరిక్తఃతందిలీపం- మనుష్యవాచా-
కరణేన- పునర్విస్మాయయన్విస్మయమాశ్చర్యంప్రాపయన్-నిజగాద (*) ష్మిఙ్ ఈషద్ధ
సనఇతిధాతోర్ణిచివృద్ధౌ ఆయాదేశేశతృప్రత్యయేసతివిస్మాయయన్నితిరూపంసిద్ధం-
విస్మాపయన్నితిపాఠేతుపుగాగమమాత్రంవక్తవ్యం - తచ్చనిత్యంస్మయతేర్హేతుభయ
వివక్షాయామేవేతిభీస్మ్యోర్హేతుభయఇత్యాత్మనేపదేవిస్మాపయమానస్స్యాత్-య
ద్వా - మనుష్యవాక్ప్రయోజ్యకర్త్రీవిస్మాపయతేః - తయాసింహోవిస్మాపయన్నితి
ణ్యంతాద్వారూపమత్రేతివ్యాఖ్యాతమ్॥ ౩౩ ॥అలమితి ॥ హేమహీపాల- తవ- శ్రమేణ-
అలం- సాధ్యాభావాచ్ఛ్రమోనకర్తవ్యఇత్యర్థః॥ ని ॥అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తి
వారణవాచకమిత్యమరః-అత్రగమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయాశ్రమస్యకరణత్వాత్తృ

హాశ్శిలోచ్చయేమూర్ఛతిమారుతస్య॥ ౩౪ ॥కైలాసగౌరంవృషమారురుక్షోః పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్టమ్ । అవేహిమాంకింకరమష్టమూర్తేః కుంభోదరంనామనికుంభతుల్యం॥ అముంపురఃపశ్యసిదేవదారుం పుత్రీకృతోసౌవృషభధ్వజేన । యోహేమకుంభస్తననిస్సృతానాంస్కంద స్యమాతుఃపయసాంరసజ్ఞః॥ ౩౬ ॥కండూయమానేనకటంకదాచిద్వన్యద్ విపేనోన్మథితాత్వగస్య।అథైనమద్రేస్తనయాశుశోచ సేనాన్యమాలీఢమివాసు రాస్త్రైః॥ ౩౭ ॥తదాప్రభృత్యేవవనద్విపానాంత్రాసార్థమస్మిన్నహ

తీయా-ఇతోస్మిన్మయి (※) సార్వభౌమభక్తికస్తస్మిః-ప్రయుక్తమపి-అస్త్రం-వృథా-స్యా తథాహి- పాదపోన్మూలనేశక్తిర్యస్యతథోక్తం - మారుతస్య - రంహఃవేగః - శిలో చ్చయేపర్వతే- నమూర్ఛతినప్రసరతి॥ ౩౪ ॥కైలాసేతి ॥ కైలాసఇవగౌరంశుభ్రం- షం- ఆరురుక్షోఃఆరోఢుమిచ్ఛోః॥ ని ॥చామీకరంచశుభ్రంచగౌరమాహుర్మనీషిణః తిశాశ్వతః॥ అష్టౌమూర్తయోయస్యతస్యఅష్టమూర్తేశ్శివస్య - పాదార్పణంపాద న్యాసః- తదేవ- అనుగ్రహఃప్రసాదః - తేన - పూతం- పృష్ఠంయస్యతంతథోక్తం- స్వస్యోపరిపాదంనిక్షిప్య వృషమారోహతీతిభావః - నికుంభతుల్యంనికుంభసదృశం కుంభోదరంనామ- కింకరంమాం- అవేహివిద్ధి॥ శ్లో ॥ పృథివీసలిలంతేజో వాయు శమేవచ।సూర్యాచంద్రమసౌసోమయాజీచేత్యష్టమూర్తయఇతి॥ ౩౫ ॥అముమితి రఃఅగ్రతఃస్థితం- అముం దేవదారుం- పశ్యసీతికాకుః - అసౌదేవదారుః - వృషభ జఃయస్యతేనశివేన- పుత్రీకృతఃపుత్రత్వేనస్వీకృతః (※) అభూతతద్భావేచ్వీః - యో దారుః- స్కందస్యమాతుర్గౌర్యాః - హేమ్నఃకుంభఏవ - స్తనఃతస్మాత్ - నిస్సృతా నాం- పయసామంబూనాం- రసజ్ఞః- స్కందపక్షే - హేమకుంభఇవ స్తనఇతివిగ్రహ పయసాంక్షీరాణాం॥ ని ॥పయఃక్షీరంపయోంబుచేత్యమరః - స్కందసమానప్రేమా దమితిభావః॥ ౩౬ ॥కండూయమానేనేతి॥ కదాచిత్- కటంకపోలం. కండూయమా నకర్షతా (※) కండ్వాదిభ్యోయక్, . తతశ్శానచ్ - వన్యద్విపేన - అస్యదేవదారో త్వక్-ఉన్మథితా-అథ- అద్రేస్తనయాగౌరీ- అసురాస్త్రైఃఆలీఢంక్షతం - సేనాంనయ తిసేనానీఃస్కందః॥ ని ॥ పార్వతీనందనస్కందస్సేనానీరగ్నిభూర్గుహఇత్యమరః (సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్- తమివ- ఏనందేవదారుం - శుశోచ॥ ౩౭ ॥తదేతి ॥ తదా తత్కాలఃప్రభృతిరాదిఃయస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథా - తదాప్రభృత్యేవ- వన పానాం- త్రాసార్థంభయార్థం- శూలభృతాశివేన- అంకంసమీపం-ఆగతాఃప్ర ప్తాః- సత్త్వాఃప్రాణినః- వృత్తిరాహారఃయస్మిన్తత్ ॥ ని ॥అంకస్సమీపఉత్సంగేచిహ్నే స్థానాపరాధయోరితికేశవః- సింహత్వం - విధాయ - అస్మిన్నద్రికుక్షౌగుహాయాం

...కషత్సౌ । వ్యాపారితశ్శూలభృతా విధాయ సింహత్వమంకాగతసత్త్వవృత్తి॥ తస్యాలమేషా క్షుధితస్య తృప్త్యై ప్రదిష్టకాలా పరమేశ్వరేణ। ఉపస్థితా శోణితపారణా మే సురద్విషశ్చాంద్రమసీ సుధేవ ॥ స త్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్జాం గురోర్భవాన్ దర్శితశిష్యభక్తిః శస్త్రేణ రక్ష్యం యదశక్యరక్షం న తద్యశశ్శస్త్రభృతాం క్షిణోతి॥ ఇతి ప్రగల్భం పురుషాధిరాజో మృగాధిరాజస్య వచో నిశమ్య। ప్రత్యాహతాస్త్రో గిరిశప్రభావాదాత్మన్యవజ్ఞాం శిథిలీచకార॥ ప్రత్యబ్రవీచ్చైనమిషుప్రయోగే తత్పూర్వసంగే వితథప్రయత్నః। జడీకృతస్త్ర్యంబకవీక్షణేన వజ్రం ముముక్షన్నివ వజ్రపాణిః ॥ ౪౨ ॥ సంరు

...హం వ్యాపారితో నియుక్తః॥ ౩౮ ॥ తస్యేతి॥ పరమేశ్వరేణ- ప్రదిష్టో నిర్దిష్టః- కాలో భోజనవేళా యస్యాస్సా- ఉపస్థితా ప్రాప్తా- ఏషా గోరూపా- శోణితపారణా- సురద్విషః రాహోః- చంద్రమస ఇయం చాంద్రమసీ- సుధేవ- క్షుధితస్య బుభుక్షితస్య- తస్య మే- తృప్త్యై- అలం పర్యాప్తా (*) నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ॥ ౩౯ ॥ స ఇతి॥ సః ఏవముపాయశూన్యః త్వం- లజ్జాం- విహాయ- నివర్తస్వ- భవాన్- గురోః- దర్శితా ప్రకాశితా- శిష్యస్య కర్తవ్యా భక్తిర్యేన స తథోక్తః- నను గురుధనం వినాశ్య కథం తత్సమీపం గచ్ఛేయమిత్యత ఆహ- శస్త్రేణేతి॥ యద్రక్ష్యం- ధనం- శస్త్రేణ ఆయుధేన॥ ని ॥ శస్త్రమాయుధలోహ యోరితి విశ్వః- అశక్యా రక్షా యస్య తదశక్యరక్షం - రక్షితుమశక్యమిత్యర్థః- తద్రక్ష్యం నష్టమపి- శస్త్రభృతాం- యశః న క్షిణోతి న హినస్తి- అశక్యార్థేష్వప్రతిబంధానం న దోషాయేతి భావః॥ ౪౦ ॥ ఇతీతి ॥ పురుషాణామధిరాట్ నృపః - ఇతీత్థం - ప్రగల్భం ప్రౌఢం మృగాధిరాజస్య మృగనాయకస్య సింహస్య - వచః- నిశమ్య శ్రుత్వా- గిరిశస్యేశ్వరస్య- ప్రభావాత్- ప్రత్యాహతాస్త్రః కుంఠితాస్త్రస్సన్ ఆత్మని విషయే- అవజ్ఞామవమానం॥ ని ॥ రీఢావమాననావజ్ఞావహేళనమసూర్క్షణమిత్యమరః- శిథిలీచకార తత్యాజేత్యర్థః- అవజ్ఞాతోఽహమితి నిర్వేదం న ప్రాపేత్యర్థః- సమానేషు హి క్షత్రియాణామభిమానః- న సర్వేశ్వరం ప్రతీతి భావః॥ ౪౧ ॥ ప్రత్యబ్రవీదితి ॥ స ఏవ పూర్వః ప్రథమః సంగః ప్రతిబంధః- యస్య స తత్పూర్వసంగః- తస్మిన్ - ఇషుప్రయోగే బాణప్రయోగే॥ ని ॥ పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోరిత్యమరః- వితథప్రయత్నః వ్యర్థప్రయాసః - అత ఏవ వజ్రం - ముముక్షన్ మోక్తుమిచ్ఛన్- త్ర్యంబకవీక్షణేన- త్రీణి అంబకాని లోచనాని యస్య స త్ర్యంబకో హరః॥ ని ॥ దృగ్దృష్టీ నేత్రలోచనచక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీణీతి హలాయుధః- తస్య- వీక్షణేన- జడీకృతః నిష్పందీకృతః- స్తంభిత ఇతి యావత్ - వజ్రపాణిరింద్రః - వజ్రం పాణౌ యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః (*) ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః- స ఇవ స్థితః- నృపః- ఏనం సింహం- ప్రత్యబ్రవీత్ ॥ శ్లో ॥ బాహుం సవజ్రం శక్రస్య క్రుద్ధస్యాస్తంభయత్ప్రభుః ఋషిరిత్యమహాభారతే॥ ౪౨ ॥ సంరుద్ధేతి॥ హే మృగేంద్ర - సంరుద్ధచే

ద్ధచేష్టస్యమృగేంద్రకామంహాస్యంవచస్తద్యదహంవివక్షుః।అంతర్గత
ప్రాణభృతాంహివేదసర్వంభవాన్భావమతోభిధాస్యే॥౪౩॥ మాన్యః
మేస్థావరజంగమానాంసర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః। గురోరపీదంధనమా
హితాగ్నేర్నశ్యత్పురస్తాదనుపేక్షణీయం॥౪౪॥ సత్వంమదీయేనశరీరవృ
త్తిందేహేననిర్వర్తయితుంప్రసీద। దినావసానోత్సుకబాలవత్సావిసృ
జ్యతాంధేనురియంమహర్షేః॥౪౫॥అథాంధకారంగిరిగహ్వరాణాందం
ష్ట్రామయూఖైశ్శకలానికుర్వన్।భూయస్సభూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీకించి
ద్విహస్యార్థపతింబభాషే॥౪౬॥ఏకాతపత్రంజగతఃప్రభుత్వంనవంవయ

ష్టస్యప్రతిబుద్ధవ్యాపారస్య- మమ- తద్వచః- కామం- హాస్యంపరిహాసనీయం-యద్వ
సత్వంమదీయేనశరీరవృత్తిమిత్యాదికం- అహం- వివక్షుఃవక్తుమిచ్ఛుఃఅస్మితర్హితూష్ణీ
స్థీయతామిత్యాశంక్య - ఈశ్వరకింకరత్వాత్సర్వజ్ఞత్వాత్తవనహాస్యమిత్యాహ॥ అం
తి॥ హియస్మాత్కారణాత్ - భవాన్ ప్రాణభృతాం- అంతర్గతంహృద్గతం - వాగ్వ
త్త్యాబహిరప్రకాశితమేవ- సర్వంభావం - వేదవేత్తి (*) విదోలటివేత్యాదేశః- భవద
న్యోగేనమధ్యమపురుషప్రయోగః-అతః- అభిధాస్యే- వక్ష్యామి-వచఇతిప్రకృతంకర్మ
సంబధ్యతే- అన్యేతు ఈదృగ్వచనమాకర్ణ్యఅసంభావితార్థమేతదిత్యుపహసంతి- అ
స్త్రత్రమానమేవభూషణం - త్వంతువాఙ్మనసోరప్యేకవిధఏవాయమితిజానాసి - అ
ధాస్యే- యద్వచోహంవివక్షురస్మితదిత్యర్థః॥ ౪౩ ॥మాన్యఇతి ॥ స్థావరాణాంతరు
లాదీనాం - జంగమానాం మనుష్యాదీనాంచ - సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుఃసర్గః
ష్టిః స్థితిఃపాలనం - ప్రత్యవహారఃప్రళయః - తేషాంహేతుః - సఈశ్వరః - మే-
న్యఃపూజ్యఃఅలంఘ్యశాసన ఇత్యర్థః - శాసనంచ - సింహత్వమంకాగత సత్వ
త్తీత్యాద్యుక్తరూపం ॥ తర్హివిసృజ్యగమ్యతామిత్యత ఆహ ॥ గురోరితి ॥ పురస్తాద
నశ్యదిదం - ఆహితాగ్నేః గురోః - ధనం గోరూపం - అనుపేక్షణీయం
ఆహితాగ్నేరితివిశేషణేన - అనుపేక్షాకారణం హవిస్సాధ
త్వంచసూచయతి॥ ౪౪ ॥సఇతి॥ సఃఅంకాగతసత్వవృత్తిః- త్వంమదీయేన- దేహేన-
రవృత్తింజీవనం- నిర్వర్తయితుం - ప్రసీద - దినావసానేసాయంకాలేఉత్సుకోమ
మాతాఆగమిష్యతీత్యుత్కంఠితః- బాలవత్సోయస్యాస్సామహర్షేరియంధేనుః -
జ్యతాం॥ ౪౫ ॥అథేతి॥ అథ- భూతేశ్వరస్యపార్శ్వవర్తీకింకరస్సింహః- గిరేః-గ
రాణాంగుహానాం॥ ని ॥దేవఖాతబిలేగుహా। గహ్వరమిత్యమరః- అంధకారంధ్వాం
దంష్ట్రామయూఖైఃకాంతిభిఃశకలాని- కుర్వన్నిరస్యన్నిత్యర్థః- కించిత్ - విహ
అర్థపతింనృపం- భూయః- బభాషే- హాసకారణం - అల్పస్యహేతోర్బహుహాతు
మిచ్ఛన్నిత్యాదికంవక్ష్యమాణంద్రష్టవ్యం॥౪౬ ॥ ఏకాతపత్రమితి॥ ఏకాతపత్రమేకచ్ఛత్ర

కాంతమిదంవపుశ్చ। అల్పస్య హేతోర్బహుహాతుమిచ్ఛన్విచారమూఢః
ప్రతిభాసి మే త్వమ్॥ భూతానుకంపా తవ చేదియం గౌరేకా భవేత్స్వస్తిమ
తీ త్వదంతే। జీవన్పునశ్శశ్వదుపప్లవేభ్యః ప్రజాః ప్రజానాథ పితేవ పాసి ॥
అథైకధేనోరపరాధచండాద్గురోః కృశానుప్రతిమాద్బిభేషి। శక్యోఽస్య మ
న్యుర్భవతా వినేతుం గాః కోటిశస్స్పర్శయతా ఘటోధ్నీః॥ తద్రక్ష కల్యాణ
పరంపరాణాం భోక్తారమూర్జస్వలమాత్మదేహం। మహీతలస్పర్శనమాత్ర
భిన్నమృద్ధం హి రాజ్యం పదమైంద్రమాహుః॥ ౫౦ ॥ ఏతావదుక్త్వా విరతే మృ

జగతః- ప్రభుత్వం స్వామిత్వం - నవం వయః యౌవనం - ఇదం కాంతం కమనీయం- వపు
శ్చేత్యేతం బహు- అల్పస్య హేతోః - అల్పకారణేన అల్పఫలాయేత్యర్థః (*) షష్ఠీ హే
తుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ- హాతుం త్యక్తుం- ఇచ్ఛన్- త్వం- మే- విచారే కార్యాకార్యపరామ
ర్శే- మూఢః మందః- ప్రతిభాసి॥ ౪౭ ॥ భూతేతి ॥ తవ- భూతేషు- అనుకంపా కృపా చే
త్స్యాత్ ॥ ని॥ కృపా దయానుకంపా స్యాదిత్యమరః ॥ కృపైవ వర్తతే చేదిత్యర్థః- తర్హి త్వ
దంతే తవ నాశే సతి- ఇయమేకా గౌః- స్వస్తి క్షేమమస్యా అస్తీతి స్వస్తిమతీ భవేత్ - జీవేది
త్యర్థః॥ ని॥ స్వస్త్యాశీః క్షేమపుణ్యాదావిత్యమరః ॥ హే ప్రజానాథ- జీవన్పునః- పితేవ-
ప్రజాః- ఉపప్లవేభ్యో విపద్భ్యః- శశ్వత్సదా॥ ని॥ పునస్సదార్థయోశ్శశ్వదిత్యమరః- పా
సి రక్షసి - స్వప్రాణవ్యయేన ఏకధేనురక్షణాద్వరం జీవతే నైవ శశ్వదఖిలజగత్త్రాణమిత్య
ర్థః॥ ౪౮ ॥ న ధర్మలోపాదేవం ప్రవృత్తః కింతు గురుభయాదిత్యాశంక్యాహ ॥ అథేతి॥ అ
థ- పక్షాంతరే- ఏకా ధేనుర్యస్య తస్మాత్ - అయం కోపకారణోపన్యాస ఇతి విజ్ఞేయం- అ
త ఏవ అపరాధే గవోపేక్షాలక్షణే సతి- చండాదతికోపనాత్॥ ని ॥ చండస్త్వత్యంతకోప
న ఇత్యమరః- అత ఏవ- కృశానుః ప్రతిమా ఉపమానం యస్య తస్మాదగ్నికల్పాత్- గురోః- బి
భేషీతి కాకుః (*) భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానాత్పంచమీ- అల్పనిమిత్తస్య ధన
హానిదర్శనస్య హేతిభావః- అస్య గురోః- మన్యుః క్రోధః ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ
త్యమరః- ఘటా ఇవ ఊధాంసి యాసాం తాః ఘటోధ్నీః (*) ఊధసోఽనఙిత్యనఙాదేశః- బ
హువ్రీహేరూధసో ఙీష్॥ ని ॥ ఊధస్తు క్లీబమాపీనమిత్యమరః - కోటిశః- గాః- స్పర్శయ
తా ప్రతిపాదయతా॥ ని॥ విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమిత్యమరః - భవతా-
వినేతుం పరిహర్తుం శక్యః॥ ౪౯ ॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్- కల్యాణపరంపరాణాం
భోక్తారం- కర్మణి షష్ఠీ- ఊర్జో బలమస్యాస్తీత్యూర్జస్వలం (*) జ్యోత్స్నాతమిస్రే
త్యాదినా వలచ్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః- ఆత్మదేహం రక్ష॥ నను గాముపేక్ష్య ఆత్మదేహ
రక్షణే స్వర్గహానిస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ॥ మహీతలేతి॥ ఋద్ధం సమృద్ధం- రాజ్యం- మహీతల
స్పర్శనమాత్రేణ భూతలసంబంధమాత్రేణ- భిన్నం - ఐంద్రమింద్రసంబంధి - పదం స్థా
నం- ఆహుః- స్వర్గాన్న భిద్యత ఇత్యర్థః॥ ౫౦ ॥ ఏతావదితి॥ మృగేంద్రే సింహే- ఏతా

గేంద్రప్రతిస్వనేనాస్యగుహాగతేన। శిలోచ్చయోపిక్షితిపాలముచ్చైః ప్రీ
త్యాతమేవార్థమభాషతేవ॥ ౫౧॥ నిశమ్య దేవానుచరస్యవాచం మనుష్యదే
వః పునరప్యువాచ। ధేన్వాతదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా నిరీక్ష్యమాణస్సుతరాం
దయాళుః॥ ౫౨॥ క్షతాత్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః క్షత్రస్యశబ్దో భువనేషు
రూఢః। రాజ్యేనకింతద్విపరీతవృత్తేః ప్రాణైరుపక్రోశమలీమసైర్వా॥ ౫౩॥
కథంనుశక్యోనునయో మహర్షేర్విశ్రాణనాదన్యపయస్వినీనాం। ఇమా

వచ ఉక్త్వా - విరతే సతి - గుహాగతేన - అస్యసింహస్య - ప్రతిస్వనేన - శిలోచ్చయః శైలో
ప్రీత్యా క్షితిపాలం - తమేవార్థం - ఉచ్చైః - అభాషతేవేత్యుత్ప్రేక్షా (*) భాషిరిత్
యం బ్రూఞ్ ధాతోస్సమానార్థకత్వాద్ద్వికర్మకః - బ్రూఞ్ ధాతుస్తు ద్వికర్మకేషు న
రితః॥ తదుక్తం॥ దుహ్యాచ్పచ్ దండ్రుధిప్రచ్ఛిచిఞ్ బ్రూఞ్ శాస్ జిమథ్ముషామ్। కర్మయుక్
స్యాదకథితం తథా స్యాన్నీహృకృష్వహామితి॥ ౫౧ ॥ నిశమ్యేతి॥ దేవానుచరస్య - ఈశ్వర
కింకరస్య సింహస్య - వాచం - నిశమ్య - మనుష్యదేవో రాజా - పునరప్యువాచ - కింభూత
స్సన్ - తేన సింహేన - యదధ్యాసితం ఆక్రమణం (*) నపుంసకే భావే క్తః - తేన కాతరే అ
క్షిణీ యస్యాస్తయా (*) బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్ - షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి
ఙీష్ - కిం చావశ్యతిభీతయేవస్థితయేత్యర్థః - ధేన్వా - నిరీక్ష్యమాణః - అత ఏవ సుతరాం
దయాళుస్సన్ - సుతరామిత్యత్ర (*) ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా సుశబ్దాత్తరప్ - కిమేత్తిఙ
వ్యయఘేత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః - తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయసంజ్ఞా॥ ౫౨ ॥ క్ష
త్రశబ్దార్థం వ్యాచష్టే క్షతాదిత్యాహ॥ క్షతాదితి॥ (*) క్షణు హింసాయామితి ధాతోస్సంపదాదిత్వాత్ క్విప్ - గ
మాదీనామితి వక్తవ్యాదనునాసికలోపే తుగాగమే చ సతి క్షదితి రూపం సిద్ధం - క్షతో నాశా
త్త్రాయత ఇతి క్షత్రం (*) సుపీతి యోగవిభాగాత్ కప్రత్యయః - తామేతాం వ్యుత్పత్తిం
కవిరర్థతోనుక్రామతి - క్షతాదిత్యాదినా - ఉదగ్రః ఉన్నతః - క్షత్రస్య క్షత్రియవర్ణస్య
శబ్దో వాచకః - క్షత్రశబ్ద ఇత్యర్థః - సోయం - క్షతాత్ - త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా - భువ
నేషు - రూఢః కిల ప్రసిద్ధః ఖలు - నాశ్వకర్ణాదివత్కేవలరూఢః - కింతు పంకజాదివద్యో
గరూఢ ఇత్యర్థః - అతః కిమిత్యత ఆహ ॥ తస్య క్షత్రశబ్దస్య విపరీతవృత్తేర్విరుద్ధవ్యాపా
రస్య - క్షతాత్త్రాణమకుర్వతః - పుంసః - రాజ్యేన కిం - ఉపక్రోశమలీమసైర్నిందామలినైః
ప్రాణైర్వా కిం ॥ ఉపక్రోశో జుగుప్సా చ కుత్సా నిందా చ గర్హణే ఇత్యమరః (*) జ్యోత్స్నాతమిస్రే
త్యాదినా మలీమసశబ్దో నిపాతితః - నైః ప్రాణైర్వా కిం - నిందితస్య సర్వం వ్యర్థమి
త్యర్థః - ఏతేన ఏకాతపత్రమిత్యాదిశ్లోకద్వయోక్తం ప్రత్యుత్తరమితి వేదితవ్యం ॥ ౫౩ ॥ అ
కధేనోరిత్యత్రోత్తరమాహ॥ కథమితి॥ అనునయః క్రోధాపనయః - నుకారో వాకా
ర్థః - మహర్షేరనునయో వా - అన్యాసాం - పయస్వినీనాం దోగ్ధ్రీణాం - గవాం - విశ్రా
ణనాద్దానాత్ ॥ వి॥ విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమిత్యమరః - కథం శక్యః

మనూనాం సురభేరవేహి రుద్రౌజసా తు ప్రహృతం త్వయాస్యామ్॥ ౪౮ ॥
సేయం స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ న్యాయ్యా మయా మోచయితుం భవ
త్తః। న పారణా స్యాద్విహతా తవైవం భవేదలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః॥
౪౯॥ భవానపీదం పరవానవైతి మహాన్హి యత్నస్తవ దేవదారౌ। స్థాతుం
నియోక్తుర్న హి శక్యమగ్రే వినాశ్య రక్ష్యం స్వయమక్షతేన॥ ౫౦॥ కిమప్య
హింస్యస్తవ చేన్మతోఽహం యశశ్శరీరే భవ మే దయాళుః। ఏకాంతవిధ్వంసి
షు మద్విధానాం పిండేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు॥ సంబంధమాభాషణపూ

న శక్య ఇత్యర్థః - అత్ర హేతుమాహ - ఇయాం గాం - సురభేః కామధేనోః (*) పంచమీ విభక్తేరితి పంచమీ - అనూనామన్యూనాం - అవేహి॥ తర్హి కథమయం పరిభవో స్యాదిత్యత ఆహ॥ రుద్రేతి॥ అస్యాం గవి - త్వయా కర్త్రా ప్రహృతం తు ప్రహారస్తు (*) నపుంసకే భావే క్తః - రుద్రౌజసా ఈశ్వరసామర్థ్యేన - నతు తవేత్యర్థః (*) సప్తమ్యధికరణే చేతి సప్తమీ॥ ౪౮ ॥ తర్హి కించికీర్షితం తవేత్యత ఆహ॥ సేయమితి ॥ సేయం గౌః మయా నిష్క్రీయతే - ప్రత్యాహ్రియతే అనేన పరిగృహీతమితి నిష్క్రయః - ప్రతిచికీర్షితం (*) పరిజిత్యాం ప్రత్యయః - స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రయః తేన - భవత్తః భవత్తః (*) పంచమ్యాస్తసిః - మోచయితుం - న్యాయ్యా న్యాయాదనపేతా యుక్తేత్యర్థః (*) ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే ఇత్యాదినా యత్ప్రత్యయః - ఏవం సతి - తవ పారణా భోజనం - విహతా - న స్యాత్ - మునేః క్రియార్థః హోమాదిః - లుప్తః - క్రియార్థః ప్రయోజనం - సుతాలుప్తో భవేత్ - స్వప్రాణాత్యయేనాపి స్వామిగురుధనం సంరక్ష్యమితి భావః॥ ౪౯ ॥ అత్ర భవానేవ ప్రమాణమిత్యాహ॥ భవానితి॥ పరవాన్ స్వామిపరతంత్రః - భవానపి - ఇదం వక్ష్యమాణం - అవైతి వేత్తి (*) శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమపురుషః - భవతా అనుభూయత ఏవేత్యర్థః॥ కథమిత్యత ఆహ॥ హీయస్మాత్కారణాత్ ॥ ని ॥ హి హేతావవధారణ ఇత్యమరః - తవ - దేవదారౌ విషయే - మహాన్ అధికః - యత్నః - మహతా ప్రయత్నేన రక్ష్యత ఇత్యర్థః - ఇదం శబ్దోక్తమర్థం దర్శయతి - స్థాతుమితి - రక్ష్యం వస్తు వినాశ్య నాశం గమయిత్వా - స్వయమక్షతేన అవ్రణేన - నియుక్తేనేతి శేషః - నియోక్తుస్స్వామినః - అగ్రే స్థాతుం న శక్యం - సర్వథా రక్ష్యం వస్తు తదనురూపమవినాశ్యమేవేతి భావః॥ ౫౦ ॥ సర్వథా చైతదపరిహార్యమేవేత్యాహ॥ కిమితి॥ కిమపి కిం వా - అహం - తవ అహింస్యః అవధ్యో మతశ్చేత్ - తర్హి - మే - యశ ఏవ శరీరం తస్మిన్. దయాళుర్భవ - నను ముఖ్యముపేక్ష్య అముఖ్యశరీరే కోఽభినివేశ ఇత్యత ఆహ - ఏకాంతేతి - మద్విధానాం మాదృశానాం వివేకినాం - ఏకాంతవిధ్వంసిషు - అవశ్యవినాశిషు - భౌతికేషు పృథివ్యాదిభూతవికారేషు - పిండేషు శరీరేషు - అనాస్థా అనపేక్షా ఖలు॥ ని ॥ ఆస్థాత్వాలంబనాస్థానయత్నాపేక్షాసు కథ్యత ఇతి విశ్వః॥ ౫౧ ॥ స్నేహాద్గ్రహమనుసరణీయోఽస్మీత్యాహ॥ సంబంధమితి॥ సంబంధం సఖ్యం - అభాషణమాల

ర్వమాహుర్వృత్తస్సనౌసంగతయోర్వనాంతే|తద్భూతనాథానుగనా
సిత్వంసంబంధినోమేప్రణయంవిహంతుం॥౫౮॥తథేతిగాముక్తవతే
పస్సద్యఃప్రతిష్టంభవిముక్తబాహుః|సన్యస్తశస్త్రోహరయేస్వదేహము
నయత్పిండమివామిషస్య॥౫౯॥తస్మిన్క్షణేపాలయితుఃప్రజానాముత్ప
తస్సింహనిపాతముగ్రం। అవాఙ్ముఖస్యోపరిపుష్పవృష్టిఃపపాతవిద్యా
హస్తముక్తా॥౬౦॥ఉత్తిష్ఠవత్సేత్యమృతాయమానంవచోనిశమ్యోత్థితము
తస్సన్|దదర్శరాజాజననీమివస్వాంగామగ్రతఃప్రస్రవిణీన్నసింహం॥౬
తంవిస్మితంధేనురువాచసాధోమాయాంమయోద్భావ్యపరీక్షితోఽసి| ఋ
ప్రభావాన్మయినాంతకోఽపిప్రభుఃప్రహర్తుంకిముతాన్యహింస్రాః॥ ౬

పూర్వంకారణంయస్యతం- ఆహుః ॥ ని ॥ స్యాదాభాషణమాలాప ఇత్యమరః-సఃతా
క్సంబంధః- వనాంతే- సంగతయోః- నౌ ఆవయోః- వృత్తః-జాతః .. తత్తతః-హేభూ
నాథానుగ- శివానుచర- ఏతేనతస్యమహత్త్వంసూచయతి-అతఏవసంబంధినఃమిత్ర
మే-ప్రణయంయాచ్ఞాం॥ ని ॥ ప్రణయఃస్యాత్పరిచయేయాచ్ఞాయాంసౌహృదేపి
యాదవః ॥ ప్రణయాస్త్వమీ- విస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ ఇత్యమరశ్చ - విహంతుం
నార్హసి॥ ౫౮ ॥తథేతి॥ తథేతి - గాం- ముక్తవతేత్యుక్తవతే- హరయేసింహాయ॥ని॥కే
సింహేచసౌవర్ణేవర్ణేవిష్ణౌహరింవిదురితి శాశ్వతః- సద్యఃతత్క్షణే - ప్రతిష్టంభ
బంధాత్- విముక్తబాహుఃముక్తహస్తః- దిలీపః-సన్న్యస్తశస్త్రఃత్యక్తాయుధస్స
స్వదేహం-ఆమిషస్యమాంసస్య॥ని॥పలలంక్రవ్యమామిషమిత్యర్థః - పిండంకబళమి
ఉపానయత్ సమర్పితవాన్- ఏతేననిర్మమత్వముక్తమ్॥౫౯॥ తస్మిన్నితి॥తస్మిన్ క్షణే
ఉగ్రసింహనిపాతం - ఉత్పశ్యతః-ఉత్ప్రేక్షమాణస్య-తర్కయతఇత్యర్థః - అవాఙ్ము
స్యఅధోముఖస్యప్రజానాంపాలయితుఃరాజ్ఞః-ఉపరిఉపరిష్టాత్ (*) ఉపర్యుపరిష్టా
నిపాతః- విద్యాధరాణాందేవతావిశేషాణాం- హస్తైర్ముక్తా-పుష్పవృష్టిః - పపా
తత్ ॥౬౦ ॥ఉత్తిష్ఠేతి॥ రాజాదిలీపః- అమృతవదాచరతీత్యమృతాయమానం (*)
మానాదాచారార్థేక్యజ్- తతశ్శానచ్ - ఉత్థితముత్పన్నం-హేవత్స-ఉత్తిష్ఠేతి-వ
నిశమ్యశ్రుత్వా- ఉత్థితస్సన్- అగ్రతః- అగ్రే-ప్రస్రవఃక్షీరస్రావోస్యాఅస్తీతిప్రస్రవి
ణీం- గాం- స్వాంజననీమివ-దదర్శ-సింహంతునదదర్శ॥౬౧ ॥ తమితి ॥ విస్మి
శ్చర్యగతం (*) కర్తరిక్తః- తందిలీపం- ధేనురువాచ - కిమిత్యత్రాహ- హేసా
మయా- మాయాం- ఉద్భావ్యకల్పయిత్వా-పరీక్షితోఽసి- ఋషిప్రభావాత్ - అంతకో
మయి- ప్రహర్తుంనప్రభుఃనసమర్థః- అన్యేహింస్రాఃఘాతుకాః॥ ని ॥శరారుర్ఘా
తుకోహింస్ర ఇత్యమరః (*) నమికంపీత్యాదినా రప్రత్యయః - కిముతసుష్ఠు- నప్రభ
వోజ్యాః॥ని॥బలవత్సుష్ఠుకిముతస్వత్యతీవచనిర్భర ఇత్యమరః॥ ౬౨ ॥ భక్త్యేతి॥హే

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకంపయా చ ప్రీతాస్మి తే పుత్ర వరం వృణీష్వ। న కేవలా
నాం పయసాం ప్రసూతి మవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్॥ ౬౩ ॥ తత
స్సమానీయ స మానితార్థీ హస్తౌ స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః। వంశస్య కర్తార
మనంతకీర్తిం సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే॥ సంతానకామాయ త
థేతి కామం రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా। దుగ్ధ్వా పయః పత్రపుటే మదీయం
పుత్రోపభుంక్ష్వేతి తమాదిదేశ॥ వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్చ శేషం ఋషే
రనుజ్ఞామధిగమ్య మాతః। ఊధస్యమిచ్ఛామి తవోపభోక్తుం షష్ఠాంశము
ర్వ్యా ఇవ రక్షితాయాః॥ ౬౬॥ ఇత్థం క్షితీశేన వసిష్ఠధేనుర్విజ్ఞాపితా ప్రీతత
రా బభూవ। తదన్వితా హైమవతాచ్చ కుక్షేః ప్రత్యాయయావాశ్రమమశ్ర
మేణ॥ ౬౭ ॥ తస్యాః ప్రసన్నేందుముఖః ప్రసాదం గురుర్నృపాణాం గురవే

గురౌ- భక్త్యా- మయి అనుకంపయా చ- తే తుభ్యం- ప్రీతాస్మి (*) క్రియాగ్రహణ
మపి కర్తవ్యమితి చతుర్థీ వరః దేవేభ్యో వరణీయమర్థం॥ ని॥ దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రి
షు క్లీబే మనాక్ప్రియ ఇత్యమరః- వృణీష్వ స్వీకురు- తథాహి- మాం- కేవలానాం పయసాం-
ప్రసూతిం కారణం- నావేహి న విద్ధి - కింతు ప్రసన్నాం మాం - కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా
తాం- అవేహి విద్ధి॥ ౬౩ ॥ తత ఇతి॥ మానితార్థీ పూజితార్థీ - స్వహస్తార్జితో వీర ఇతి
శబ్దో యేన సః- ఏతేన పాత్రత్వం దైన్యరాహిత్యం చోక్తం- స రాజా- హస్తౌ సమానీయ సం
ధాయ- అంజలిం బద్ధ్వేత్యర్థః- వంశస్య కర్తారం ప్రవర్తయితారం- అత ఏవ రఘుకుల
మితి ప్రసిద్ధిః- అనంతకీర్తిం స్థిరయశసం- తనయం సుదక్షిణాయాం - యయాచే॥ ౬౪ ॥
సంతానేతి॥ సా పయస్వినీ గౌః- సంతానం కామయత ఇతి సంతానకామః- తస్మై రాజ్ఞే తథేతి-
కామ్యత ఇతి కామో వరః- తం- ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ- హే పుత్ర- మదీయం పయః- పత్రపు
టే పత్రనిర్మితే పాత్రే దుగ్ధ్వా- ఉపభుంక్ష్వ పిబేతి- తం నృపం- ఆదిదేశ ఆజ్ఞాపితవతీ॥ ౬౫ ॥
వత్సస్యేతి॥ హే మాతః- వత్సస్య వత్సపీతస్య- శేషం వత్సపీతావశిష్టమిత్యర్థః - హోమ
ఏవార్థః తస్య- విధిరనుష్ఠానం- తస్య చ శేషం హుతావశిష్టమిత్యర్థః - తవ- ఊధసి భ
వం ఊధస్యం- క్షీరం (*) శరీరావయవాచ్చేతి యత్ ప్రత్యయః- రక్షితాయాః- ఉర్వ్యాః
వసుధాయాః॥ ని ॥ వసుధోర్వీ వసుంధరేత్యమరః- షష్ఠాంశం షష్ఠభాగమివ- ఋషేరను
జ్ఞాం- అధిగమ్య అవగమ్య- ఉపభోక్తుమిచ్ఛామి॥ ౬౬ ॥ ఇత్థమితి॥ ఇత్థం- క్షితీశేన దిలీపేన-
విజ్ఞాపితా- వసిష్ఠధేనుః నందినీ- ప్రీతతరా పూర్వం శుశ్రూషయా ప్రీతా- సంప్రత్యనయా
విజ్ఞాపనయా ప్రీతతరా- అతిసంతుష్టా- బభూవ- తదన్వితా తేన దిలీపేన యుక్తా- హైమవ
తాత్ హిమవత్సంబంధినః - కుక్షేః గుహాయాః- సకాశాత్- అశ్రమేణ అనాయాసేన-
ఆశ్రమం ప్రత్యాయయా ఆగతా ॥ ౬౭ ॥ తస్యా ఇతి॥ ప్రసన్నేందుమిందురివ ముఖం యస్య సః-

నివేద్య। ప్రహర్షచిహ్నానుమితం ప్రియాయై శశంస వాచా పునరుక్తమేవ
సనందినీస్తన్యమనిందితాత్మా సద్వత్సలో వత్సహుతావశేషం। నపౌవసి
సకృతాభ్యనుజ్ఞశ్శుభ్రం యశోమూర్తమివాతితృష్ణః॥ ౬౮॥ ప్రాతర్యథో
క్తవ్రతపారణాంతే ప్రాస్థానికం స్వస్త్యయనం ప్రయుజ్య। తౌ దంపతీ స్వాం
ప్రతి రాజధానీం ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః॥ ౬౯ ॥ ప్రదక్షిణీకృత్య హుత
హుతాశమనంతరం భర్తురరుంధతీం చ। ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతస్థే స
న్మంగళోదగ్రతరప్రభావః॥ ౭౦॥ శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా రథేన స ధర్మప
త్నీసహితస్సహిష్ణుః। యయావనుద్ఘాతసుఖేన మార్గం స్వేనేవ పూర్ణేన మనో

నృపాణాం గురుర్దిలీపః - ప్రహర్షచిహ్నైః ముఖరాగాదిభిః - అనుమితం అభ్యూహితం
తస్యాః ధేనోః - ప్రసాదమనుగ్రహం - ప్రహర్షచిహ్నైరేవ జ్ఞాతత్వాత్ - పునరు
క్తమేవ - వాచా - గురవే - నివేద్య విజ్ఞాప్య - పశ్చాత్ ప్రియాయై - శశంస కథితవాన్ - కథి
తస్యైవ కథనం పునరుక్తిః న చేహ తదస్తి - కింతు చిహ్నైః కథితప్రాయత్వాత్ పునరుక్తమి
వ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ౬౭ ॥ స ఇతి ॥ అనిందితాత్మా అగర్హితస్వభావః - సత్సు వత్సలః స
ద్వత్సలః (*) వత్సాంసాభ్యాం కామబలే ఇతి లచ్ ప్రత్యయః - స దిలీపః - వసిష్ఠేన
కృతాభ్యనుజ్ఞః కృతానుమతిస్సన్ - వత్సస్య హుతస్య చ - అవశేషం పీతహుతావశిష్టం - నం
దిన్యాః స్తన్యం క్షీరం - శుభ్రం మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం - యశ ఇవ అతితృష్ణస్సన్ - పపౌ ॥ ౬౮ ॥
ప్రాతరితి ॥ వశీ జితేంద్రియః - వసిష్ఠః - ప్రాతః యథోక్తస్య పూర్వోక్తస్య - వ్రతస్య గో
చారూపస్య అంగభూతా - యా పారణా తస్యా అంతే - ప్రాస్థానికం ప్రస్థానకాలే భవం
తత్కాలోచితమిత్యర్థః (*) కాలాట్ఠఞితి ఠఞ్ ప్రత్యయః - యథా కథంచిత్ గుణ
వృత్త్యా కాలేవర్తమానాత్ ప్రత్యయ ఇష్యతే ఇతి వృత్తికారోక్తిః - ఈయతే ప్రాప్యతే అనేనే
త్యయనం - స్వస్త్యయనం శుభావహమాశీర్వాదం - ప్రయుజ్య తౌ దంపతీ సుదక్షిణాదిలీపౌ
స్వాం రాజధానీం పురీం ప్రతి - ప్రస్థాపయామాస ॥ ౬౯ ॥ ప్రదక్షిణీకృత్యేతి ॥ నృపః - హు
తం హవిషా ప్రజ్వలితం - హుతమశ్నాతీతి హుతాశః అగ్నిః - తం (*) కర్మణ్యణ్ - భర్తు
ర్మునేః - అనంతరం ప్రదక్షిణానంతరమిత్యర్థః - అరుంధతీం చ - సవత్సాం ధేనుం చ - ప్ర
దక్షిణీకృత్య - ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం (*) తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చేత్యవ్యయీభావః
తతశ్చ్వి ప్రత్యయః - అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణం సంపద్యమానం కృత్వా - ప్రదక్షిణీకృత్య - సన్
మంగళైః ప్రదక్షిణాదిభిర్మంగళాచరణైః - ఉదగ్రతరప్రభావస్సన్ - ప్రతస్థే ॥ ౭౦ ॥
శ్రోత్రాభిరామేతి ॥ ధర్మపత్నీసహితః - సహిష్ణుః వ్రతాదిదుఃఖసహనశీలః - స నృపః
శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా - శ్రవణోత్సవస్వనేన - మార్గే - అనుద్ఘాతేన పాషాణాద్యప్రతి
హతేన సుఖస్సుఖకరః - తేన రథేన - స్వేన - పూర్ణేన సఫలేన - మనోరథేనేవ - యయౌ

రథేన॥ ౭౨॥ తమాహితౌత్సుక్యమదర్శనేన ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్శితాంగమ్। నేత్రైః పపుస్తృప్తిమనాప్నువద్భిర్నవోదయం నాథమివౌషధీనామ్॥ ౭౩॥ పురందరశ్రీః పురముత్పతాకం ప్రవిశ్య పౌరైరభినంద్యమానః। భుజే భుజంగేంద్రసమానసారే భూయస్స భూమేర్ధురమాససజ్జ॥ అథనయనసముత్థం

మనోరథపక్షే - ధ్వనిః శ్రుతిః - అనుధ్యాతః ప్రతిబంధనివృత్తిః॥ ౭౨॥ తమితి॥ అదర్శనేన ప్రవాసనిమిత్తేన - ఆహితౌత్సుక్యం జనితదర్శనోత్కంఠం - ప్రజార్థేన సంతానార్థేన - వ్రతేన - నియమేన - కర్శితం అంగం యస్య తం - నవోదయం నవాభ్యుదయం - తం దిలీపం - ప్రజాః - తృప్తిం అనాప్నువద్భిః అతిగృధ్నుభిః - నేత్రైః - ఓషధీనాం నాథం చంద్రమివ పపుః - అత్యాకాంక్షయా దదృశురిత్యర్థః - చంద్రపక్షే - అదర్శనం కలాక్షయనిమిత్తం ప్రజార్థం లోకహితార్థం - వ్రతం దేవతాభ్యః కలాదాననియమః॥ శ్లో॥ తంచసోమం పపుర్దేవాః పర్యాయేణానుపూర్వశః ఇతి వ్యాసః - ఉదయః ఆవిర్భావః - అత్యల్పమానం॥ ౭౩॥ పురందరేతి॥ పురం పురీం దారయతీతి పురందరః శక్రః॥ ని॥ పురుహూతః పురందర ఇత్యమరః (*) పూస్సర్వయోర్దారిసహోరితి ఖచ్ - వాచంయమపురందరౌ చేతి ముమాగమనిపాతః - తస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్య సః - పౌరైరభినంద్యమానః - ఉత్పతాకం ముచ్ఛ్రితధ్వజం॥ ని॥ పతాకా వైజయంతీ స్యాత్కేతనం ధ్వజమస్త్రియామిత్యమరః॥ పురం - ప్రవిశ్య భుజంగేంద్రేణ - సమానసారే తుల్యబలే॥ ని॥ సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిష్వితి యాదవః - భుజే - భూమేః ధురం భారం - ఆససజ్జ అర్పితవాన్॥ ౭౪॥ అథేతి॥ అథ ద్యౌః ఆకాశం॥ ని॥ ద్యౌస్స్వర్గసురవర్త్మనోరితి విశ్వః - అత్రేర్మహర్షేః - నయనాభ్యాం సముత్థం సముత్పన్నం (*) ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కప్రత్యయః - జ్యోతిరివ - చంద్రమివ॥ ని॥ ఋషేశ్చ జాతస్య అత్రేర్నేత్రప్రసూతమితి హలాయుధః - చంద్రస్య అత్రినేత్రోద్భవత్వముక్తం - హరివంశే॥ శ్లో॥ నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ దశధా ద్యోతయన్దిశః। తం గర్భం విధినా హృష్టా దిశో దేవ్యో దధుస్తదా॥ ఇత్యాదికం తత్ర ద్రష్టవ్యం॥ సురసరిత్ - గంగా - వహ్నినా - నిష్ఠ్యూతం నిక్షిప్తం॥ ని॥ సముత్సృష్టే నిష్ఠ్యూతోద్ధృతక్షిప్తావాప్తా ఇత్యమరః॥ ఐశం తేజస్స్కంధమిత్యుక్తం రామాయణే॥ శ్లో॥ తే గత్వా పర్వతం రామ కైలాసం ధాతుమండితం। అగ్నిం సంయోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః॥ దేవకార్యమిదం దేవ సమాధత్స్వ హుతాశన। శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో గంగాయాం తేజ ఉత్సృజ॥ దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగామభ్యేత్య పావకః। గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానామిదం ప్రియం॥ ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూపమధారయత్। స తస్యా మహిమాం దృష్ట్వా సమంతాదవకీర్యత॥ సమంతతస్తదా దేవీమభ్యషించత పావకః। సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గంగాయా రఘునందనేత్యాది॥ రాజ్ఞీ సుదక్షిణా - నరపతేః దిలీపస్య - కులభూత్యై సంతతిలక్షణాయై - గురుభిః మహద్భిః - లోకపాలానామనుభావైః తేజోభిః - అభినివిష్టం అనుప్రవిష్టం - గర్భం ఆధత్త దధావిత్యర్థః - అత్రమనుః॥

జ్యోతిరత్రేరివద్యౌత్సురసరిదివతేజోవహ్నినిష్ఠ్యూతమైశం।నరపతికుల
త్యైగర్భమాధత్తరాజ్ఞీగురుభిరభినివిష్టంలోకపాలానుభావైః॥ ౭౫॥

ఇతి కాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యేద్వితీయస్సర్గః.

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే.

తృతీయస్సర్గప్రారంభః.

అథేప్సితంభర్తురుపస్థితోదయంసఖీజనోద్వీక్షణకౌముదీముఖ
నిదానమిక్ష్వాకుకులస్యసంతతేస్సుదక్షిణాదౌహృదలక్షణందధౌ॥ ౧॥ శరీ

శ్లో॥ అష్టానాంలోకపాలానాంవపుర్ధారయతేనృపః ఇతి॥ అత్ర-అథత్రైత్యేనస్త్రీప
తృతీయంధారణముచ్యతే - తథామంత్రేచదృశ్యతే॥ మం॥ యథేయంపృథివీమహీతి
గర్భమాదధే- ఏవంత్వంగర్భమాధత్స్వదశమేమాసిసూతవ ఇతి- మాలినీవృత్తమేతద
తదుక్తం॥ శ్లో॥ ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకైరితి॥ ౭౫॥ ....

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ - మహోపాధ్యాయ-
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం- సంజీవినీసమాఖ్యాయాం-
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః..........※
ద్వితీయస్సర్గస్సమాప్తః.

రాజ్ఞీగర్భమాధత్తేత్యుక్తం-సంప్రతిగర్భలక్షణానివర్ణయితుంప్రస్తౌతి
అథేతి॥ అథగర్భధారణానంతరం- సుదక్షిణా-ఉపస్థితోదయంప్రాప్తఫలం-భర్తురీప
ప్సితంమనోరథం (※) నపుంసకేభావేక్తః సఖీజనస్య- ఉద్వీక్షణానాంనృష్టీనాం- కౌముదీ
దీముఖంచంద్రికాప్రాదుర్భావం- యద్వా కౌముదీనామదీపోత్సవః- తదుక్తంభవిష్యత్పు
రపురాణే॥ శ్లో॥ కౌముదంతిజనాయస్మాత్తేనాసౌకౌముదీమతేతి॥ తస్యాఃముఖంప్రా
రంభః- అత్రకేచిత్-కౌముదీమహమితి-అపరేకౌముదీసుఖమితిచపాఠంపఠంతి-ఇక్ష్వాకు
కులస్యసంతతేరవిచ్ఛేదస్యనిదానంమూలకారణం॥ని॥ నిదానంత్వాదికారణమిత్యమరః॥ ప్ర
ఏవంవిధందౌహృదలక్షణంగర్భచిహ్నంవక్ష్యమాణం- దధౌ - గర్భస్థితశిశుహృదయేనగ
స్వహృదయేనచద్విహృదయాగర్భిణీ-యథాహవాగ్భటః॥శ్లో॥ మాతృజన్యస్యహృదయం
మాతుశ్చహృదయేనతత్। సంబద్ధంతేనగర్భిణ్యానేష్టంశ్రద్ధావమాననమితి॥ తత్సంబంధిద
త్వాద్గర్భోదౌహృదమిత్యుచ్యతే- సాచతద్యోగాద్దౌహృదినీతి- తదుక్తంసంగ్రహేజ్ఞే
ద్విహృదయాంనారీందౌహృదినీమాచక్షతఇతి-అత్ర- దౌహృదలక్షణస్యఈప్సితత్వేనకౌ
ముదీముఖత్వేనచనిరూపణాద్రూపకాలంకారః- అస్మిన్సర్గేవంశస్థవృత్తం॥శ్లో॥జతౌవ
తువంశస్థముదీరితంజరావితిలక్షణాత్॥ ౧ ॥సంప్రతిక్షామతాఖ్యంగర్భలక్షణంవర్ణయతి॥

సాదాదసమగ్రభూషణా ముఖేన సాలక్ష్యత లోధ్రపాండునా। తనుప్రకాశే
న విచేయతారకా ప్రభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ॥ ౨॥ తదాననం మృత్సురభి క్షి
తీశ్వరో రహస్యుపాఘ్రాయ న తృప్తిమాయయౌ। కరీవ సిక్తం పృషతైః పయో
ముచాం శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలం ॥ దివం మరుత్వానివ భోక్ష్యతే భు
వం దిగంతవిశ్రాంతరథో హి తత్సుతః। అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే మ
నో బబంధాన్యరసాన్విలంఘ్య సా॥ న మే హ్రియా శంసతి కించిదీప్సితం స్పృ
హావతీ వస్తుషు కేషు మాగధీ। ఇతి స్మ పృచ్ఛత్యనువేలమాదృతః ప్రియాసఖీరు

శరీరేతి॥ శరీరస్య సాదాత్ కార్శ్యాత్ అసమగ్రభూషణా పరిమితభూషణా- లోధ్రపుష్ప
వత్పాండునా- ముఖేన ఉపలక్షితా- సా సుదక్షిణా- విచేయాః మృగ్యాః తారకా యస్యా
స్సా తథోక్తా అల్పనక్షత్రేత్యర్థః- తనుప్రకాశేన అల్పకాంతినా- శశినోపలక్షితా- ఈష
దసమాప్తా ప్రభాతా ప్రభాతకల్పా (*) తసిలాదిష్వాకృత్వసుచ ఇతి ప్రభాతశబ్దస్య పుంవ
ద్భావః- శర్వరీవ- అలక్ష్యత- శరీరసాదాదిగర్భలక్షణోక్తిః- వాగ్భటః॥ శ్లో॥ క్షామతా గరిమా
కుక్షేర్మూర్ఛా ఛర్దిరరోచకః। జృంభా ప్రసేకస్సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశనమితి॥ ౨॥
తదాననమితి॥ క్షితీశ్వరో దిలీపః- రహసి- మృత్సురభి మృదా సుగంధి- తస్యాః సుదక్షిణా
యా ఆననం ముఖం- ఉపాఘ్రాయ -తృప్తిం- నాయయౌ- క ఇవ- శుచివ్యపాయే గ్రీష్మావ
సానే॥ ని॥ శుచిశ్శుద్ధేనుపహతే శృంగారాషాఢయోస్సితే। గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యాదితి
విశ్వః॥ పయోముచాం మేఘానాం- పృషతైః - బిందుభిః॥ ని॥ పృషంతి బిందుపృషతాః ఇత్య
మరః- సిక్తం ఉక్షితం- వనరాజేః- పల్వలమల్పసరః- ఉపాఘ్రాయ- కరీవ- అత్ర కరివనరాజి
పల్వలానాం కాంతకామినీవదన సమాధిరనుసంధేయః - గర్భిణీనాం మృద్భక్షణం లోక
ప్రసిద్ధమేవ- ఏతేన దోహదాఖ్యం గర్భలక్షణం సూచ్యతే ॥ ౩ ॥ దౌహృదహేతుకే మృ
ద్భక్షణే హేత్వంతరముత్ప్రేక్షతే॥ దివమితి॥ హి యస్మాత్కారణాత్- దిగంతవిశ్రాంతర
థః చక్రవర్తీ- తస్యాస్సుతః తత్సుతః- మరుత్వానింద్రః॥ ని॥ ఇంద్రో మరుత్వాన్మఘవాని
త్యమరః॥ దివం స్వర్గమివ- భువం- భోక్ష్యతే (*) భుజోఽనవన ఇత్యాత్మనేపదం - అతః
ప్రథమం - సా సుదక్షిణా- తథావిధే- భూమికారే మృద్రూపే- అభిలష్యత ఇత్యభిలాషో భో
గ్యవస్తు- తస్మిన్ (*) కర్మణ్యర్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః- రస్యంత ఇతి రసాః భోగ్యా
ర్థాః- అన్యే చ తే రసాశ్చ- తాన్ -విలంఘ్య విహాయ మనః- బబంధ- దధావిత్యర్థః- దౌహృ
దహేతుకస్య మృద్భక్షణస్య పుత్రభోగసూచనార్థత్వముత్ప్రేక్షితం॥ ౪॥ నేతి॥ మగధస్య రా
జ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ మాగధీ సుదక్షిణా (*) ద్వ్యఞ్ మగధకలింగసూరమసాదణిత్యణ్- హ్రి
యా- లజ్జయా కిం చిత్కిమపి- ఈప్సితమభీష్టం- మే మహ్యం- న శంసతి- నాచష్టే కేషు వస్తుషు
స్పృహావతీ ఇతి అనువేలమనుక్షణం- ఆదృతః ఆదృతవాన్ (*) కర్తరి క్తః॥ ని॥ ఆదృతౌ
సాదరార్చితావిత్యమరః- ప్రియాయాః ప్రేయస్యాః- సఖీస్సహచరీః- ఉత్తరకోసలేశ్వ

త్తరకోసలేశ్వరః॥ ౫॥ ఉపేత్య సా దోహదదుఃఖశీలతాం యదేవ వవ్రే త
ద్యదాహృతమ్। నహీష్టమస్య త్రిదివేపి భూపతేరభూదనాసాద్యమధిజ్య
ధన్వనః॥ ౬॥ క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం ప్రచీయమానావయవా రరాజ
సా। పురాణపత్రాపగమాదనంతరం లతేవ సన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవా॥ ౭॥ ది
నేషు గచ్ఛత్సు నితాంతపీవరం తదీయమానీలముఖం స్తనద్వయమ్। తిరశ్చ
కార భ్రమరాభిలీనయోః సుజాతయోః పంకజకోశయోః శ్రియమ్॥ ౮॥ నిధా
నగర్భామివ సాగరాంబరాం శమీమివాభ్యంతరలీనపావకామ్। నదీమివా

రో దిలీపః— పృచ్ఛతి స్మ పప్రచ్ఛ (*) లట్స్మే ఇతి భూతార్థే లట్ — సఖీనాం ప్రసంభ్రమ
త్వాదితి భావః॥ ౫॥ ఉపేత్యేతి॥ దోహదం గర్భిణీమనోరథః॥ ౬॥ దోహదం దోహల
శ్రద్ధాలసంచ సమానం చ మిథిహా లాలసా ఖే— సా సుదక్షిణా — దోహదేన దుఃఖశీలతాం
దుఃస్వభావతాం— ఉపేత్య ప్రాప్య— యద్వస్తు వవ్రే ఐచ్ఛత్ — తద్వస్తు— ఆహృతమానీతం
ఇత్యర్థః—అపశ్యదేవ—అలభ్యాభావాత్ స్యాదితి— కుతః— హి యస్మాత్ త్రిదివే స్వర్గేపి— అస్య
పతేః— ఇష్టం వస్తు — త్రిదివేస్వర్గేపి—అనాసాద్యమప్రాప్యం— నాభూత్ —కిం ద్రూపస్య
నేత్యాహ— అధిజ్యధన్వన ఇతి— నహి వీరపత్నీనామలభ్యం కించిదస్తీతి భావః—అత్ర బాహుమ
శ్లో॥ పాదశోషోదిజాహుః స్త్రీశ్రద్ధావమానతా భార్త్యైకేత్యేవంప్రకారస్నేహస్నోక్షపూరణం స
రణేద్ధ్యత్వాపహాదోషభావాత్— నతు రాజ్ఞః స్త్రీలౌల్యాత్ — ఇత్యుక్తం॥ శ్లో॥ దేయమప్యహితం
తద్ధార్యతీం దోహదేయాతి తదుల్బణం। శ్రద్ధాకృతానాం గర్భాణాం స్యాదిత్యేవం ఇతి రేవ వా॥ అన్యత్ర
శ్లో॥ దోహదస్యాప్రదానేన గర్భో దోషమవాప్నుయాదితి॥ ౬॥ క్రమేణేతి॥ సా సుదక్షి
ణా-క్రమేణ- దోహదవ్యథాం చ - నిస్తీర్య- ప్రచీయమానావయవా పుష్యమాణావయ
వా సతీ-పురాణపత్రాపగమాదనంతరం - సన్నద్ధాస్సంజాతాః ప్రత్యగ్రత్వాన్మనోజ్ఞాశ్చ
పల్లవాయస్యాస్సా-లతేవ-రరాజ॥ ౭॥ లతాంతరం వర్ణయతి ॥ దినేష్వితి॥ దినేషు
దోహదదినేషు గచ్ఛత్సు సత్సు-నితాంతపీవరం అతిస్థూలం — ఆసమంతాన్నీలముఖం చూచు
కే యస్య తత్ -తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి- స్తనద్వయం- భ్రమరైరభిలీనయోః అభివ్యా
ప్తయోః- సుజాతయోస్సుందరయోః- పంకజకోశయోః-పంకజకుట్మలయోః శ్రియం శోభాం తి
రశ్చకార- అత్ర బాహటః॥ శ్లో॥ అమ్లేష్టతా స్తనాపీనౌ సుందరాకృష్ణచూచుకావితి॥ ౮॥
నిధానేతి॥ నృపః దిలీపః- ససత్త్వాం ఆపన్నసత్త్వాం- గర్భిణీమిత్యర్థః- మహిషీం కృతా
భిషేకాం- ప్రియాం॥ ని॥ కృతాభిషేకా మహిషీత్యమరః-నిధానం గర్భేయస్యాస్తాం నిధా
నగర్భాం - సాగరః అంబరం వస్త్రం యస్యాస్తాం సాగరాంబరాం - సముద్రవసనాం
ఇత్యర్థః॥ ని॥ అంబరం వ్యోమ్ని వాససీత్యమరః- భువమివ- అభ్యంతరే లీనః పావకో యస్యా
స్తాం-శమీమివ-శమీతరావహ్నిర స్తీత్యత్ర లింగం॥ శ్రు॥ శమీగర్భాదగ్నింమథతీతి॥ అంతః
సలిలామంతర్గతసలిలాం- సరస్వతీం- నదీమివ-అమన్యత-ఏతేన గర్భస్థితశ్శోభనో

ంతస్సలిలాం సరస్వతీం నృపస్ససత్త్వాం మహిషీమమన్యత॥ ప్రియానురాగ
స్య మనస్సమున్నతేర్భుజార్జితానాంచ దిగంతసంపదామ్। యథాక్రమం
పుంసవనాదికాః క్రియాః ధృతేశ్చ ధీరస్సదృశీర్వ్యధత్త సః॥౧౦॥ సురేంద్ర
మాత్రాశ్రితగర్భగౌరవాత్ప్రయత్నముక్తాసనయా గృహాగతః। తయోప
చారాంజలిఖిన్నహస్తయా ననందపారిప్లవనేత్రయా నృపః॥ కుమారభృ
త్యాకుశలైరనుష్ఠితే భిషగ్భిరాప్తైరథ గర్భభర్మణి। పతిః ప్రతీతః ప్రసవోన్ము
ఖీం ప్రియాం దదర్శ కాలే దివమభ్రితామివ॥౧౨॥ గ్రహైస్తతః పంచభిరుచ్చ

సత్త్వం తేజస్వి సత్త్వం పత్రత్వం చ ఇవతి తం॥౯॥ ప్రియేతి ॥ ధీరస్స దిలీపః- ప్రియాయాస్సు
దక్షిణాయాః- అనురాగస్య- మనస్సమున్నతేః ఔదార్యస్య- భుజేన భుజబలేన అర్జితానాం
సంపాదితానాం- నతు దాయాద్యాదినా- దిగంతేషు సంపదాం- ధృతేశ్చ- పుత్రోత్సవే భావిష్య
త్పుత్రసంతోషస్య చ॥ ని॥ ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు ఇతి విశ్వః - సదృశీః
అనురూపాః - పుమాన్ సూయతే అనేనేతి పుంసవనం తదాదిర్యాసాం తాః - క్రియాః-
యథాక్రమం క్రమమనతిక్రమ్య- వ్యధత్త కృతవాన్ - ఆదిశబ్దేన అనవలోభనసీమంతోన్న
యనే గృహ్యేతే- అత్ర- మాసి ద్వితీయే తృతీయే వా పుంసవనం- యదాహ పుంనక్షత్రేణ
చంద్రమా యుక్తస్స్యాదితి పారస్కరః- చతుర్థే మాస్యనవలోభనమిత్యాశ్వలాయనః-
షష్ఠేష్టమే వా సీమంతోన్నయనమితి యాజ్ఞవల్క్యః॥౧౦॥ సురేంద్రేతి॥ గృహాగతః గృహం
ఆగతః- నృపో దిలీపః- సురేంద్రాణాం లోకపాలానాం- మాత్రాభిః అంశైః- ఆశ్రిత
స్య అనుప్రవిష్టస్య- గర్భస్య- గౌరవాత్ భారాత్ - ప్రయత్నేన- ముక్తాసనయా- ఆసనాదు
త్థితయేత్యర్థః- ఉపచారస్యాంజలౌ అంజలికరణే- ఖిన్నహస్తయా- పారిప్లవనేత్రయా
చంచలాక్ష్యా॥ ని॥ చంచలం తరళం చైవ పారిప్లవపరిప్లవే ఇత్యమరః- తయా సుదక్షిణయా-
ననంద సంతోషితవాన్- సురేంద్రమాత్రాశ్రితేత్యత్ర మనుః॥ శ్లో॥ అష్టాభిశ్చ సురేంద్రా
ణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః ఇతి॥ ౧౧॥ కుమారేతి॥ అథ కుమారభృత్యా బాలచికి
త్సా (*) సంజ్ఞాయాం సమజనిషదేత్యాదినా క్యప్- తస్యాం కుశలైః ఆప్తైః హితైః భిషగ్భి
ర్వైద్యైః- గర్భస్య భర్మణి భరణే॥ ని॥ పోషణే క్లీబే సౌవర్ణే భృతౌ భర్మేతి శాశ్వతః
ప్రీత్యమః-అనుష్ఠితే కృతే సతి - కాలే దశమే మాసి జన్మత్ర గ్రీష్మావసానే ప్రస
వస్య గర్భమోచనస్య ఉన్ముఖీం ఆసన్నప్రసవామిత్యర్థః॥ ని॥ స్యాదుత్పాదే ఫలే పుష్పే
ప్రసవో గర్భమోచనే ఇత్యమరః- ప్రియాం సుదక్షిణాం- అభ్రాణ్యస్యాస్సంజాతాని ఇత్యభ్రి
తాం (*) తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్ - దివమివ పతిః భర్తా- ప్రతీతో హృష్టస్సన్॥
॥ఖ్యాతే హృష్టే ప్రతీతస్స్యాదిత్యమరః-దదర్శ-గర్భకసుదక్షిణేతి వా తేగర్భాధానప్రతీతా
చిత్యభంగః॥ ౧౨ ॥ గ్రహైరితి॥ తతః-శచ్యాం ఇంద్రాణ్యా సహ॥ని॥ పులోమజా శచీం

సంస్థితైరసూర్యగైస్సూచితభాగ్యసంపదమ్।అసూతపుత్రంసమయేశ
మాత్రిసాధనాశక్తిరివార్థమక్షయమ్॥౧౩॥దిశఃప్రసేదుర్మరుతోవ
స్సుఖాఃప్రదక్షిణార్చిర్హవిరగ్నిరాదదే।బభూవసర్వంశుభశంసితత్క్ష
భవోహిలోకాభ్యుదయాయతాదృశాం॥౧౪॥అరిష్టశయ్యాంపరితోవి
రిణాసుజన్మనస్తస్యనిజేనతేజసా । నిశీథదీపాస్సహసాహతత్విషాబ

దారిణీత్యమరః- సాసుదక్షిణా-సమయేప్రసూతికాలేసతి-దశమేమాసీత్యర్థః॥ప్ర
మేమాసిసూతవతీతిశ్రుతేః - ఉచ్చసంస్థితైఃతుంగస్థానగైః - అసూర్యగైఃఅస్తమి
తైరిత్యర్థః-యథాసంభవం పంచభిర్గ్రహైః-సూచితాభాగ్యసంపద్యస్యతం - పుత్రం
త్రిణిప్రభావమంత్రోత్సాహాత్మకాని సాధనాన్యుత్పాదకానియస్యాస్సా త్రిసాధ
క్తిః॥ని॥శక్తయస్తిస్రఃప్రభావోత్సాహమంత్రజాఇత్యమరః- అక్షయమర్థమివ-అస్
(*)మాత్ పాణిగ్రహణవిమోచన ఇత్యాదిషూపపద్యతే - అస్మాద్ధాతోఃకర్తర్య
అతేరిదమనుసంధేయం॥ శ్లో ॥అజవృషభమృగాంగనాకులీరాఝషవణిజౌచదివా
దితుంగాః। దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశైస్త్రినవకవింశతిభిస్తథాస్తనీచాఃఇతి॥
ర్యాదీనాంసప్తానాంగ్రహాణాం మేషవృషభాదిరాశయఃశ్లోకోక్తక్రమనిర్దిష్టాఃఉచ్చ
నాని-స్వస్వోత్తుంగాపేక్షయాసప్తమస్థానానియానితానినీచాని- తత్రోచ్చేష్వపిదశ
దయోరాశిత్రింశాంశాః- యథాక్రమముచ్చేషుపరమోచ్చాః- నీచేషుపరమనీచాః
తఃశ్లోకార్థః- అత్రాంశత్రింశోభాగః- యథాహనారదః ॥ శ్లో ॥ త్రింశద్భాగాత్మ
లగ్నమితి-సూర్యస్యప్రత్యాసత్తిహీనాగ్రహాణామస్తమయోనామ-తదుక్తంలఘుమా
శ్లో॥రవిణాస్తమయోయోగోవియోగస్తూదయోభవేదితి- లేచసోచ్చస్థాఃఫలం- స్వ
గానాపినీచగాః- తదుక్తం -రాజమృగాంకే॥ శ్లో ॥స్వోచ్చేపూర్ణంస్వర్క్షగేర్ధంసు
ద్ధ్యేపాదంద్విడ్భేల్పంశుభంశేఖరేంద్రః। నీచస్థాయీచాస్తగోనాస్తికించిత్పాదమ
స్వత్రికోణేపదమితి॥ తదిదముక్తంఉచ్చసంస్థితైరసూర్యగైరితిచ - ఏవంసతియ
న్మకాలేసంగ్రహాఃస్వోచ్చస్థాః- సదేవతుల్యోభవతి - తదుక్తంబృహస్పతియే ॥ శ్లో ॥సు
ప్రకృష్టకార్యరాజప్రతిరూపకాశ్చరాజానః। ఏకద్విత్రిచతుర్జాతాయంతేలఘ
దివ్యాఇతి-తదిదముక్తంపంచభిరితి॥ ౧౩ ॥దిశ ఇతి॥తత్క్షణంతస్మిన్క్షణే (*) అ
సంయోగేద్వితీయా-దిశః-ప్రసేదుఃప్రసన్నాబభూవుః-మరుతోవాతాః-సుఖాఃసు
రాఃవవుఃవాంతిస్మ (*) వాగతిగంధనయోర్లిట్-అగ్నిః- ప్రదక్షిణార్చిస్సన్హవి
దికం- ఆదదేస్వీకారార్థం-సర్వంశుభశంసిశుభసూచకం- బభూవ- తథాహి-త
శాంరఘుప్రకారాణాం- భవోజన్మలోకాభ్యుదయాయ- భవతీతిశేషః-తతోదేవా
సంతుష్టాఇత్యర్థః॥౧౪॥అరిష్టేతి॥అరిష్టంసూతికాగృహం॥ని॥ అరిష్టంసూతికాగృహ
త్యమరః-తస్మిన్యాశయ్యా-తాం-పరితస్సర్వతః(*)అభితఃపరితస్సమయానికషా

రాలేఖ్యసమర్పితా ఇవ॥౧౫॥ జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే కుమా
రజన్మామృతసమ్మితాక్షరం। అదేయమాసీత్త్రయమేవ భూపతేశ్శశిప్రభం
ఛత్రముభే చ చామరే॥౧౬॥ నివాతపద్మస్తిమితేన చక్షుషా నృపస్య కాంతం
పిబతస్సుతాననం। మహోదధేః పూర ఇవేందుదర్శనాద్గురుః ప్రహర్షః ప్ర
బభూవ నాత్మని॥౧౭॥ స జాతకర్మణ్యఖిలే తపస్వినా తపోవనాదేత్య పురో
ధసా కృతే। దిలీపసూనుర్మణిరాకరోద్భవః ప్రయుక్తసంస్కార ఇవాధికం
బభౌ॥౧౮॥ సుఖశ్రవా మంగళతూర్యనిస్స్వనాః ప్రమోదనృత్తైస్సహ వార

యోగేపి స్పృశ్యత ఇతి ద్వ్యోలీయా-విసారిణా వ్యాపినా-సుజన్మన స్తస్య శిశోః- నిజేన నైసర్గి
కేణ-తేజసా-సహసా-హతత్విషః-నిశీథదీపాః అర్ధరాత్రదీపాః॥ ని ॥ అర్ధరాత్రనిశీ
థౌ ద్వావిత్యమరః-ఆలేఖ్యే చిత్రే- సమర్పితా ఇవ-బభూవుః-నిశీథశబ్దో దీపానాం ప్రభాధి
క్యసంభావనార్థః॥౧౫॥ జనాయేతి॥ భూపతేర్దిలీపస్య- అమృతసమ్మితాక్షరం అమృ
తసమానాక్షరం॥ సరూపసమసమ్మితా ఇత్యాహ దండీ-కుమారజన్మ పుత్రోత్పత్తిం- శంస
తే కథయతే-శుద్ధాంతచరాయ అంతఃపురచారిణే- జనాయ-త్రయమేవ- అదేయమాసీత్-
ఏతత్త్రయం- శశిప్రభం ఛత్రం ఉభే చామరే చ-ఛత్రాదీనాం రాజ్ఞః ప్రధానాంగత్వాది
తి భావః॥౧౬॥ నివాతేతి॥ నివాతో వాతరహితప్రదేశః॥ ని॥ నివాతావాశ్రయావాతావిత్య
మరః-తత్ర యత్పద్మం-తద్వత్- స్తిమితేన నిస్పందేన-నిశ్చలేనేతి యావత్- చక్షుషా-కాం
తం మనోహరం ॥ ని ॥ కాంతం మనోహరం రుచ్యమిత్యమరః- సుతాననం- పిబతః తృష్ణయా ప
శ్యతః-నృపస్య దిలీపస్య-గురురుత్కటః-ప్రహర్షః-కర్తా - ఇందుదర్శనాత్-గురుః-మ
హోదధేః-పూరో జలౌఘ ఇవ-ఆత్మని శరీరే-న ప్రబభూవ-స్థాతుం న శశాక-అంతర్న మా
తి స్మేతి యావత్ -నస్యాల్పాధారే అధికం మీయత ఇతి భావః-యద్వా-ఆత్మని స్వస్మిన్ విషయే
న ప్రబభూవ - ఆత్మానం నియంతుం న శశాక కింతు బహిర్నిర్జగామేత్యర్థః॥ ౧౭ ॥ స ఇతి
దిలీపసూనుః తపస్వినా పురోధసా వసిష్ఠేన- తపస్విత్వాదనుష్ఠితం కర్మ సమీర్యాగస్యా
దితి భావః-తపోవనాత్ - ఏత్య ఆగత్య-అఖిలే జాతకర్మణి- జాతస్య కర్తవ్యే సంస్కారవి
శేషే-కృతే సతి- ప్రయుక్తసంస్కారః శాణోల్లేఖనాదిర్యస్య స తథోక్తః-ఆకరోద్భవః ఖని
ప్రభవః॥ ని ॥ ఖనిః స్త్రియామాకరస్స్యాదిత్యమరః-మణిరివ- అధికం-బభౌ-వసిష్ఠమం
త్రప్రభావాత్తేజిష్ఠోభూదిత్యర్థః-అత్ర మనుః॥ శ్లో॥ ప్రాఙ్నాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్మ
విధీయత ఇతి ॥౧౮॥ సుఖేతి ॥ సుఖం శ్రవః శ్రవణం ఏషాం తే సుఖశ్రవాః శ్రుతిసుఖా ఇత్య
ర్థః - మంగళతూర్యనిస్వనాః మంగళవాద్యధ్వనయః - వారయోషితాం వేశ్యానాం॥
ని॥ వారస్త్రీ గణికా వేశ్యేత్యమరః-ప్రమోదనృత్తైస్సహ- మాగధీపతేర్దిలీపస్య-సద్మని
కేవలం గృహ ఏవ- న వ్యజృంభంత-కింతు-ద్యౌః ఓకో యేషాం తే దివౌకసో దేవాః (*) పృ
షోదరాదిత్వాత్సాధుః- తేషాం పథి ఆకాశేపి-వ్యజృంభంత - తస్య దేవాంశత్వాద్దేవోప

యోషితామ్ । న కేవలం సద్మని మాగధీపతేః పథి వ్యజృంభంత దివౌ
మపి॥౧౯॥ న సంయతస్తస్య బభూవ రక్షితుర్విసర్జయేద్యం సుతజన్మహ
ర్షితః। ఋణాభిధానాత్స్వయమేవ కేవలం తదా పితౄణాం ముముచే స బం
ధనాత్ ॥౨౦॥ శ్రుతస్య యాయాదయమంతమర్భకస్తథా పరేషాం యుధి చే
తి పార్థివః। అవేక్ష్య ధాతోర్గమనార్థమర్థవిచ్చకార నామ్నా రఘు
మాత్మసంభవం॥ ౨౧ ॥ పితుః ప్రయత్నాత్స సమగ్రసంపదః శుభైః శరీరావ
యవైర్దినే దినే। పుపోష వృద్ధిం హరిదశ్వదీధితేరనుప్రవేశాదివ బాలచం
ద్రమాః ॥ ఉమావృషాంకౌ శరజన్మనా యథా యథా జయంతేన శచీపురం

కారిత్వాచ్చ దేవదుందుభయో వినేదురితి భావః ॥ ౧౯ ॥ నేతి॥ రక్షితుః సమ్యక్పాలన
అత ఏవ చోరాద్యభావాత్ - సంయతో బంధః న బభూవ నాస్తి స్మ - కిం తే నేత్యత ఆహ
ర్జయేదితి - సుతజన్మహర్షితస్సన్ - సుతజన్మనా సంతోషితస్సన్ - యం బంధం విసర్జ
విమోచయేత్ - కింతు తదా స రాజా పితౄణాం - ఋణాభిధానాత్ బంధనాత్ - కేవలం
యథా తథా స్వయమేక ఏవేత్యర్థః ॥ ని ॥ కేవలం కృత్స్న ఏకశ్చ కేవలశ్చావధారణ
శ్చేతః - ముముచే (*) ముచేః కర్మకర్తరి లిట్ - స్వయమేవ ముక్త ఇత్యర్థః అస్మిన్నర్థే
శ్రుతిః ఏష వా అనృణో యః పుత్రీతి శ్రుతిః ప్రమాణం॥ ౨౦ ॥ శ్రుతస్యేతి॥ అర్థవిత్ అ
ర్థజ్ఞః - పార్థివో దిలీపః - అయమర్భకః శ్రుతస్య శాస్త్రస్య - అంతం పారం
యాత్ - తథా యుధి సంగ్రామే - పరేషాం శత్రూణాం చ - అంతం పారం యాయా
యాతుం శక్నుయాదిత్యర్థః (*) శకి లిఙ్ చేతి శక్యార్థే లిఙ్ - ఇతి హేతోః ధాతోః
రఘి లఘి గత్యర్థా ఇతి లఘి ధాతోః - గమనార్థం గమనాఖ్యమర్థం - అర్థవిత్త్వాత్ - అ
ఆలోచ్య - ఆత్మసంభవం పుత్రం - నామ్నా - రఘుం చకార (*) లఘిబంహ్యోర్నలోప
ప్రత్యయే - వాలమూలలఘ్వలమంగులీనాం వా లో రత్వమాపద్యత ఇతి వైకల్పికే రేఫాదేశే
రఘురితి సిద్ధం - అత్ర శంఖః॥ శ్లో ॥ ఆశౌచే తు వ్యతిక్రాంతే నామకర్మ విధీయత ఇతి॥ య
పితురితి॥ స రఘుః - సమగ్రసంపదః పితుః - ప్రయత్నాత్ - శుభైః మనోహరైః - శరీరా
వయవైః - హరిదశ్వదీధితేస్సూర్యరశ్మేః॥ ని॥ సప్తాశ్వహరిదశ్వోష్ణరశ్మయః - భానుః అం
మరీచిః స్త్రీపుంసయోర్దీధిః స్త్రియామితి చామరః - జాతావేకవచనం - అనుప్రవే
శాత్ - బాలచంద్రమా ఇవ - దినే దినే ప్రతిదినం (*) నిత్యవీప్సయోరితి ద్వివచనం - వృద్ధిం
పుపోష - అత్ర సంహితావచనం॥ శ్లో ॥ సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితాస్త
మో నైశం । క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ దర్పణస్యాంతరితి ॥ ౨౨ ॥ ఉమేతి
ఉమావృషాంకౌ పార్వతీవృషభధ్వజౌ శరజన్మనా కుమారేణ॥ ని॥ కార్తికేయో మహా
సేనశ్శరజన్మా షడానన ఇత్యమరః - యథా ననందతుః - శచీపురందరౌ - జయంతేన జ
తాఖ్యేన సుతేన॥ ని ॥ జయంతః పాకశాసనిరిత్యమరః - యథా ననందతుః - తథా తచ్ఛ

రౌ. తథా నృపస్సా చ సుతేన మాగధీ ననందతుస్తత్సదృశేన తత్సమౌ ॥ ౨౩ ॥
థాంగనామ్నోరివ భావబంధనం బభూవ యత్ప్రేమ పరస్పరాశ్రయమ్।
విభక్తమప్యేకసుతేన తత్తయోః పరస్పరస్యోపరి పర్యజీయత॥ ఉవాచ ధా
త్ర్యా ప్రథమోదితాని యద్వయౌ తదీయామవలంబ్య చాంగుళిం । అభూ
చ్చ నమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయా పితుర్ముదం తేన తతాన సోర్భకః॥ ౨౫॥ తమంక
మారోప్య శరీరయోగజైస్సుఖైర్నిషించంతమివామృతం త్వచి। ఉపాంత
సంమీలితలోచనో నృపశ్చిరాత్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం యయౌ॥ ౨౬॥ అమం
స్త చానేన పరార్థ్యజన్మనా స్థితేరభేత్తా స్థితిమంతమన్వయం। స్వమూర్తిభే

భ్యాం ఉమావృషాంకాభ్యాం శచీపురందరాభ్యాం చ సమౌ సా మాగధీ నృపశ్చ తత్సదృశేన తాభ్యాం కుమారజయంతాభ్యాం సదృశేన సుతేన - ననందతుః - మాగధీ వ్యాఖ్యాతా॥ ౨౩॥ రథాంగేతి॥ రథాంగనామ్నీ చ రథాంగనామా చ రథాంగనామానౌ చక్రవాకౌ (*) పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః- తయోరివ- తయోర్దంపత్యోః- భావబంధనం హృదయాకర్షకం- పరస్పరాశ్రయం అన్యోన్యవిషయకం- యత్ ప్రేమ బభూవ- తదేకేన కేవలేతాభ్యామన్యేన వా॥ ని॥ ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః ఇత్యమరః- ఏకోన్యార్థే ప్రధానే చ ప్రథమే కేవలే తథా- సాధారణే సమానేల్పే సంఖ్యాయాం చ ప్రయుజ్యత ఇతి విశ్వః- సుతేన విభక్తమపి కృతవిభాగమపి- పరస్పరస్య ఉపరి పర్యచీయత వవృధే (*) కర్మకర్తరి లఙ్- అకృత్స్నత్వాత్ స్వయమేవోపచీయతేత్యర్థః- యదేకాధారం వస్తు తదాధారద్వయే విభజ్యమానం సత్ హీయతే- అత్ర తయోరేకవిషయం ప్రేమ సత్ప్రతి ద్వితీయవిషయలాభేపి నాహీయత తత్ ప్రత్యుత ఉపచితమేవాభూదితి భావః॥ ౨౪॥ ఉవాచేతి॥ సోర్భకః శిశుః॥ ని॥ పోతః పాకోర్భకో డింభః పృథుకశ్శావకశ్శిశురిత్యమరః- ధాత్ర్యా ఉపమాత్రా॥ ని॥ ధాత్రీ జనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృష్వితి అమరః- ప్రథమం- ఉదితాని ఉపదిష్టాని- ఉవాచ- తదీయామంగుళిమవలంబ్య యయౌ చ- ప్రణిపాతస్య - శిక్షయా ఉపదేశేన నమ్రోభూదితి చ యత్ - తేన పితుః ముదం తతాన॥ ౨౫ ॥ తమితి॥ శరీరయోగజైస్సుఖైః- త్వచి త్వగింద్రియే అమృతం- నిషించంతం వర్షంతమివ స్థితం తం పుత్రం - అంకమారోప్య- ఆనందాతిశయవాత్ ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః సంమీలితలోచనస్సన్- నృపః చిరాత్ సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం- యయౌ॥ ౨౬ ॥ అమంస్తేతి॥ స్థితేరభేత్తా మర్యాదాపాలకః- స నృపః- పరార్ధ్యజన్మనా ఉత్కృష్టజన్మనా- అనేన రఘుణా- అన్వయం వంశం- ప్రజానాం పతిః బ్రహ్మ- గుణాస్సత్త్వాదయః- తేష్వగ్రే వర్తతే వ్యాప్రియత ఇతి గుణాగ్రవర్తీ- తేన స్వస్య మూర్తిభేదేన అవతారవిశేషేణ విష్ణునా- ఆత్మనః- సర్గం సృష్టిమివ- స్థితిమంతం ప్రతిష్ఠావంతం- అమంస్త అమన్యత ఇతి (*) మన్యతేరనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః- అత్రోపమానోపమేయయోరితరేతరవిశేషణాని- ఇతరేతరయోజ్యాని - తత్ర రఘుపక్షే గుణాః విద్యావిన

దేనగుణాగ్రవర్తినా పతిః ప్రజానామివ సర్గమాత్మనః ॥ ౨౭ ॥ స వృత్తచూల
శ్చలకాకపక్షకైరమాత్యపుత్రైస్సవయోభిరన్వితః । లిపేర్యథావద్గ్రహణేన
న వాఙ్మయం నదీముఖేనేవ సముద్రమావిశత్ ॥ ౨౮ ॥ అథోపనీతం విధివ
ద్విపశ్చితో వినిన్యురేనం గురవో గురుప్రియం । అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవుర
త్ర తే క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి ॥ ౨౯ ॥ ధియస్సమగ్రైస్స గుణైరుదా
రధీః క్రమాశ్చతస్రశ్చతురర్ణవోపమాః । తతార విద్యాః పవనాతిపాతిభి

దయః ॥ ని ॥ గుణాః ప్రధానే రూపాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే । స్తంభే సత్త్వాదిత
న్యాయాదివిద్యాదిహరిదాదిష్వితి విశ్వః- శేషం సుగమం ॥ ౨౭ ॥ సఇతి ॥ శ్లో ॥ చూడాకా
ద్విజాతీనాం సర్వేషామేవ ధర్మతః । ప్రథమేఽబ్దే తృతీయే వా కర్తవ్యా శ్రుతిచోదనా
మనుస్మరణాత్ ॥ తృతీయేవర్షే- వృత్తచౌలో నిష్పన్నచూడాకర్మసంస్కారః-
భేదః- సరఘుః ॥ శ్లో ॥ ప్రాప్తేతు పంచమే వర్షే విద్యారంభంచ కారయేదితి వచనా
పంచమే వర్షే- చలకాకపక్షకైశ్చలశిఖండకైః ॥ ని ॥ బాలానాంతు శిఖా ప్రోక్తా కా
కపక్షశ్శిఖండకఇతి హలాయుధః- సవయోభిః స్నిగ్ధైః ॥ ని ॥ స్నిగ్ధో వయస్యస్సవయాఇత్య
అమాత్యపుత్రైరన్వితస్సన్- లిపేః పంచాశద్వర్ణాత్మికాయాః- యథావద్గ్రహణే
మ్యగ్బోధనేనోపాయభూతేన వాఙ్మయం శబ్దజాతం- నద్యాః ముఖం ద్వారం ॥ ని ॥ ముఖ
పదనే ముఖ్యే ద్వారే తారాభ్యుపాయయోరితి యాదవః- తేన- కశ్చిన్మకరాదిః సముద్ర
ఆవిశత్ ప్రవిష్టః- జ్ఞాతవానిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ అథేతి ॥ శ్లో ॥ గర్భాష్టమే ప్రకుర్వీత బ్రాహ్మ
ణస్యోపనాయనం । గర్భాదేకాదశే రాజ్ఞో గర్భాచ్చ ద్వాదశే విశః ఇతి మనుస్మరణాత్- ప
గర్భైకాదశేఽబ్దే- విధివదుపనీతం - గురవః ప్రియా యస్య తం గురుప్రియం - ప్రియగవ
త్యర్థః (※) వా ప్రియస్యేతి గురుశబ్దస్య పూర్వనిపాతః గురుప్రియమేనం రఘుం - శ్రు
తః విద్వాంసః- గురవః వినిన్యుః శిక్షితవంతః- తే గురవః అత్రాస్మిన్ రఘౌ - అవ
త్నాశ్చ బభూవుః- తథాహి క్రియా శిక్షా ॥ ని ॥ క్రియాతు నిష్కృతౌ శిక్షా చికిత్సోప
ర్మస్వితి యాదవః- వస్తు పాత్రభూతే- ఉపహితా ప్రయుక్తాసతీ - ప్రసీదతి ఫలతి-
హి ద్రవ్యం వినయతి నాద్రవ్యమిత్యుక్తం కౌటిల్యాఖ్యేన ॥ ౨౯ ॥ ధియఇతి ॥ ఉదా
దకః ॥ శ్లో ॥ శుశ్రూషా శ్రవణంచైవ గ్రహణం ధారణం తథా । ఊహాపోహోఽర్థవిజ్ఞా
త్త్వజ్ఞానంచ ధీగుణాఇతి ॥ ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ- ఏతా విద్యా
శ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవ ఇతి చ- ఉదారధీః స రఘుః- సమగ్రైః- ధియో గుణైః- చత
అర్ణవాః ఉపమా యాసాం తాః- చతురర్ణవోపమాః (※) తద్ధితార్థోత్తర
మాహారే చేత్యుత్తరపదసమాసః- చతస్రో విద్యాః- హరితాం దిశాం ఈశ్వరస్సు
పవనాతిపాతిభిః- హరిద్భిర్నీలాశ్వైః ॥ ని ॥ హరిత్కకుభివర్ణే చ తృణవాజివిశేష

శో హరిద్భిర్హరితామివేశ్వరః॥౩౦॥ త్వచం చ మేధ్యాం పరిధాయ రౌరవీ
మశిక్షతాస్త్రం పితురేవ మంత్రవత్ । న కేవలం తద్గురురేకపార్థివః క్షితా
వభూదేకధనుర్ధరోపి సః॥౩౧॥ మహోక్షతాం వత్సతరః స్పృశన్నివ ద్వి
పేంద్రభావం కలభః శ్రయన్నివ । రఘుః క్రమాద్యౌవనభిన్నశైశవః పుపోష
గాంభీర్యమనోహరం వపుః॥౩౨॥ అథాస్య గోదానవిధేరనంతరం వివాహ
దీక్షాం నిరవర్తయద్గురుః। నరేంద్రకన్యాస్తమవాప్య సత్పతిం తమోనుదం ద
క్షసుతా ఇవాబభుః॥ యువా యుగవ్యాయతబాహురంసలః కవాటవక్షాః

త్యుభయత్రాపి విశ్వః - చతస్రో దిశ ఇవ క్రమాత్ తస్య - చతురర్ణవోపమత్వం దిశా
మితి ద్రష్టవ్యం॥౩౦॥ త్వచమితి॥ శ్లో॥ కార్ష్ణరౌరవబాస్తాని చర్మాణి బ్రహ్మచారిణః।
వసీరన్నానుపూర్వ్యేణ శాణక్షౌమాదికాని చేత్యేవమనుస్మరణాత్॥ మేధ్యాం శుద్ధాం - రౌర
వీం రురుసంబంధినీం॥ని॥ రురుర్మహాకృష్ణసార ఇతి యాదవః - త్వచం చ - పరిధాయ వ
సిత్వా - మంత్రవత్ సమంత్రకం - అస్త్రమాగ్నేయాదికం - పితురేవోపాధ్యాయాత్ - అశి
క్షత అభ్యస్తవాన్ (*) ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానసంజ్ఞా - పితురేవేత్యవధారణము
పపాదయతి - నేతి - తద్గురుః - ఏకః అద్వితీయః - పార్థివః కేవలం పృథివీశ్వర ఏవ నా
భూత్ - కింతు క్షితౌ - సః ఏకధనుర్ధరోప్యభూత్॥౩౧॥ మహోక్షతామితి॥ రఘుః క్ర
మాత్ - యౌవనేన భిన్నశైశవః నిరస్తశిశుభావస్సన్ - మహాన్ ఉక్షా మహోక్షః మహా
క్షః (*) అచతురాదిసూత్రేణ నిపాతనాదకారాంతత్వం - తస్య భావస్తత్తాం - స్పృ
శన్ గచ్ఛన్ - వత్సతరో దమ్య ఇవ॥ని॥ దమ్యవత్సతరౌ సమావిత్యమరః - ద్విపేంద్రభావం మ
హాగజత్వం - శ్రయన్ భజన్ - కలభః కరిపోత ఇవ గాంభీర్యేణ అచాపలేన మనోహరం
వపుః - పుపోష॥౩౨॥ అథేతి॥ని॥ గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేద ఋషిభేదయోః-
స్త్రీ తు స్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపి । పుంస్త్రియోస్స్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృ
గ్బాణలోమస్వితి కేశవః - గావో లోమాని దీయంతే ఖండ్యంతే అస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా - గోదా
నం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే।
తదుక్తం మనునా॥ శ్లో॥ కేశాంతః షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే। రాజన్యబంధో
ర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత ఇతి॥ అథ గురుః పితా॥ని॥ గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యావిత్య
మరః- అస్య రఘోః - గోదానవిధేరనంతరం వివాహదీక్షాం నిరవర్తయత్ కృతవాని
త్యర్థః- అథ నరేంద్రకన్యాః- తం రఘుం- దక్షస్య సుతాః రోహిణ్యాదయః తమోనుదం
చంద్రమివ॥ని॥ తమోనుదోగ్నిచంద్రార్కా ఇతి విశ్వః - సత్పతిం- అవాప్య- అబభుః ర
ఘురపి తమోనుదత్- అత్ర మనుః॥ శ్లో॥ వేదానధీత్య వేదౌ వా వేదం వాపి యథాక్రమమ్।
అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావిశేదితి॥౩౩॥ సంప్రతి తస్య యౌవరాజ్యయో
గ్యతామాహ॥ యువేతి॥ యువా యుగో నామ ధుర్యస్కంధగతః సచ్ఛిద్రదారు ... తో యా

పరిణద్ధకంధరః।వపుఃప్రకర్షాదజయద్గురుంరఘు స్తథాపినీచైర్వినయా
దృశ్యత॥ ౩౪॥తతఃప్రజానాంచిరమాత్మనాధృతాంనితాంతగుర్వీంలఘ
ష్యతాధురం। నిసర్గసంస్కారవినీతఇత్యసౌనృపేణచక్రేయువరాజ
భాక్॥ ౩౫॥నరేంద్రమూలాయతనాదనంతరంతదాస్పదంశ్రీర్యువరాజ
జ్ఞితం। అగచ్ఛదంశేనగుణాభిలాషిణీనవావతారంకమలాదివోత్పలం
విభావసుస్సారథినేవవాయునాఘనవ్యపాయేనగభస్తిమానివ। బభూవ

నాంగభూతోంసాచశేషః॥ ని ॥ యానాద్యంగేయుగఃపుంసియుగంయుగ్మేకృతా
త్యమరః- యుగవత్ వ్యాయతౌదీర్ఘౌబాహూయస్యసః - అంసావస్యస్తఇత్యంసలః.
వానంసలశ్చేతివృత్తికారః॥ ని ॥ బలవాన్మాంసలోంసలఇత్యమరః (*) వత్సాంసా
కామబలఇసలచ్ ప్రత్యయః- కవాటవక్షాః- పరిణద్ధకంధరఃవిశాలగ్రీవః॥ని॥పరిణా
విశాలతేత్యమరః-రఘుః-వపుషఃప్రకర్షాదాధిక్యాత్ యౌవనకృతాత్ - గురుంపి
అజయత్ - తథాపిఃవినయాన్నమ్రత్వేన- నీచైరల్పకః - అదృశ్యత)తేనఅనౌద్ధత్య
క్షితం॥౩౪॥సంప్రతిఅస్యయౌవరాజ్యమాహ ॥ తతఇతి ॥ తతఃఆత్మనా - చిరంధృత
నితాంతగుర్వీం (*) ఓతో గుణవచనాదితిఙీష్-ప్రజానాంధురంప్రజాపాలనప్రయాస
లఘయిష్యతాలఘూకరిష్యతా (*) తత్కరోతితదాచష్టే ఇతిలఘుశబ్దాణ్ణిచ్ - లఘు
లృట్ లృటస్సద్వేతిశతృప్రత్యయః- నృపేణదిలీపేన -అసౌరఘుః- నిసర్గేణస్వభావే
సంస్కారేణశాస్త్రాభ్యాసజనితవాసనయాచవినీతోనమ్రఃఇతిహేతోఃయువరాజఇతి
భరతీతితద్భాక్ (*) భజోణ్విరితిణ్విప్రత్యయః- -చక్రేకృతః- ద్వివిధోవినయఃస్వా
కఃకృత్రిమశ్చేతి - తదుభయసంపన్నత్వాత్పుత్రంయువరాజంచకారేత్యర్థః - ఆహ
మందకః॥ శ్లో ॥వినయోపగ్రహార్థాభూత్యైకుర్వీతనృపతిస్సుతాన్ । అవినీతకుమారం
కులమాశువిశీర్యతే॥ వినీతమౌరసంపుత్రంయౌవరాజ్యేభిషేచయేదితి॥ ౩౫॥నరేంద్ర
గుణాన్వినయాదీన్సారభాదీంశ్చ అభిలష్యతీతిగుణాభిలాషిణీ - శ్రీఃరాజ్యలక్ష్మీ
పద్మాశ్రయాచ-నరేంద్రోదిలీపఏవమూలాయతనంప్రధానస్థానంతస్మాత్-అనంత
సన్నిహితంయువరాజఇతి సంజ్ఞాఅస్యసంజాతాయువరాజసంజ్ఞితం (*) తారకాదిభ్య
ఇతచ్ప్రత్యయః- ఆత్మనఃపదంస్థానం ఆస్పదంప్రతిష్ఠాయామితినిపాతః-సరఘురేవ
దంతదాస్పదం - కమలాత్ చిరోత్పన్నాన్నవావతారమచిరోత్పన్నముత్పలమివ-అ
నాగచ్ఛత్- శ్రీః మోహియానిరజ్యంతఇతిభావః॥ ౩౬ ॥విభావసురితి ॥ సారథినా
యభూతేన- ఏతద్విశేషణముత్తరవాక్యేష్వప్యనుషంజనీయం - తేనవాయునా- విభా
ర్వహ్నిరివ ॥ ని ॥ చిత్రభానుర్విభావసురిత్యమరః - ఘనవ్యపాయేన శరత్సమయే
సారథినా-గభస్తిమాన్సూర్యఇవ-కటోగండః॥ ని॥గండఃకటోమదోదానమిత్యమ
తస్యప్రభేదఃస్ఫోటనంమదోదయఇత్యర్థః తేనకరీవపార్థివఃదిలీపః - తేనరఘుణా

నాతితరాం సుదుస్సహః । కటప్రభేదేన కరీవ పార్థివః ॥ ౩౭ ॥ నియుజ్య తం
హోమతురంగరక్షణే ధనుర్ధరం రాజసుతైరనుద్రుతం । అపూర్ణమేకేన
శతక్రతూపమశ్శతం క్రతూనామపవిఘ్నమాప సః ॥ ౩౮ ॥ తతః పరం తేన మ
ఖాయ యజ్వనా తురంగముత్సృష్టమనర్గళం పునః । ధనుర్భృతామగ్రత ఏవ ర
క్షిణాం జహార శక్రః కిల గూఢవిగ్రహః ॥ ౩౯ ॥ విషాదలుప్తప్రతిపత్తివిస్మితం కు
మారసైన్యం సపది స్థితం చ తత్ । వసిష్ఠధేనుశ్చ యదృచ్ఛయాగతా శ్రుతప్ర
భావా దదృశేఽథ నందినీ ॥ ౪౦ ॥ తదంగనిష్యందజలేన లోచనే ప్రమృజ్య పుణ్యేన
పురస్కృతస్సతాం । అతీంద్రియేష్వప్యుపపన్నదర్శనో బభూవ భావేషు
దిలీపనందనః ॥ ౪౧ ॥ స పూర్వతః పర్వతపక్షశాతనం దదర్శ దేవం నరదే

నామత్యంతం - సుదుస్సహః అత్యంతాసహ్యో బభూవ ॥ ౩౭ ॥ నియుజ్యేతి ॥ శతక్రతురింద్రః
ఉపమా యస్య సః దిలీపః ॥ ద్రు ॥ శతం వై తల్ప్యా రాజపుత్రా దేవా ఆశాపాలా ఇత్యాది శ్రు
త్యా రాజసుతైః - అనుద్రుతం అనుగతం ధనుర్ధరం - తం రఘుం - హోమతురంగాణాం ర
క్షణే నియుజ్య - ఏకేన క్రతునా అపూర్ణం ఏకోనం - క్రతూనాం అశ్వమేధానాం శతం - అప
విఘ్నం అపగతవిఘ్నం యథా తథా - ఆప ॥ ౩౮ ॥ తత ఇతి ॥ తతః పరం ఏకోనశతక్రతుప్రా
ప్త్యనంతరం - యజ్వనా విధినేష్టవతా - తేన దిలీపేన - పునరపి - మఖాయ మఖం కర్తుం
క్రియార్థోపపదేత్యాదినా చతుర్థీ - ఉత్సృష్టం ముక్తం - అనర్గళం అప్రతిబం
ధం - అవ్యాహతస్వైరగతమిత్యర్థః - అపర్యావర్తయంతోఽశ్వమనుసరంతీత్యాపస్తంబ
స్మరణాత్ - తురంగం - ధనుర్భృతాం ధనుష్మతాం రక్షిణాం అగ్రత ఏవ - శక్రః గూఢవిగ్ర
హః స్వర్గతిరోహితదేహస్సన్ - జహార కిలేతి ఐతిహ్యే ॥ ౩౯ ॥ విషాదేతి ॥ తత్ కుమారస్య
రఘోః - సైన్యం సేనా - సపది విషాదః ఇష్టనాశకృతో మనోభంగః - తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ విషాద
శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైరితి ॥ తేన లుప్తా ప్రతిపత్తిః కర్తవ్యజ్ఞానం యస్య తత్
తథోక్తం - అవిస్మితం అశ్వనాశస్యాకస్మికత్వాదాశ్చర్యావిష్టం సత్ స్థితం తస్థౌ అథ - శ్రుత
ప్రభావా - యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా ఆగతా నందినీ నామ వసిష్ఠధేనుశ్చ - దదృశే - రఘోః
ప్రసాదలబ్ధత్వాత్ తదనుజిఘృక్షయేతి భావః - ద్వౌ చకారౌ తావవిలంబసూచకౌ ॥ ౪౦ ॥
తదంగేతి ॥ సతాం పురస్కృతః పూజితః - దిలీపస్య నందనో రఘుః - పుణ్యేన పవిత్రేణ -
తస్యాః నందిన్యాః యదంగం తస్య నిష్యందో ద్రవః స ఏవ జలం మూత్రమిత్యర్థః - తేన లో
చనే ప్రమృజ్య శోధయిత్వా - అతీంద్రియేషు ఇంద్రియమతిక్రాంతేషు (*) అత్యాదయః
క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః - ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు పర
వల్లింగతా ప్రతిషేధాద్విశేష్యనిఘ్నత్వం - భావేషు వస్తుభూతేషు ఉపపన్నదర్శనః సంపన్న
సాక్షాత్కారశక్తిః - బభూవ ॥ ౪౧ ॥ స ఇతి ॥ నరదేవసంభవః రఘుః - పునః పునః సూతేన

వసంభవః। పునః పునస్సూతనిషిద్ధచాపలం హరంతమశ్వం రథరశ్మిసంయ
తం॥౪౨॥ శతైస్తమక్ష్ణామనిమేషవృత్తిభిర్హరిం విదిత్వా హరిభిశ్చ వాజి
భిః। అవోచదేనం గగనస్పృశా రఘుః స్వరేణ ధీరేణ నివర్తయన్నివ॥౪౩॥ మ
ఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభిస్త్వమేవ దేవేంద్ర సదా నిగద్యసే। అజస్ర
దీక్షాప్రయతస్య మద్గురోః క్రియావిఘాతాయ కథం ప్రవర్తసే॥ త్రిలోకనా
థేన సదా మఖద్విషస్త్వయా నియమ్యా ననుదివ్యచక్షుషా। స చేత్స్వయం కర్
మసు ధర్మచారిణాం త్వమంతరాయో భవసి చ్యుతో విధిః॥ తదంగమగ్ర్యం
మఘవన్మహాక్రతోరముం తురంగం ప్రతిమోక్తుమర్హసి। పథశ్శ్రుతేర్దర్శయి
తార ఈశ్వరా మలీమసామాదదతే న పద్ధతిం॥౪౬॥ ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా

మాలినా నిషిద్ధచాపలం నివారితౌద్ధత్యం రథస్య రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః॥ ని॥ కిరణప్రగ్రహౌ
రశ్మీ ఇత్యమరః – సంయతం బద్ధం – అశ్వం హరంతం – పర్వతపక్షాణాం శాతనం ఛేదకం
మింద్రం – పూర్వతః పూర్వస్యాం దిశి – దదర్శ॥ ౪౨ ॥ శతైరితి॥ రఘుః తమశ్వహర్తార
మనిమేషవృత్తిభిర్నిమేషవ్యాపారశూన్యైః – అక్ష్ణాం శతైః – హరిభిః హరిద్వర్ణైః – వాజి
భిరశ్వైశ్చ॥ ని॥ హరిరశ్వేఽభిఖ్యాతో హరిత్కపిలవర్ణయోరితి కేశవః – ఏనం హరిమింద్రం
విదిత్వా॥ ని॥ హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిష్వితి విశ్వః – గగనస్పృశా
వ్యోమవ్యాపినా – ధీరేణ గంభీరేణ స్వరేణ ధ్వనినా నివర్తయన్నివ – అవోచత్॥ ౪౩ ॥
మఖేతి॥ హే దేవేంద్ర – మనీషిభిః త్వమేవ మఖాంశభాజాం యజ్ఞభాగభుజాం దేవానాం
మధ్యే ప్రథమః సదా నిగద్యసే కథ్యసే – తథాపి అజస్రదీక్షాయాం నిత్యదీక్షాయాం ప్రయతస్య
నియతస్య – మద్గురోః – మమ పితుః – క్రియావిఘాతాయ క్రియాం విహంతుమిత్యర్థః (క్రి
యార్థాచ్చ భావవచనాదితి చతుర్థీ) – కథం – ప్రవర్తసే॥ ౪౪ ॥ త్రిలోకనాథేనేతి
త్రయాణాం లోకానాం నాథః త్రిలోకనాథః (*) తద్ధితార్థేత్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః
తేన నియామకేన – దివ్యచక్షుషా అతీంద్రియార్థదర్శినా – త్వయా – మఖద్విషః
క్రతువిఘ్నకర్తారః – సదా నియమ్యాః ననుశిక్షణీయాః ఖలు – స త్వం ధర్మచారిణాం
సుక్రతుషు – స్వయమంతరాయః విఘ్నః – భవసి చేత్ – విధిరనుష్ఠానం – చ్యుతః క్షతః – లో
కే సత్కర్మకథైవాస్తమితేతి భావః॥ ౪౫ ॥ తదితి॥ హే మఘవన్ – తత్ తస్మాత్కారణాత్ – మ
హాక్రతోరశ్వమేధస్య – అంగం సాధనం – అగ్ర్యం శ్రేష్ఠం అముం తురంగం – ప్రతిమోక్తుం
ప్రతిదాతుం – అర్హసి – తథా హి – శుచేః పవిత్రస్య పథః – దర్శయితారః సన్మార్గప్రద
ర్శకాః ఈశ్వరాః మహాంతః – మలీమసాం మలినాం – పద్ధతిం – నాదదతే న స్వీకుర్వంతి
అసన్మార్గం నావలంబంత ఇత్యర్థః॥ ని ॥ మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషితమి
త్యమరః॥ ౪౬ ॥ ఇతీతి॥ ఇతి రఘుణా – సమీరితం ప్రగల్భం వచః నిశమ్య ఆకర్ణ్య – దివౌకసాం

ంరితం వచో నిశమ్యాధిపతిర్దివౌకసాం । నివర్తయామాస రథం సవిస్మ
యః ప్రచక్రమే చ ప్రతివక్తుముత్తరం॥ ౪౭ ॥ యదాత్థ రాజన్యకుమార తత్త
థా యశస్తు రక్ష్యం పరతో యశోధనైః। జగత్ప్రకాశం తదశేషమిజ్యయా భ
వద్గురుర్లంఘయితుం మమోద్యతః॥ ౪౮ ॥ హరిర్యథైకః పురుషోత్తమః స్మృత
ో మహేశ్వరస్త్ర్యంబక ఏవ నాపరః। తథా విదుర్మాం మునయశ్శతక్రతుం
ద్వితీయగామీ నహి శబ్ద ఏష నః॥ ౪౯ ॥ అతోఽయమశ్వః కపిలానుసారిణా పితు
స్త్వదీయస్య మయాపహారితః। అలం ప్రయత్నేన తవాత్ర మా నిధాః పదం పద
వ్యాం సగరస్య సంతతేః॥ ౫౦ ॥ తతః ప్రహస్యాపభయః పురందరం పునర్బభా

వౌకసః॥ ని॥ దివః స్వర్గేంతరిక్షే చేతి॥ శ్వాః- తేషామధిపతిః దేవేంద్రః- రఘుప్రభావాత్-
విస్మయస్సన్ రథం నివర్తయామాస - ఉత్తరం ప్రతివక్తుం ప్రచక్రమే చ॥ ౪౭ ॥ యదితి॥
హే రాజన్యకుమార క్షత్రియకుమార॥ ని॥ మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో వి
రాడిత్యమరః - యద్వాక్యం ఆత్థ బ్రవీషి (*) బ్రువః పంచానామిత్యాదినా ఆహాదేశః-
తత్తథా సత్యం- కింతు యశోధనైః స్మాదృశైః- పరతశ్శత్రుతః - యశో రక్ష్యం- తతః కిమి
త్యత ఆహ- భవద్గురుః త్వత్పితా - జగత్ప్రకాశం లోకప్రసిద్ధం - అశేషం సర్వం- మమత
ద్యశః- ఇజ్యయా యాగేన లంఘయితుం తిరస్కర్తుం ఉద్యతః ఉద్యుక్తః॥ ౪౮ ॥ కిం తద్యశ
ఇత్యాహ॥ హరిరితి ॥ పురుషోత్తమ ఇతి సప్తమీసమాసః (*) న నిర్ధారణ ఇతి షష్ఠీ
సమాసనిషేధాత్ - కర్మధారయే తు - సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైరి
త్యుత్తమపురుష ఇతి స్యాత్ - యథా హరిర్విష్ణుః ఏక ఏవ పురుషోత్తమః స్మృతః- యథా త్ర్యం
బక ఏవ మహేశ్వరః స్మృతః- నాపరః పుమాన్ తథా స్మృతః- తథా మునయః - మాం శత
క్రతుం- విదుః విదంతి (*) విదో లటో వేతి ఝేరుసాదేశః - నోఽస్మాకం హరిహరయోర్మమ
చేత్యర్థః- ఏషః త్రితయోపి శబ్దః- ద్వితీయం గచ్ఛతీతి ద్వితీయగామీ నహి (*) ద్వితీయా
శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః - గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానాత్సమాసః॥ ౪౯ ॥ అత ఇతి॥ యతః అహమేవ శతక్రతుః-
అతస్త్వదీయస్య పితుః అయం శతతమోఽశ్వః - కపిలానుసారిణా కపిలమునితుల్యేన మయా-
అపహారితః అపహృతః (*) స్వార్థే ణిచ్- తవ అత్ర అశ్వే ప్రయత్నేన అలం ప్రయత్నం మా
కార్షీరిత్యర్థః- నిషేధస్య నిషేధం ప్రతికరణత్వాత్ తృతీయా- సగరస్య రాజ్ఞః- సంతతే
స్సంతానస్య- పదవ్యాం పదం మా నిధాః మా నిధేహి (*) నిపూర్వాద్దధాతేర్లుఙ్ - సమా
స్మోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః- మదాస్కందనం తే వినాశమూలం భవిష్యతీతి భావః॥ ౫౦॥
తత ఇతి॥ తతస్సురగస్య రక్షితా రఘుః- ప్రహస్య ప్రహాసం కృత్వా అపభయః నిర్భీకస్సన్-
పునః పురందరం బభాషే- కిమితి - హే దేవేంద్ర ఏషాశ్వమోచనరూపః - తే తవ సర్గః ని
శ్చయో యది॥ ని ॥ సర్గస్స్వభావనిర్మోక్షనిశ్చయాధ్యాయసృష్టిష్విత్యమరః - తథా శ

ఖాపేతురగస్య రక్షితా। గృహాణ శస్త్రం యది సర్గ ఏష తే న ఖల్వనిర్జిత్య ర
ఘుం కృతీ భవాన్॥౫౧॥ స ఏవముక్త్వా మఘవన్తమున్ముఖః కరిష్యమాణ
శ్శరం శరాసనం। అతిష్ఠదాలీఢవిశేషశోభినా వపుఃప్రకర్షేణ విడంబితే
రః॥౫౨॥ రఘోరవష్టంభమయేన పత్రిణా హృది క్షతో గోత్రభిదప్యమ
ణః। నవాంబుదానీకముహూర్తలాంఛనే ధనుష్యమోఘం సమధత్త సా
కం॥ దిలీపసూనోస్స బృహద్భుజాంతరం ప్రవిశ్య భీమాసురశోణితోచి
పపావనాస్వాదితపూర్వమాశుగః కుతూహలేనేవ మనుష్యశోణితం॥౫
హరేః కుమారోపి కుమారవిక్రమస్సురద్విపాస్ఫాలనకర్కశాంగుళౌ। భు

స్త్రం గృహాణ- భవాన్ రఘుం మాం అనిర్జిత్య- కృతమనేనేతి కృతీ కృతకృత్యో న ఖలు
ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి ఇనిప్రత్యయః - రఘుగ్రహణాదాత్మనో దుర్జయత్వం సూచితం॥
స ఇతి॥ స రఘుః ఉన్ముఖస్సన్ మఘవన్తమింద్రం ఏవముక్త్వా శరాసనం చాపం సశరం
ష్యమాణః కరిష్యన్ ఆలీఢేన ఆలీఢాఖ్యేన స్థానభేదేన విశేషశోభినా - అతిశయశోభి
వపుః ప్రకర్షేణ దేహౌన్నత్యేన- విడంబితేశ్వరః అనుకృతపినాకీ సన్ - అతిష్ఠత్
లక్షణే యాదవః॥ ని॥ స్థానాని ధన్వినాం పంచ తత్ర వైశాఖమస్త్రియాం। తద్వితస్తి
తరౌ పాదౌ మండలం తోరణాకృతిః॥ అన్వర్థం స్యాత్సమపదం ఆలీఢం తు తతో గ్రతః॥
జే వామమాకుంచ్య ప్రత్యాలీఢం విపర్యయ ఇతి॥ వితస్త్యంతరేణ స్థితే పాదద్వయే వైశా
తోరణాకృతిత్వేన స్థితే పాదద్వయే మండలం - తుల్యపాదయుగం సమపదం దక్షిణజా
ప్రసారే వామపాదసంకోచ ఆలీఢం - వామపాదప్రసారే దక్షిణసంకోచే ప్రత్యా
ఢం॥ ౫౨॥ రఘోరితి॥ రఘోః అవష్టంభమయేన స్తంభరూపేణ న ఖల్వనిర్జిత్య రఘుం కృ
తీ భవానిత్యాద్యభిభవరూపేణేత్యర్థః॥ ని॥ అవష్టంభస్సువర్ణే చ స్తంభప్రాకారయో
రపీతి విశ్వః- పత్రిణా బాణేన- హృది హృదయే- క్షతో విద్ధః - అత ఏవ అమర్షణః అ
నః క్రుద్ధ ఇత్యర్థః- గోత్రభిదింద్రోపి॥ ని॥ గోత్రః క్షోణీధరే మత ఇతి విశ్వః॥ నవాం
నామనీకస్య బృందస్య ముహూర్తం క్షణమాత్రం లాంఛనే చిహ్నభూతే- ధనుషి ఇంద్ర
నుషీత్యర్థః- అమోఘమవంధ్యం- సాయకం బాణం సమధత్త సంహితవాన్ ॥ ౫౩॥
పేతి॥ భీమానాం భయంకరాణాం అసురాణాం శోణితే రుధిరే ఉచితః పరిచితః- స
ముక్తః- ఆశుగస్సాయకః- దిలీపసూనోః- రఘోః- బృహద్భుజాంతరం వక్షః- ప్రవి
అనాస్వాదితపూర్వం పూర్వమనాస్వాదితం (*) సుప్సుపేతి సమాసః- మనుష్యశో
కుతూహలేనేవ- పపౌ॥ ౫౪ ॥హరేరితి॥ కుమారస్య స్కందస్య విక్రమ ఇవ విక్రమో
స తథోక్తః (*) సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా ఉత్తరపదలోపసమాసః- కుమారో రఘు
సురద్విపస్యైరావతస్య ఆస్ఫాలనేన కర్కశాః అంగుళయో యస్య తస్మిన్- శచ్యాః
విశేషకైః- అంకితే శచీపత్రవిశేషకాంకితే- శచీపత్రలతాక్రియోచిత ఇతి పాఠే - శ

జీపత్రవిశేషకాంకితే స్వనామచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్॥ ౫౫॥ జహార
న్యేన మయూరపత్రిణా శరేణ శక్రస్య మహాశనిధ్వజమ్। చుకోప తస్మై స
శం సురశ్రియః ప్రసహ్య కేశవ్యపరోపణాదివ॥ ౫౬॥ తయోరుపాంతస్థిత
ద్ధసైనికం గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శనైః। బభూవ యుద్ధం తుములం జయైషి
సోరధోముఖైరూర్ధ్వముఖైశ్చ పత్రిభిః॥ ౫౭॥ అతిప్రబంధప్రహితాస్త్ర
వృష్టిభిస్తమాశ్రయం దుష్ప్రసహస్య తేజసః। శశాక నిర్వాపయితుం న వా
వస్స్వతశ్చ్యుతం వహ్నిమివాద్భిరంబుదః॥ తతః ప్రకోష్ఠే హరిచందనాం

తలతాక్రియాయాం పత్రవిశేషరచనాయాం - ఉచితే - అభ్యస్తే ఇత్యర్థః - హరేరిం
ద్రస్య - భుజే - స్వనామచిహ్నం స్వనామాంకితం - సాయకం - నిచఖాన నిఖాతవాన్॥ ని॥
మాని లేంద్రశచందారికేసరివిష్ణుసింహాంశువాజిషు - శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నాకపిలే
ష్వత్యమరః - నిష్కంటకస్వారాజ్యస్యాయం మహాననభిభవ ఇతి భావః॥ ౫౫॥ జహారేతి॥
న్యేన మయూరపత్రిణా మయూరపక్షవతా శరేణ శక్రస్యేంద్రస్య - మహాశనిధ్వజం మ
ంత పక్షనిరూపం ధ్వజం - జహార చిచ్ఛేద - స శక్రః సురశ్రియః ప్రసహ్య బలాత్కృత్య
శానాం వ్యపరోపణాత్ అవతారణాదివ - ఛేదనాదివేత్యర్థః - తస్మై రఘవే - భృశమ
ర్థం - చుకోప - తం హంతుమియేషేత్యర్థః (*) క్రుధద్రుహేర్ష్యాదినా సంప్రదా
చ్చతుర్థీ॥ ౫౬॥ తయోరితి॥ జయైషిణోరన్యోన్యజయకాంక్షిణోః - తయోరింద్రర
స్వః - గరుత్మంతః పక్షవంతః॥ ని॥ గరుత్పక్షచ్ఛదః పత్రమిత్యమరః - ఆశీవిషాః ఆశిషిదం
ష్ట్రాయాం విషం ఏషాం తే ఆశీవిషాస్సర్పాః (*) వృషోదరాదిత్వాత్సాధుః॥ ని॥ ఆశీరు
గదంష్ట్రాయామిత్యమరః - త ఇవ - భీమదర్శనాః సపక్షాస్సర్పా ఇవ - ద్రష్టౄణాం భ
యావహా ఇత్యర్థః - అథవా - గరుత్మంతః గరుడాః ఆశీవిషాస్సర్పాః - త ఇవ భీమదర్శ
నాః - పరస్పరవిరుద్ధప్రయోగైరితి భావః - తైః - అధోముఖైరూర్ధ్వముఖైశ్చ - ఇంద్రము
క్తా అధోముఖాః రఘుముక్తా ఊర్ధ్వముఖాశ్చ - తయోర్యథాక్రమేణోపర్యధోదేశావస్థిత
త్వాదితి భావః - పత్రిభిర్బాణైః - ఉపాంతే స్థితాః తటస్థాః సిద్ధా దేవాః - ఇంద్రస్య రఘోశ్చ
సైనికా యస్మిన్కర్మణి తత్తథోక్తం - తుములం సంకులం యుద్ధం బభూవ॥ ౫౭॥ అతీతి॥ వాసవః
ఇంద్రః - అతిప్రబంధేన అతిసాంతత్యేన ప్రహితాభిః ప్రయుక్తాభిః - అస్త్రవృష్టిభిః దు
ష్ప్రసహః ఇతి దుష్ప్రసహం తస్య తేజసః ప్రతాపస్య - ఆశ్రయం తం రఘుం - అంబుదో
ఘః - అద్భిరుదకైః - స్వతశ్చ్యుతం స్వతో నిర్గతం - వహ్నిమివ - నిర్వాపయితుం శమయి
తుం న శశాక - రఘోరపి లోకపాలాత్మకస్యేంద్రస్యాంశసంభవత్వాదితి భావః॥ ౫౮॥
ఇతి॥ తతో రఘుః - హరిచందనాంకితే ప్రకోష్ఠే మణిబంధే కూర్పరయోర్మధ్యే
మధ్యమానార్ణవ ఇవ - ధీరం గంభీరం నదతీతి ధీరనాదినీ తాం తథోక్తాం - విపక్షీ వ్యా
ప్తీతి పిడం వ్యాపకం ఓజస్తేజో యస్య తస్య బిడౌజసః ఇంద్రస్య (*) పృషోదరాదిత్వా

కితే ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదినీం। రఘుశ్శశాంకార్ధముఖేన పత్రిణా
శరాసనజ్యామలునాద్బిడౌజసః॥ ౫౯ ॥ స చాపముత్సృజ్య వివృద్ధమత్స
ప్రణాశనాయ ప్రబలస్య విద్విషః। మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం స్ఫు
త్ప్రభామండలమస్త్రమాదదే॥ రఘుర్భృశం వక్షసి తేన తాడితః పపాత
మౌ సహ సైనికాశ్రుభిః। నిమేషమాత్రాదవధూయ చ వ్యథాం సహో
సైనికహర్షనిస్వనైః॥ ౬౧ ॥ తథాపి శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే విపక్షభా
స్థిరమస్య తస్థుషః। తుతోష వీర్యాతిశయేన వృత్రహా పదం హి సర్వత్ర గు
ర్నిధీయతే॥ ౬౨ ॥ అసంగమద్రిష్వపి సారవత్తయా న మే త్వదన్యేన విస
మాయుధం। అవేహి మాం ప్రీతమృతే తురంగమాత్ కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుట
హ వాసవః॥ ౬౩ ॥ తతో నిషంగాదసమగ్రముద్ధృతం సువర్ణపుంఖద్యుతి

త్సాధుః - అత్ర వబయోరభేదః - శరాసనజ్యాం ధనుర్మౌర్వీం - శశాంకస్యార్ధ
దఖండ ఇవ ముఖం ఫలం యస్య తేన - పత్రిణా అలునాత్ అచ్ఛినత్॥ ౫౯ ॥ స ఇతి॥ వివృ
త్సరః ప్రవృద్ధవైరః - స ఇంద్రః చాపముత్సృజ్య ప్రబలస్య - విద్విషశ్శత్రోః - ప్రణాశనా
వధాయ - మహీం ధారయంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః (*) మూలవిభుజాదిత్వాత్కః - ప్రత్య
తేషాం పక్షవ్యపరోపణే పక్షచ్ఛేదే - ఉచితం - స్ఫురత్ప్రభామండలం - అస్త్రం వ
యుధం - ఆదదే జగ్రాహ॥ ౬౦ ॥ రఘురితి॥ రఘుః తేన వజ్రేణ - భృశమత్యర్థం
సి తాడితో ఘాతితస్సన్ - సైనికానామశ్రుభిస్సహ భూమౌ పపాత - తస్మిన్ పతితే సై
కా రురుదురిత్యర్థః - నిమేషమాత్రాత్ - వ్యథాం దుఃఖం - అవధూయ తిరస్కృత్య సై
కానాం హర్షేణ యే నిస్వనాః క్ష్వేడాః తైస్సహ ఉత్థితశ్చ - తస్మిన్నుత్థితే సతి హర్ష
హనాదాంశ్చక్రురిత్యర్థః ॥ ౬౧ ॥ తథాపీతి॥ తథాపి వజ్రఘాతేఽపి - శస్త్రవ్యవహారే
యుద్ధవ్యాపారేణ నిష్ఠురే క్రూరే విపక్షభావే శత్రుభావే - స్థిరం తస్థుషః స్థితవతః - అ
రఘోః - వీర్యాతిశయేన - వృత్రం హతవాన్ వృత్రహా ॥ ని ॥ వాసవో వృత్రహా వృ
మరః - (*) బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్ - తుతోష - స్వయం వీర ఏవ వీరం జానాతీతి భా
కథం శత్రౌ సంతోష ఇత్యత ఆహ - గుణైః - సర్వత్ర శత్రుమిత్రోదాసీనేషు - పదం స్థి
నిధీయతే గుణైస్సర్వత్ర సంక్రమ్యత ఇత్యర్థః - గుణాశ్శత్రూనప్యావర్జయంతీతి
వః ॥ ౬౨ ॥ అసంగమితి॥ సారవత్తయా బలవత్తయా - అద్రిష్వపి - అసంగం అప్రతి
ద్ధం - మే ఆయుధం వజ్రం - త్వదన్యేన - విసోఢుం సోఢుమశక్యం - అతో మాం ప్రీతం స
ష్టం అవేహి - తురంగమాదృతే తురంగం వర్జయిత్వా (*) అన్యారాదితరర్తే
నా పంచమీ - కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుటం - వాసవః ఆహ - తురంగమాదన్యదదేయం నాస్తీతి
వః॥ ౬౩ ॥ తత ఇతి॥ తతః నరేంద్రసూనుః రఘుః - నిషంగాత్తూణీరాత్ - అసమగ్ర

జితాంగుళిం। స రాజసూనుః ప్రతిసంహరన్నిషుం ప్రియంవదం ప్రత్యవద
త్సురేశ్వరం॥ ౬౩ ॥ అమోచ్యమశ్వం యది మన్యసే ప్రభో తతస్సమాప్తే వి
ధినైవ కర్మణి। అజస్రదీక్షాప్రయతస్స మద్గురుః క్రతోరశేషేణ ఫలేన యుజ్య
తాం॥ ౬౪॥ యథా చ వృత్తాంతమిమం సదోగతస్త్రిలోచనైకాంశతయా
దురాసదః। తవైవ సందేశహరాద్విశాంపతిః శృణోతి లోకేశ తథా విధీయ
తాం॥ ౬౫॥ తథేతి కామం ప్రతిశుశ్రువాన్ రఘోర్యథాగతం మాతలిసార
థిర్యయౌ। నృపస్య నాతిప్రమనాస్సదోగృహం సుదక్షిణాసూనురపి న్యవ
ర్తత॥ ౬౬॥ తమభ్యనందత్ప్రథమం ప్రబోధితః ప్రజేశ్వరశ్శాసనహారిణా
హరేః। పరామృశన్హర్షజలేన పాణినా తదీయమంగం కులిశవ్రణాంకితం ॥
౬౭॥ ఇతి క్షితీశో నవతిం నవాధికాం మహాక్రతూనాం మహనీయశాసనః। సమారు

థా తథా ఉద్ధృతం-ఈషదుద్ధృతమిత్యర్థః - సువర్ణపుంఖద్యుతిభిః రంజితా అంగుళ
యో యేన తం - ఇషుం ప్రతిసంహరన్ - నివర్తయన్ - నాప్రహరంతం ప్రహరేదితి నిషేధా
దితి భావః-ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః (*) ప్రియవశే వదః ఖచ్ ప్రత్యయః-అరుర్ద్విషది
త్యాదినా ముమాగమః - తం సురేశ్వరమింద్రం - ప్రత్యవదత్ - నతు ప్రహరంతమితి భా
వః॥ ౬౩॥ అమోచ్యమితి ॥ హే ప్రభో ఇంద్ర- అశ్వమమోచ్యం - మన్యసే యది - తత
స్తర్హి- అజస్రదీక్షాయాం ప్రయతః సః మద్గురుః మమ పితా- విధినైవ కర్మణి సమాప్తే సతి-
క్రతోర్యజ్ఞస్య యత్ఫలం తేన ఫలేన అశేషేణ కృత్స్నేన - యుజ్యతాం యుక్తోస్తు-అశ్వమేధ
ఫలలాభే కిమశ్వేనేతి భావః॥ ౬౪॥ యథేతి॥ సదోగతః గృహం గతః- త్రిలోచనస్యేశ్వరస్య ఏ
కాంశతయా-యజమానస్యాపి అష్టానాం మూర్తీనామన్యతమమూర్తిత్వాత్ -దురాసదః
మాదృశైః దుష్ప్రాపః- విశాంపతిర్నృపతిః - యథా ఇమం వృత్తాంతం తవ సందేశహారా
ద్వార్తాహరాదేవ శృణోతి-హే లోకేశ- తథా విధీయతాం॥ ౬౫ ॥ తథేతి ॥ మాతలిసా
రథిరింద్రః- రఘోస్సంబంధినం- కామం మనోరథం-తథేతి- తథాస్త్వితి ప్రతిశుశ్రువాన్
(*) భాషాయాం సదవసశ్రువ ఇతి క్వసుప్రత్యయః- యథాగతం- యయౌ- సుదక్షిణా
సూనుః రఘురపి- నాతిప్రమనాః- విజయలాభేప్యశ్వనాశాన్నాతిహృష్టస్సన్ (*) నఞ
ర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః- నృపస్య సదోగృహం ప్రతి న్యవర్తత॥ ౬౬ ॥ తమితి ॥
హరేరింద్రస్య- శాసనహారిణా పురుషేణ - ప్రథమం ప్రబోధితో జ్ఞాపితః- వృత్తాంతమితి
శేషః- ప్రజేశ్వరో దిలీపః - హర్షజలేన హర్షశిశిరేణ పాణినా కులిశవ్రణాంకితం-తస్య
రఘోరిదం తదీయం-అంగం శరీరం పరామృశన్ స్పృశన్-తం రఘుం-అభ్యనందత్ ॥౬౭
ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ-మహనీయశాసనః పూజనీయాజ్ఞః - క్షితీశో దిలీపః- మహాక్ర
తూనామశ్వమేధానాం-నవభిరధికాం నవతిం ఏకోనశతం - ఆయుషః క్షయే సతి - దివ

రురుక్షుర్నిర్వాణమాయుష్షః క్షయమేత తానసోపానపరంపరామివ॥౬౯॥ అథ స వి-
షయవ్యావృత్తాత్మా యథావిధిసూనవేనృపతికకుదం దత్వాయూనేసి-
తపవారణం। మునివనతరుచ్ఛాయాం దేవ్యాతయాసహశిశ్రియేగళిత-
సామిక్ష్వాకూణామిదంహికులవ్రతం॥ ౭౦॥...............

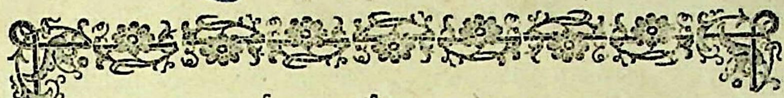
ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యేతృతీయస్సర్గః.

స్వర్గం సమారురుక్షుః ఆరోఢుమిచ్ఛుస్సన్ - సోపానానాంపరంపరాంపఙ్క్తిమి-
తతాన॥ ౬౯ ॥అథేతి॥ అథ విషయేభ్యోవ్యావృత్తాత్మానివృత్తచిత్తః-సదిలీపః యథావి-
యథాశాస్త్రం- యూనేసూనవేపుత్రాయ- నృపతికకుదం రాజచిహ్నం ॥ ని ॥ కకుద్-
త్కకుదంశ్రేష్ఠేవృషాంగేరాజలక్ష్మణీతినిర్వాః- సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం - దత్త్వా
తయాదేవ్యాసుదక్షిణయాసహ-మునివనతరోశ్ఛాయాం-శిశ్రియేశ్రితవాన్ - వాన-
ప్రస్థాశ్రమంస్వీకృతవానిత్యర్థః- తథాహి - గళితవయసాం వృద్ధానాం - ఇక్ష్వాకూణాం
ఇక్ష్వాకుగోత్రాపత్యానాం (*) తద్రాజసంజ్ఞకత్వాదణోలుక్ - ఇదంవనగమనం కు-
వ్రతంహి- దేవ్యాసహేత్యనేనసపత్నీకవాన ప్రస్థాశ్రమఉక్తః-తథాచయాజ్ఞవల్క్యః
శ్లో॥ సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయావానుగతోవనం। వానప్రస్థోబ్రహ్మచారీసాగ్నిస్సోపా-
నోవ్రజేదితి॥హరిణీవృత్తమేతత్॥ ౭౦॥.......................................

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ - మహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం - సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం-తృతీయస్సర్గః............*

తృతీయస్సర్గస్సమాప్తః.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే.

చతుర్థస్సర్గః ప్రారంభః.

సరాజ్యంగురుణాదత్తంప్రతిపద్యాధికంబభౌ। దినాంతేనిహితంతేజస్సవిత్రేవహుతాశనః॥౧॥ దిలీపానంతరంరాజ్యేతంనిశమ్యప్రతిష్ఠితం।పూర్వంప్రధూమితోరాజ్ఞాంహృదయేగ్నిరివోత్థితః॥౨॥ పురుహూతధ్వజస్యేవతస్యోన్నయనపఙ్క్తయః । నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యోనందుస్సప్రజాః ప్రజాః॥౩॥ సమమేవసమాక్రాంతంద్వయంద్విరదగామినా। తేనసింహాసనంపిత్ర్యమఖిలంచారిమండలం ॥ ఛాయామండలలక్ష్యేణతమదృశ్యాకి

...బాభిషతంనా సఇతి॥ గురుణాపిత్రాదత్తంరాజ్యంరాజ్ఞఃకర్మప్రజాపాలనాత్మకం ...భృత్యసహాయపురోహితాదిత్రయః- ప్రతిపద్యప్రాప్య- దినాంతేసాయంకాలే- సవి ...ఘూతానాంహర్యేణనిహితపద్యహుతాశనోగ్నిరివఆధికంబభౌ-సౌరతేజసఃసాయ ... తస్మిన్ ప్రపంకాశేష్విత్ ...వాస్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి ॥ అగ్నింవావాదిత్యస్సా ...తంతబానీమపూర్... ॥౧॥ దిలీపేతి॥ దిలీపానంతరంరాజ్యే ప్రతిష్ఠితం

వ్యవస్థితమత్యాఖ్లోకయ... పూర్వందిలీపకాలేరాజ్ఞాంహృదయే - ప్రకర్షేణ ...అగ్నిస్సంతాపాగ్నిః- ఉత్థితఇవప్రజ్వలితఇవ- పూ ...కాలమహ్యంపా... రాజకర్తృకస్యాపినిశమనస్యఅగ్నావుపచారా ...సీపంత్యాగమః॥ ...హూతేతి॥ పురుహూతధ్వజఃఇంద్రధ్వజః- ...తః- మసకత... తూనామ ...విష్ణోత్తరపురాణే ॥ శ్లో ॥ ఏవంయఃకురు ...త్యేకంపదం. ...కాలవర్షిణస్యాత్తస్యరాజ్యేనసంశయఇతి॥ ...జివహారితి. - మృష... ...కామం ...నమభ్యన, తిఅభ్యుదయంచపశ్యంతి ...హార ...బాహూః (*) అక్షోఃవిశాలే... చక్షుషీఅస్యఇతిచక్షుష్మాన్ - ...పశ్యంతి ...స్యాగమో - ఉత్సాహపి ...ర్థాన్దర్శయతిప్రకాశయతీ సత్తా - చక్షుష్మ

చక్రిః॥ ౨౨ ॥ప్రసన్నైరితి॥ ...ష్టిర్వేకినామితిభావః॥౧౩॥ లబ్ధే ...ర్థదర్శితేః...

...ః - సాంతఙకారః- స... ప్రతీకారాభ్యాంస్థిరీకరణం-తథాచార్థ...

...ఖైవ-...విషమ...త్యపరః- ...రంజనప్రతీకారాభ్యాంలబ్ధప్రశమనం...

నంః॥ ని ॥ గజపినాంగమాతంగ ...చిత్తఃతంఏనంరఘుం- పంకజలక్ష్మ...

లబ్ధవ॥ ని ॥పరోత్కర్షాసహిష్ణు

స్మిన్వృః- పదంవపక్షణఃప్రతిగజగ

త్రైః ఫలముత్ఖాతైర్భగ్నైశ్చ బహుధా నృపైః। తస్యాసీదుల్బణో మార్గః
దపైరివ దంతినః॥ ౩౩ ॥ పౌరస్త్యానేవమాక్రామంస్తాంస్తాన్ జనపదాన్
జయీ। ప్రాప తాలీవనశ్యామముపకంఠం మహోదధేః॥ ౩౪ ॥ అనమ్రాణాం
సముద్ధర్తుస్తస్మాత్సింధురయాదివ। ఆత్మా సంరక్షితః సుహ్మైర్వృత్తి
మాశ్రిత్య వైతసీం॥ ౩౫ ॥ వంగానుత్ఖాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్।
నిచఖాన జయస్తంభాన్ గంగాస్రోతోంతరేషు సః॥ ౩౬ ॥ ఆపాదపద్మప్రణతాః
కలమా ఇవ తే రఘుం। ఫలైః సంవర్ధయామాసురుత్ఖాతప్రతిరోపితాః॥ ౩
స తీర్త్వా కపిశాం సైన్యైర్బద్ధద్విరదసేతుభిః। ఉత్కలాదర్శితపథః

ఫలం లాభం వృక్షపక్షే ప్రసవం చ త్యాజితైః (*) త్యజేణిః జంతాద్విః కర్మణి కాద
నేకర్మణి క్తః- ఉత్ఖాతైః స్వపదాచ్చ్యావితైః -అన్యత్రోత్పాటితైః బహుధా భగ్నైః
తైః- అన్యత్ర ఛిన్నైః నృపైః- పాదపైర్దంతినో గజస్యేవ- తస్య రఘోః మార్గః
ప్రకాశః- ఆసీత్ ॥ని॥ ప్రకాశం ప్రకటం స్పష్టం విశదం స్ఫుటముల్బణమితియాదవః॥
పౌరస్త్యానితి॥ జయీ జయశీలః (*) జిదృక్షీత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః- స రఘుః ఏవ
రోధవాన్ పౌరస్త్యాన్ ప్రాచ్యాన్ (*) దక్షిణాపశ్చాత్పురస స్త్యగితి త్యక్ ప్రత్యయ
తాంస్తాన్ సర్వానిత్యర్థః- వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః- జనపదాన్ దేశాన్ ఆక్రామన్
తాలీవనైః శ్యామం మహోదధేః ఉపకంఠం అంతికం ప్రాప॥ ౩౪ ॥ అనమ్రాణామితి॥
మ్రాణామితి కర్మణి షష్ఠీ - సముద్ధర్తుః ఉన్మూలయితుః తస్మాద్రఘోః సకాశాత్ దా
భీత్రార్థానాం భయహేతురితి పంచమీ- సింధురయాత్ నదీవేగాదివ సుహ్మైః
సింహదేశీయైః- రాజభిః- సింహాదయశ్శబ్దాః జనపదవాచకాః క్షత్రియా నామవస్థిత
వేతససంబంధినీం వృత్తిం ప్రణతత్వమిత్యర్థః- ఆశ్రిత్య ఆత్మా సంరక్షితః- అత్ర కాళిదాస
బలీయసా భియుక్తో దుర్బలః సర్వత్రానుప్రణతో వైతసంధర్మమాతిష్ఠేదితి ॥ ౩౫ ॥ భిన్న
గానితి॥ నేతా నాయకః సరఘుః- నౌభిస్సాధనైః ఉద్యతాన్ సన్నద్ధాన్ వంగాన్ రాజ్ఞః
రసాబలేన ॥ని॥ తరసీ బలరంహసీ ఇతియాదవః ఉత్ఖాయ ఉన్మూల్య గంగాయాః స్రోతసాం
ప్రవాహాణాం అంతరేషు జయస్తంభాన్ నిచఖాన- స్థాపితవానిత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ ఆపాదేతి
ఆపాదపద్మం అంఘ్రిపద్మపర్యంతం ప్రణతాః అత ఏవ ఉత్ఖాతాః పూర్వముద్ధృతాః అనంత
రోపితాః పశ్చాత్స్థాపితాః- తే వంగాః కలమాః శాలివిశేషా ఇవ- తే పక్షే పాదపద్మం
పద్మపర్యంతం ॥ని॥ పాదో బుధ్నే తురీయాంశ ఇతి విశ్వః- ఉత్ఖాత ప్రతిరోపితా స్వరఘుం
లైః ధనైః అన్యత్ర సస్యైః సంవర్ధయామాసుః ॥ని॥ ఫలం ధనే ఫలే లాభే ...
భమోః- సస్య ఇతి విశ్వః॥ ౩౭ ॥ సఇతి॥ స రఘుః బద్ధాః ద్విరదాః ఏవ సేతవో యైస్తైః సైన్యైః
కపిశాం నామ నదీం- కపిశామితి కేచిత్పఠంతి- తాం తీర్త్వా ఉత్కలైః రాజభిః - ద

ాభిముఖో యయౌ॥ ౩౮॥ సప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం న్యవే
శయత్ ।అంకుశం ద్విరదస్యేవ యన్తా గంభీర వేదినః॥ ౩౯॥ప్రతిజగ్రాహ
కాళింగ స్తమస్త్రై ర్గజసాధనః।పక్షచ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షీవ పర్వతః
॥ ౪౦॥ద్విషాం విషహ్య కాకుత్స్థ స్తత్ర నారాచదుర్దినం।స న్మంగళస్నా
త ఇవ ప్రతిపేదే జయశ్రియం ॥ ౪౧॥ తాంబూలీనాం దళై స్తత్ర రచితాపాన
భూమయః। నారికేళాసవం యోధా శ్శాత్రవం చ పపుర్యశః॥ ౪౨॥గృహీత
ప్రతిముక్తస్య సధర్మవిజయీ నృపః। శ్రియం మహేంద్రనాథస్య జహార న
తు మేదినీం॥ ౪౩ ॥తతో వేలాతటేనైవ ఫలవత్పూగమాలినా। అగస్త్యచ

నః సందర్శితమార్గః స్సః కళింగాభిముఖః కళింగదేశాభిముఖః యయౌ॥ ౩౮॥ సఇతి॥
రఘుః మహేంద్రస్య కులపర్వతవిశేషస్య- సప్తకులపర్వతాః॥ శ్లో ॥ మహేంద్రో మలయ
స్సహ్య శ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః। వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా ఇతి శ్రీవిష్ణుపు
రాణవచనాత్॥ మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం దుస్సహం ప్రతాపం యన్తా సారథిః॥ని॥నియంతా ప్రా
జితా యంతా సూతః క్షత్తా చ సారథిరిత్యమరః - గంభీరవేదినః గజవిశేషస్య మూర్ధ్ని తీ
క్ష్ణం నిశితం అంకుశమివ న్యవేశయత్ నిక్షిప్తవాన్॥ శ్లో ॥ త్వగ్భేదాచ్ఛోణితస్రావాన్మాం
సస్య చ్యవనాదపి। ఆత్మానం యో న జానాతి స స్యాద్గంభీరవేదిక ఇతి రాజపుత్రీయే॥ శ్లో
॥ చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి। గంభీరవేదీ విజ్ఞేయస్స గజో గజవేదిభిరిత్యాగమ
వచనే॥ ౩౯ ॥ప్రతిజగ్రాహేతి॥ గజసాధనః కాళింగః కళింగానాం రాజా (*) ద్వ్యఞ్మ
గధకళింగసూరమసాదణిత్యణ్ ప్రత్యయః- అస్త్రైరాయుధైః తం రఘుం పక్షాణాం ఛేదే
దనే ఉద్యతం ఉద్యుక్తం శక్రం శిలావర్షీ పర్వత ఇవ ప్రతిజగ్రాహ అభియుక్తవాన్॥ ౪౦ ॥
ద్విషామితి॥ కాకుత్స్థో రఘుః తత్ర మహేంద్రాద్రౌ ద్విషాం నారాచదుర్దినం నారాచా
ఖ్యబాణవిశేషాణాం దుర్దినం లక్షణయా వర్షముచ్యతే॥ని॥ మేఘచ్ఛన్నేహ్ని దుర్దినమి
త్యమరః- విషహ్య సహిత్వా - సద్యథాశాస్త్రం మంగళస్నాత ఇవ విజయమంగళార్థ
మభిషిక్త ఇవ జయశ్రియం ప్రతిపేదే ॥ ని ॥ యత్తు సర్వౌషధిస్నానం తన్మంగళముదీరితమితి
రాఘవః॥ ౪౧ ॥తాంబూలీనామితి॥ తత్ర మహేంద్రాద్రౌ యుధ్యంత ఇతి యోధాః-
పచాద్యచ్- రచితాః కల్పితాః ఆపానభూమయః పానయోగ్యప్రదేశాః యైస్తైస్తథోక్తాః
సంతః॥ ని ॥ ఆపానం పానగోష్ఠికేత్యమరః- నారికేళాసవం నారికేళమద్యం- తాంబూలీ
నాం నాగవల్లీనాం దళైః పత్రైః శత్రవః కిమివ శాత్రవం శత్రుసంబంధి యశో వయశ ఇవ వా
వాఖ్యే (*) ఇవార్థే వ శబ్దో వా శబ్దో వా బోధ్య ఇతి వచనాత్ - తత్ర యశస్సంజహ్రు
రిత్యర్థః॥ ౪౨॥గృహీతేతి॥ ధర్మవిజయీ ధర్మార్థం విజయశీలః సనృపో రఘుః గృహీత
శ్చాసౌ ప్రతిముక్తశ్చ తస్య మహేంద్రనాథస్య కళింగస్య శ్రియం జహార - ధనమాత్రమితి
భావః- మేదినీం తు న జహార- శరణాగతవాత్సల్యాదితి భావః॥ ౪౩ ॥తత ఇతి॥ తతః ప్రాచీ

రితామాశామనాశాస్యజయోయయా॥౪౪॥ససైన్యపరిభోగేనగ
సుగంధినా। కావేరీంసరితాంపత్యుశ్శంకనీయామివాకరోత్॥౪౫॥
ధ్యుషితాస్తస్యవిజిగీషోర్గతాధ్వనః మరీచోద్భ్రాంతహారీతామ
[ద్రి]దేరుపత్యకాః॥౪౬॥ససంజురశ్వక్షుణ్ణానామేలానాముత్పతిష్ణవః
గంధిషుమత్తేభకటేషుఫలరేణవః॥ భోగివేష్టనమార్గేషుచందనా

విజయానంతరం-సరఘుఃఫలవత్పూగమాలినాఫలితక్రముకశ్రేణీమతా (*)
భ్యశ్చేతీనిప్రత్యయః-వేలాయాస్సముద్రకూలస్యతటేనైవఉపాంతేనైవ - అగ
త్యాంఆశాందక్షిణాందిశంఅనాశాస్యజయః అయత్నసిద్ధత్వాద ప్రార్థనీయ
యయౌ॥ శ్లో॥అగస్త్యోదక్షిణామాశామాశ్రిత్యనభసిస్థితః। వరుణస్యాత్మజో
ధ్యావాతాపిమర్దనఇతిబ్రహ్మాండపురాణే॥ ౪౪ ॥సఇతి॥సరఘుఃగజానాంబాస
సుగంధినాసురభిగంధినా (*) గంధస్యేత్యాదినాఇకారాదేశస్సమాసాంత
గంధస్యేత్వేతదేకాంతగ్రహణం కర్తవ్యమితినైసర్గికగంధవత్తాయామేవ
దేశః- తథాపినిరంకుశాఃకవయః- తథాచమాఘకావ్యే। శ్లో॥ వపురయుక్
సుగంధయస్సతతగాస్తతగానగిరోళిభిః॥ నైషధేచ ॥ శ్లో॥ఆపాంహితృప్తా
ధారాస్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతేతుషారేతి ॥ నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయఇతి
దీని ప్రత్యయాంతపక్షోపిజఘన్యఏవ- సేనాయాంసమవేతాజనాసైన్యాః॥ ని
యాంసమవేతాయేసైన్యాస్తేసైనికాశ్చత ఇత్యమరః (*) సేనాయాసమవేత
తేషాంపరిభోగేనఉపభోగేన కావేరీంనామసరితంసరితాంపత్యుస్సముద్రస్యశం॥ ని
మవిశ్వసనీయామివఅకరోత్-సంభోగలింగదర్శనాద్భర్తురవిశ్వాసోభవతీతిభావః
బలైరితి॥ జిగీషోర్జేతుమిచ్ఛోః- గతాధ్వనస్తస్యరఘోఃబలైస్సైన్యైః ॥ ని
బలేసైన్యఇతియాదవః- మరీచేషుమరీచవనేషుఉద్భ్రాంతాస్సంభ్రాంతాఃహారీతాంక
విశేషాఃయాసుతాః॥ ని । తేషాంవిశేషాహారీతోమద్గుః కారండవఃప్లవఇత్యమరః ద్ర
యాద్రేరుపత్యకాఃఆసన్నభూమయః ॥ ని ॥ ఉపత్యకాద్రేరాసన్నభూమిరూర్ధ్వ
త్యకేత్యమరః (*) ఉపాదిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయోరితిత్యకన్ప్రత్యయః
తాఃఉపత్యకాసుస్థితాఇత్యర్థః (*) ఉపాన్వధ్యాఙ్వసఇతికర్మత్వం॥౪౬॥సన
అశ్వైఃక్షుణ్ణానాం - అశ్వఖురచూర్ణీకృతానామిత్యర్థః - ఎలానాంఎలా
ఉత్పతిష్ణవఃఉత్పతనశీలాః (*) అలంకృఞిత్యాదినాఇష్ణుచ్ప్రత్యయః- ఫలరేణ
జాంసితుల్యగంధిషుసమానగంధిషు (*) తేనసహేత్యాదినాఇనంతోబహువ్రీహిం
ధానాంకటేషుగండేషుససంజుస్సంసక్తాః ॥ ని ॥ గజగండేకటఃకటాఇత్యమర
భోగీతి॥చందనానాంచందనద్రుమాణాంభోగివేష్టనమార్గేషు-సర్పవేష్టనని
మర్పితంసంజితం త్రిపదీఛేదినామపిపాదశృంఖలచ్ఛేదకానామపి॥ ని ॥త్రిపదీ

...ర్పితం। నాస్త్రసత్కరిణాం గ్రైవం త్రిపదీచ్ఛేదినామపి॥ ౪౮ ॥ దిశిమం
యతే తేజో దక్షిణస్యాం రవేరపి। తస్యామేవరఘోః పాండ్యాః ప్రతా
పం న విషేహిరే॥ తామ్రపర్ణీసమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః। తేని
పత్య దదుస్తస్మై యశస్స్వమివ సంచితం॥ ౫౦ ॥ స నిర్విశ్య యథాకామం తటే
ష్వాలీనచందనౌ। స్తనావివ దిశస్తస్యాశ్శైలౌ మలయదర్దురౌ॥ ౫౧ ॥
అసహ్యవిక్రమస్సహ్యం దూరాన్ముక్తముదన్వతా। నితంబమివ మేదిన్యాస్స్ర
స్తాంశుకమలంఘయత్ ॥ ౫౨ ॥ తస్యానీకైర్విసర్పద్భిరపరాంతజయోద్యతైః

...మితియాదవః - కరిణాం గజానాం గ్రైవాసుభవం గ్రైవం కంఠబంధనం (*) గ్రీవా
...భ్యోऽణ్ చేత్యణ్ ప్రత్యయః- నాత్రసత్ నత్రస్తమభూత్ (*) ద్యుద్భ్యోలుఙితిపరస్మైపదం-
...దిత్వాదఙాదేశః- అనిదితామితినకారలోపః॥ ౪౮॥ దిశీతి॥ దక్షిణస్యాందిశిరవే
తేజః మందాయతే మందంభవతి (*) లోహితాదిత్వాత్ క్యష్ప్రత్యయః - వాక్యష
...త్మనేపదం - దక్షిణాయనేఅర్కతేజోమాంద్యాదితిభావః - తస్యామేవదిశిపాం
...డ్యాః పాండ్యానాంజనపదానాం రాజానః పాండ్యాః (*) పాండోర్డ్యణ్వక్తవ్యః రఘోః
ప్రతాపంన విషేహిరే న సోఢవంతః - సూర్యవిజయినోऽపి విజితవానితి నాయకస్య మహాను
...భావో గమ్యతే॥ ౪౯॥ తామ్రపర్ణీతి॥ తే పాండ్యాః తామ్రపర్ణ్యా నద్యా సమేతస్య
...తస్య మహోదధేః దక్షిణసముద్రస్య సంబంధి - సంచితం ముక్తాసారం మౌక్తికవ
...॥ ని॥ సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిష్విత్యమరః- స్వం స్వకీయం సంచితం
...యశ ఇవ తస్మై రఘవే నిపత్య ప్రణిపత్య దదుః- యశసశ్శుభ్రవర్ణత్వాదౌపమ్యం- తామ్ర
...పర్ణీసంగమే మౌక్తికోత్పత్తిరితి ప్రసిద్ధం॥ ౫౦ ॥ సఇతి ॥ ౫౧ ॥ అసహ్యేతి చ ॥ శ్లోకద్వ
...యం కులకమేతత్ - అసహ్యవిక్రమః స రఘుః తటేషు సానుషు ఆలీనచందనౌ వ్యాప్తచం
...దనద్రుమౌ - స్తనపక్షే ప్రాంతేషు వ్యాప్తచందనానులేపౌ- తస్యాః దక్షిణస్యాః దిశః స్త
...నావివ స్థితౌ మలయదర్దురౌ నామ శైలౌ యథాకామం యథేచ్ఛం నిర్విశ్య ఉపభుజ్య ॥ని॥
...నిర్వేశో భృతిభోగయోరిత్యమరః- ఉదకాన్యస్మిన్ సంతీత్యుదన్వాన్ ఉదధిః॥ని॥ ఉదన్వా
...నుదధిస్సింధురిత్యమరః (*) ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతః - తేన సముద్రేణ దూరాన్ము
...క్తం దూరతస్త్యక్తం (*) స్తోకాంతికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేనేతి సమాసః - పంచమ్యా
...స్తోకాదిభ్యశ్చేతి పంచమ్యా అలుక్ - స్రస్తాంశుకం మేదిన్యాః నితంబమివ స్థితం సహ్యాద్రిం
...అలంఘయత్ ప్రాప్తః అతిక్రాంతో వా॥ ౫౨॥ సంప్రతి ప్రతీచీం దిశమభియయావిత్యాహ॥
...తస్యేతి ॥ అపరాంతానాం పాశ్చాత్యానాం జనపదానాం జయే ఉద్యతైః ఉద్యుక్తైః॥ని॥
...అపరాంతానాం పాశ్చాత్యా ఇతి యాదవః - విసర్పద్భిః గచ్ఛద్భిః తస్య రఘోః అనీకైః
...॥ని॥ అనీకంతు రణే సైన్య ఇతి విశ్వః॥ అర్ణవస్సముద్రః ॥ ని ॥ సర...

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

రామాస్త్రోత్సారితోప్యాసీత్సహ్యలగ్న ఇవార్ణవః ॥౫౩॥ భయో
విభూషాణాం తేన కేరళయోషితాం। అలకేషు చమూరేణుశ్చూర్ణ
ధీకృతః ॥౫౪॥ మురళామారుతోద్ధూతమగమత్కైతకం రజః। తద్యో
వారబాణానామయత్నపటవాసతాం ॥ అభ్యభూయత వాహానాం చర
గాత్రశింజితైః। వర్మభిః పవనోద్ధూతరాజతాలీవనధ్వనిః ॥౫౬॥ ఖ
రీస్కంధనద్ధానాం మదోద్గారసుగంధిషు। కటేషు కరిణాం పేతుః పు
భ్యః శిలీముఖాః ॥౫౭॥ అవకాశం కిలోదన్వాన్రామాయాభ్యర్థితో

ర్ణవ ఇత్యమరః - రామస్య జామదగ్న్యస్య అస్త్రైః ఉత్సారితః అపసారితోపి సహ్య
ఇవ సహ్యపర్వతసక్త ఇవ ఆసీత్ - అస్య సైన్యం ద్వితీయోర్ణవ ఇవాదృశ్యతేతి భావః. కిల
రామేణ సహ్యపర్వతవర్తీ సముద్రః ప్రోత్సారిత ఇతి కథాత్రానుసంధేయా ॥౫౩॥ భ. ఇ
తేన రఘుణా భయోత్సృష్టవిభూషాణాం భయేన పరిహృతభూషణానాం - కేర
తాం కేరళదేశీయాంగనానాం అలకేషు చమూరేణుః సేనారజః చూర్ణప్రతినిధీ
చూర్ణస్య కుంకుమాదిరజసః ప్రతినిధీకృతః - ఏతేన యోషితాం పలాయనం చ
తదనుధావనం చ ధ్వన్యతే ॥౫౪॥ మురళేతి ॥ మురళా నామ కేరళదేశేషు కా
మురళీతి కేచిత్పఠంతి - తస్యాః మారుతేన ఉద్ధూతం ఉత్థాపితం కైతకం కేతకీ సంబ
తద్యోధవారబాణానాం రఘుభటకంచుకానాం ॥ ని ॥ కంచుకో వారబాణోస్త్రీ
అయత్నపటవాసతాం అయత్నసిద్ధవస్త్రవాసనాద్రవ్యత్వం - అగమత్ ॥ ని ॥ పిష్టా
వాసక ఇత్యమరః ॥౫౫॥ అభ్యభూయతేతి ॥ చరతాం గచ్ఛతాం వాహానాం వాజినాం
వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ ఇత్యమరః - గాత్రశింజితైః గాత్రేషు
యమానైరిత్యర్థః (*) కర్తరి క్తః - వర్మభిః కవచైః పవనోద్ధూతానాం వా
తానాం రాజతాలీవనానాం శ్రీతాళవృక్షవనానాం ధ్వనిః అభ్యభూయత తిరస్కృ
మర్మరశబ్దాపాతే వాహానాం గాత్రశింజితైః గాత్రధ్వనిభిః గాత్రస్థవర్మధ్వనిభిరిత్య
భావే క్తః - మర్మరః సుమర్మరాయమానధ్వనివిశేషః ॥ ని ॥ అథ మర్మరః స్వనితే
శానామిత్యమరః ॥౫౬॥ ఖర్జూరీతి ॥ ఖర్జూరీణాం తృణద్రుమవిశేషాణాం
ఖర్జూరః కేతకీ తాళీ ఖర్జూరీ చ తృణద్రుమా ఇత్యమరః - స్కంధేషు ప్రకాండేషు
అస్త్రీ ప్రకాండః స్కంధః స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరోరిత్యమరః - నద్ధానాం బద్ధా
రిణాం గజానాం మదోద్గారేణ మదస్రావేణ సుగంధిషు (*) గంధస్యేత్యాదినా ఇ
దేశః - కటేషు గండస్థలేషు ॥ ని ॥ గజగండః కటీ కటావిత్యమరః - పున్నాగేభ్యః పు
గపుష్పాణి విహాయ (*) ల్యబ్లోపే పంచమీ - శిలీముఖాః అళయః పేతుః ॥ ని ॥ అళి
శిలీముఖా ఇత్యమరః - తతోపి సా గంధాతిశయాదితి భావః ॥౫౭॥ అవకాశమితి ॥
న్వానుదధిః - రామాయ జామదగ్న్యాయ అభ్యర్థితః యాచితః సన్ అవకాశం

రాంతమహీపాలవ్యాజేన రఘవే కరం॥ ౫౮ ॥ మత్తేభరదనోత్కీర్ణ
వ్యక్తవిక్రమలక్షణమ్। త్రికూటమేవ తత్రోచ్చైః జయస్తంభం చకార
సః॥ పారసీకాం స్తతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్త్మనా। ఇంద్రియాఖ్యాని
వ రిపూం స్తత్త్వజ్ఞానేన సంయమీ॥ ౬౦॥ యవనీముఖపద్మానాం సేహే మ
ధుమదం న సః। బాలాతపమివాబ్జానాం అకాలజలదోదయః ॥ ౬౧॥ సంగ్రా
మస్తుములస్తస్య పాశ్చాత్యైరశ్వసాధనైః। శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియో
ధే రజస్యభూత్ ॥ ౬౨॥ భల్లాపవర్జితైస్తేషాం శిరోభిః శ్మశ్రులైర్మహీమ్।

కిల- రఘవే తు అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన కరం బలిం దదౌ ॥ ని ॥ బలిహస్తాంశవః
కరాః ఇత్యమరః- అపరాంతానాం సముద్రమధ్యదేశత్వాత్ తైర్దత్తః కరః సముద్రదత్తత్వోప
చారః- కరదానం తు భీత్యా న యాచ్ఞయేతి రామాద్రఘోరుత్కర్షః॥ ౫౮॥ మత్తేభేతి ॥
తద్దేశే స రఘుః మత్తానామిభానాం రదనైః ఉత్కీర్ణాని దంతక్షతాన్యేవ- భావే క్తః- వ్యక్తా
స్ఫుటాని విక్రమలక్షణాని పరాక్రమచిహ్నాని జయవర్ణావళీస్థానీయాని యస్మిన్ తం తథో
క్తం త్రికూటమేవ- ఉచ్చైరున్నతం జయస్తంభం చకార- గాఢప్రహారస్త్రికూటాద్రిరేవ
ణజయస్తంభ ఇవ రఘోర్జయఖ్యాపకోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౫౯ ॥ పారసీకానితి॥
రఘుః సంయమీ యోగీ తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రియాఖ్యాన్ ఇంద్రియనామకాన్ రిపూనివ
పారసీకాన్ రాజ్ఞః జేతుం స్థలవర్త్మనా ప్రతస్థే- న తు నేదిష్ఠేనాపి జలపథేన- సముద్రయాన
నిషిద్ధత్వాదితి భావః॥ ౬౦॥ యవనీతి॥ స రఘుః యవనీనాం యవనస్త్రీణాం (*) జాతే
రస్త్రీవిషయాదయోపధాదితి ఙీష్- ముఖాని పద్మానీవేత్యుపమితసమాసః- తేషాం మధు
మద్యేన యో మదః మదరాగః - కార్యకారణయోరభేదేన నిర్దేశః - తం న సేహే-
మివ అకాలే ప్రావృడ్వ్యతిరిక్తకాలే జలదోదయః ప్రావృషి పద్మానామసత్త్వాత్ అప్రస్తుత
త్వాత్ - అబ్జానాం సంబంధినం బాలాతపమివ - అబ్జహితత్వాదబ్జసంబంధిత్వం సారాత
॥ ౬౧॥ సంగ్రామ ఇతి ॥ తస్య రఘోః అశ్వసాధనైః సహ పాశ్చాత్యైః పాశ్చాత్యైః
(*) దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్- సహార్థే తృతీయా- శృంగాణాం వికారాః
శార్ఙ్గాణి ధనూంషి తేషాం కూజితైః జ్యాశబ్దైః అథవా శార్ఙ్గైః శృంగసంబంధిభిః కూజి
తైర్విజ్ఞేయాః అనుమేయాః ప్రతియోధాః ప్రతిభటాః యస్మిన్ తస్మిన్ రజసి తుములః సం
కులం యుద్ధం అభూత్ ॥ ని॥ తుములం రణసంకులమిత్యమరః ॥ ౬౨॥ భల్లేతి॥
రఘుః భల్లాపవర్జితైః బాణవిశేషకృత్తైః శ్మశ్రులైః ప్రవృద్ధముఖరోమవద్భిః (*) సిద్ధా
దిత్వాత్ లచ్ప్రత్యయః తేషాం పాశ్చాత్యానాం శిరోభిః- సరఘాభిః మధుమక్షికాభిః వ్యా
ప్తాం ని॥ సరఘా మధుమక్షికేత్యమరః- క్షుద్రాః సరఘాః ॥ ని ॥ క్షుద్రా వ్యంగానటీవే
శ్యా సరఘా కంటకారికేత్యమరః- క్షుద్రాభిః కృతాని క్షౌద్రాణి మధూని॥ని॥ క్షౌద్రం మధు

తస్తారసరఘావ్యాప్తైస్సక్షౌద్రపటలైరివ ॥౬౩॥ అపనీతశిరస్త్రాణా
స్తంశరణంయయుః । ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరంభో హిమహాత్మనాం
వినయంతేస్మతద్యోధామధుభిర్విజయశ్రమమ్ । ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు
ద్రాక్షావలయభూమిషు॥ ౬౫॥ తతఃప్రతస్థేకౌబేరీంభాస్వానివరఘుర్దిశం
శరైరుస్రైరివోదీచ్యానుద్ధరిష్యన్రసానివ॥౬౬॥ వినీతాధ్వశ్రమాస్తస్య సిం
ధుతీరవిచేష్టనైః। దుధువుర్వాజినస్స్కంధాన్లగ్నకుంకుమకేసరాన్॥ ౬౭॥
తత్రహూణావరోధానాంభర్తృషువ్యక్తవిక్రమం । కపోలపాటలాదేశి
బభూవరఘుచేష్టితం॥౬౮॥ కాంభోజాస్సమరేసోఢుంతస్యవీర్యమనీశ్వరాః

ధిషానీ ముఇతిసిశ్చాః(*) క్షుద్రాభ్రమరవటరపాదసాదఇతిలఙ్ ప్రత్యయస్సంజ్ఞాయాం
విషయే - తేషాంపటలైఃపుంజైరివమహీంతస్తార ఛాదయామాస ॥ ౬౩ ॥ అపనీతేతి॥
శేషాఃహతావశిష్టాఃఅపనీతశిరస్త్రాణాఃఅపసారితశీర్షణ్యాస్సంతః- శరణాగత
మేతత్ - తంరఘుంశరణంయయుః- తథాహి - మహాత్మనాంసంరంభఃక్షోభఃప్రణిపాతప్రతీకారః
ప్రణతిరేవప్రతీకారోయస్యసః - పరకీయమౌద్ధత్యమేవమహాత్మనామసహ్యానతుః
తిభావః॥ ౬౪॥ వినయంతఇతి॥ తస్యరఘోఃయోధాఃభటాఃఆస్తీర్ణానిఅజినరత్నాని
చర్మశ్రేష్ఠానియాసుతాసుద్రాక్షావలయానాంద్రాక్షకుంజానాంభూమిషు॥ని॥ మృగ
శాగోస్తనీద్రాక్షాస్వాద్వీమధురసేతిచేత్యమరః- మధుభిఃద్రాక్షాఫలప్రకృతైర్మద్యైః
విజయశ్రమంయుద్ధఖేదంవినయంతేస్మఅపనీతవంతః (*) కర్తృస్థేచాశరీరేకర్మణీ
త్మనేపదం- లట్స్మఇతిభూతార్థేలట్॥ ౬౫॥ తతఇతి ॥ తతఃరఘుఃభాస్వానివ
శరైఃబాణైఃఉస్రైఃకిరణైరివ॥ ని॥ కిరణోస్రమయూఖాంశుగభస్తిఘృణిధృష్టయ
ఇత్యమరః- ఉదీచ్యాన్ ఉదగ్భవాన్ రసానుదకానీవఉద్ధరిష్యన్ ఉన్మూలయిష్యన్కౌబేరీం
కుబేరసంబంధినీందిశం ఉదీచీంప్రతస్థే-అనేకేవశబ్దేయుఋవమాయథాసాదంశ్లో॥
ఇవేకేవశబ్దత్వాత్స్వవాక్యార్థోపమాద్వైధేతి॥ ౬౬॥ వినీతేతి ॥ సింధునామకాశ్మీర
దేశస్థిన్నదవిశేషః॥ ని॥ దేశేనదవిశేషేబ్ధౌసింధునాసరితిస్త్రియామిత్యమరః-తస్య
సింధోస్తీర
విచేష్టనైఃఅంగపరివర్తనైఃవినీతాధ్వశ్రమాఃగతమార్గఖేదాఇత్యర్థః - తస్యరఘో
ర్వాజినఃఅశ్వాఃలగ్నాఃకుంకుమకేసరాఃకుంకుమకింజల్కాఃయేషాంతాన్-అథవా-
కుంకుమాః కేసరాఃసటాఃయేషాంతాన్ స్కంధాన్ దుధువుఃకంపయంతిస్మ॥
తత్రేతి ॥ తత్రఉదీచ్యాందిశిభర్తృషువ్యక్తవిక్రమంభర్తృవధేనస్ఫుటపరాక్రమం
రఘుచేష్టితంరఘువ్యాపారఃహూణానాంజానపదానాంక్షత్రియాణాం- తేషాంఅవ
రోధాఃపురస్త్రియః తాసాంకపోలేషుపాటలస్యపాటలిమ్నః తాడనాదికృతారుణ
ఆదేశిఉపదేశిబభూవ- అథవాపాటలఆదేశిఉపదేష్టాయస్యతద్బభూవ-స్వయంతేన
తత్ఇత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥ కాంభోజాఇతి ॥ కాంభోజాఃరాజానః కాంభోజాల్లుగితిక్ష

జాలానపరిక్లిష్టైరక్షోటైస్సార్ధమానతాః ॥ ౬౯ ॥ తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠాస్తుంగద్రవిణరాశయః । ఉపదా వివిశుశ్శశ్వన్నోత్సేకాః కోసలేశ్వరం ॥ ౭౦ ॥ తతో గౌరీగురుం శైలమారురోహాశ్వసాధనః । వర్ధయన్నివ తత్కూటానుద్ధూతైర్ధాతురేణుభిః ॥ ౭౧ ॥ శశంస తుల్యసత్త్వానాం సైన్యఘోషేఽప్యసంభ్రమం । గుహాశయానాం సింహానాం పరివృత్త్యావలోకనం ॥ ౭౨ ॥ భూర్జేషు మర్మరీభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః । గంగాశీకరిణో మార్గే మరు

...ష్ఠేత్యయస్సలుక్ - దీర్ఘపాశేతుకంభోజోఽభిజనో యేషామితి అభిజనార్థే సింధుతక్షశిలాభ్యోఽణఞావిత్యఞ్ - సమరే తస్య రఘోః వీర్యం పరాక్రమం సోఢుం అనీశ్వరాః అశక్తాః సంతః గజానామాలానసంబంధనం (*) ఘావేల్యుట్ - విభాషాలీయతేరిత్యాత్వం - తేన పరిక్లిష్టైః పరిక్షతైః అక్షోటైస్సార్ధం వృక్షవిశేషైస్సహ ఆనతాః నమ్రాః ॥ ౬౯ ॥ తేషామితి ॥ తేషాం కాంభోజానాం సదశ్వైః భూయిష్ఠాః తుంగాః ద్రవిణానాం సువర్ణానాం ॥ ని ॥ హిరణ్యం ద్రవిణం ద్యుమ్నమిత్యమరః - రాశయ ఏవ ఉపదాః ఉపాయనాని ॥ ని ॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదేత్యమరః - కోసలేశ్వరం రఘుం శశ్వత్ అసకృత్ వివిశుః ॥ ని ॥ ముహుః పునః పునశ్శశ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమా ఇత్యమరః - తథాపి - ఉత్సేకాః గర్వాస్తు న వివిశుః - సత్యపి గర్వకారణే న గర్వితా ఇత్యర్థః ॥ ౭౦ ॥ తత ఇతి ॥ తతో నంతరం అశ్వసాధనస్సన్ గౌర్యాః గురుం పితరం శైలం హిమవంతమిత్యర్థః ॥ ని ॥ గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యావిత్యమరః - ఉద్ధూతైః అశ్వఖురోద్ధూతైః ధాతూనాం గైరికాదీనాం రేణుభిః ॥ ని ॥ రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూళిరిత్యమరః - తత్కూటాన్ తస్య శృంగాణి ॥ ని ॥ కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమిత్యమరః - వర్ధయన్నివ ఆరురోహ - ఉత్పతద్ధూళిదర్శనాద్గిరిశిఖరవృద్ధిభ్రమో జాయత ఇతి భావః ॥ ౭౧ ॥ శశంసేతి ॥ తుల్యసత్త్వానాం సైన్యైస్సమానబలానాం గుహాసు శేరత ఇతి గుహాశయాః (*) అధికరణే శేతేరిత్యచ్ ప్రత్యయః - తేషాం సింహానాం సంబంధి పరివృత్త్య పరావృత్త్య అవలోకనం శయిత్వైవ గ్రీవాభంగేన అవలోకనం కర్తృ - సైన్యఘోషే సేనాకలకలే సంభ్రమకారణే సత్యపి అసంభ్రమం అంతఃక్షోభవిరహం (*) నఞః ప్రసజ్యప్రతిషేధపక్షే తత్పురుషసమాస ఇష్యతే - శశంస కథయామాస - సైన్యేభ్య ఇత్యర్థాల్లభ్యతే - బాహ్యచేష్టితమేవ మనోవృత్తేరనుమాపకమితి భావః - అసంభ్రాంతత్వే హేతుః తుల్యసత్త్వానామితి - నహి సమబలః బలాద్బిభేతీతి భావః ॥ ౭౨ ॥ భూర్జేష్వితి ॥ భూర్జేషు భుజపత్రవృక్షేషు ॥ ని ॥ భుజపత్రో భుజో భూర్జోఽమృదుత్వక్ఛర్మకావపీతి యాదవః - మర్మరః శుష్కపర్ణధ్వనిః ॥ ని ॥ మర్మరశ్శుష్కపర్ణానామితి యాదవః - అయం చ శుక్లాదిశబ్దవత్ - గుణిన్యపి వర్తతే - ప్రయోగశ్చ - మర్మరైరగరుధూపగంధిభిరితి - తతో మర్మరీభూతాః మర్మరశబ్దవంతో భూతా ఇత్యర్థః - కీచకానాం వేణువిశేషాణాం ధ్వనిహేతవః శ్రోత్రసుఖావహాశ్చేతి భావః -

తస్తం సిషేవిరే ॥ ౭౩ ॥ విశశ్రముర్నమేరూణాం ఛాయాస్వధ్యాస్య సైనికాః
దృషదో వాసితోత్సంగా నిషణ్ణమృగనాభిభిః ॥ సరళాసక్తమాతంగగ్రైవే
వేయస్ఫురితత్విషః । ఆసన్నోషధయో నేతుర్నక్తమస్నేహదీపికాః ॥ ౭౫ ॥
తస్యోత్సృష్టనివాసేషు కంఠరజ్జుక్షతత్వచః । గజవర్ష్మ కిరాతేభ్యశ్శశంసు
ర్దేవదారవః ॥ ౭౬ ॥ తత్ర జన్యం రఘోర్ఘోరం పార్వతీయైర్గణైరభూ
న్నారాచక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్ ॥ ౭౭ ॥ శరైరుత్సవసంకే
తాన్ స కృత్వా విరతోత్సవాన్ । జయోదాహరణం బాహ్వోర్గాపయామా
మాస కిన్నరాన్ ॥ పరస్పరేణ విజ్ఞాతస్తేషూపాయనపాణిషు । రాజ్ఞా హిమ

గంగాయాః శీకరాః పృషంతః సంతి గంగాశీకరిణః శీతలా ఇత్యర్థః - మరుతః వాతాః
మార్గే తం రఘుం సిషేవిరే - ఆసేవంతేత్యర్థః ॥ ౭౩ ॥ విశశ్రమురితి ॥ సైనికాః సేనాయాం
వేతాః (*) ప్రాగ్వహతేష్ఠగితి ఠక్ ప్రత్యయః - నమేరూణాం సురపున్నాగానాం ఛాయా
సు నిషణ్ణానాం దృషత్సూపవిష్టానాం మృగాణాం నాభిభిః - వాసితోత్సంగాః సురభితత
దృషదః శిలాః అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ విశశ్రముర్విశ్రాంతాః ॥ ౭౪ ॥ సరళేతి ॥ సరళేషు దేవ
రువిశేషేషు ఆసక్తాని సంజితాని మాతంగానాం గజానాం గ్రీవాసు భవాని గ్రైవేయాని
తశృంఖలాని (*) గ్రీవాభ్యోణ్ చేతి చ కారాడ్ఢక్ ప్రత్యయః - తేషు స్ఫురితత్విషః ప్రతిఫలి
భాసః ఓషధయః నక్తం జ్వలంత్యో లతావిశేషాః నేతుః నాయకస్య రఘోః అస్నేహదీపికాః
తైలనిరపేక్షదీపికాః ఆసన్ ॥ ౭౫ ॥ తస్యేతి ॥ తస్య రఘోః ఉత్సృష్టేషు ఉషిత్వా త్యక్తేషు నివాసేషు
సేనానివాసేషు కంఠరజ్జుభిః గజగ్రైవేయైః - క్షతాః నిష్పిష్టాః త్వచో యేషాం తే దేవదార
వః - కిరాతేభ్యః గజానాం వర్ష్మ ప్రమాణం ॥ ని ॥ వర్ష్మ దేహప్రమాణయోరిత్యమరః
శశంసుః కథితవంతః - దేవదారుస్కంధత్వక్క్షతైః గజానామౌన్నత్యమనుమీయత ఇత్య
ర్థః ॥ ౭౬ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర హిమాద్రౌ రఘోః పర్వతేభవైః పార్వతీయైః (*) పర్వతా
చ్ఛ ఇతి ఛ ప్రత్యయః - గణైః ఉత్సవసంకేతాఖ్యైర్గణైః సప్తభిస్సహ ॥ శ్లో ॥ గణానుత్సవ
సంకేతాన జయత్సప్త పాండవ ఇతి మహాభారతే - నారాచానాం బాణానాం క్షేపణీయానాం క్షేప
ణీయానాం భిండివాలానాం అశ్మనాం పాషాణానాం చ నిష్పేషేణ సంఘర్షణేన ఉత్పతిత
అనలః యస్మిన్ తత్తథోక్తం ॥ ని ॥ క్షేపణీయో భిండివాలః స్యాద్దీర్ఘమహాఫల ఇతి యాద
వః - ఘోరం భీమం జన్యం యుద్ధం అభూత్ ॥ ని ॥ యుద్ధమాయోధనం జన్యమిత్యమరః ॥ ౭౭ ॥
శరైరితి ॥ స రఘుః శరైః బాణైః - ఉత్సవసంకేతాన్నామ గణాన్ విగతోత్సవాన్ కృత్వా
త్యేత్యర్థః - కిన్నరాన్ గంధర్వవిశేషాన్ బాహ్వోః స్వభుజయోః జయోదాహరణం
జయఖ్యాపకం ప్రబంధవిశేషం గాపయామాస (*) గతిబుద్ధీత్యాదినా కిన్నరాణాం కర్మ
త్వం గణానాం చ - అభూతపూర్వః పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే ॥ ౭౮ ॥ పరస్పరేణేతి ॥ తే
షు ఉపాయనయుక్తాః పాణయో యేషాం తేషు సత్సు పరస్పరేణ అన్యోన్యం రాజ్ఞా గిరిణ

తస్సారో రాజ్ఞస్సారో హిమాద్రిణా॥ ౭౯ ॥తత్రాక్షోభ్యం యశోరాశిం ని
వేశ్యావరురోహ సః। పౌలస్త్యతులితస్యాద్రే రాదధాన ఇవ హ్రియం॥౮౦॥
చకంపే తీర్ణలౌహిత్యే తస్మిన్ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః । తద్గజాలానతాం ప్రా
ప్తైస్సహ కాలాగరుద్రుమైః॥౮౧॥ న ప్రసేహే స రుద్ధార్కమధారావర్షదు
ర్దినం । రథవర్త్మరజోఽప్యస్య కుత ఏవ పతాకినీం ॥౮౨॥ తమీశః కామరూ
పాణామత్యాఖండలవిక్రమమ్ । భేజే భిన్నకటైర్నాగైరన్యానుపరురోధ
యైః॥ ౮౩॥ కామరూపేశ్వరస్తస్య హేమపీఠాధిదేవతాం। రత్నపుష్పోప
హారేణ ఛాయామానర్చ పాదయోః॥౮౪ ॥ఇతి జిత్వా దిశో జిష్ణుర్న్యవర్త
త రథోద్ధతమ్ ।రజో విశ్రామయన్ రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మౌలిషు॥ ౮౫॥

తతః సారో ధనరూపః జ్ఞాతః- హిమాద్రిణా రాజ్ఞః సారః బలరూపః జ్ఞాతః- ఏతేన త
త్రత్యవస్తూనామనర్ఘత్వం గణానాంచ అభూతపూర్వః పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే ॥ ౭౯॥
తత్రేతి ॥ స రఘుః తత్ర హిమాద్రౌ అక్షోభ్యం అప్రధృష్యం యశోరాశిం నివేశ్య నిధాయ పౌ
లస్త్యేన రావణేన తులితస్య చాలితస్య అద్రేః కైలాసస్య హ్రియం అదధానః జనయన్నివ అవ
రురోహ - కైలాసమగత్వైవ ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః - నహి శూరాః పరేణ పరాజితమభి
యుంజీరన్నితి భావః ॥౮౦॥ చకంప ఇతి॥ తస్మిన్ రఘౌ తీర్ణా లౌహిత్యా నామ నదీ యే
న తస్మిన్ తీర్ణలౌహిత్యే సతి - ప్రాగ్జ్యోతిషాణాం జనపదానామీశ్వరః- తస్య రఘోః గ
జానామాలానతాం ప్రాప్తైః కాలాగరుద్రుమైః కృష్ణాగరువృక్షైః సహ చ కంపే కంపిత
వాన్ ॥ ౮౧॥ నేతి॥ సః ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః - రుద్ధార్కం ఆవృతసూర్యం అధారవర్షం
చ తత్ దుర్దినం చ ధారావృష్టిం నైవ దుర్దినీభూతం అస్య రఘోః రథవర్త్మరజోఽపి న
ప్రసేహే- పతాకినీం తు కుత ఏవ ప్రసేహే న కుతోఽపీత్యర్థః॥ ౮౨॥ తమితి॥ కామరూపా
ణాం నామ దేశానాం- ఈశ్వరః- అత్యాఖండలవిక్రమం అతీంద్రపరాక్రమం తం రఘుం భి
న్నాః స్రవన్మదాః కటాః గండాః- యేషాం తైః నాగైః గజైః సాధనైః భేజే నాగాన్ దత్త్వా
శరణం గత ఇత్యర్థః- కీదృశైః- యైర్నాగైః అన్యాన్ రఘువ్యతిరిక్తాన్ నృపాన్ ఉపరు
రోధ- శూరాణామపి శూరో రఘురితి భావః॥ ౮౩॥ కామరూపేతి॥ కామరూపేశ్వరః హే
మపీఠస్యాధిదేవతాం తస్య రఘోః పాదయోః ఛాయాం కనకమయపాదపీఠవ్యాపినీం
కాంతిం రత్నాన్యేవ పుష్పాణి తేషాముపహారేణ సమర్పణేన అనర్చ పూజయామాస॥ ౮౪॥
ఇతీతి॥ జిష్ణుః జయశీలః (*) గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నురితి గ్స్నుప్రత్యయః స రఘుః - ఇత్థం- దిశః జి
త్వా రథైః ఉద్ధతం రజః ఛత్రశూన్యేషు రఘోరేకఛత్రత్వాదితి భావః- రాజ్ఞాం మౌలిషు నం
పచేకేశేషు ॥ ని ॥ చూడా కిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌళయః త్రయ ఇత్యమరః - శిలా
తా ఇత్యర్థః రజః విశ్రామయన్ సంక్రామయన్నిత్యర్థః - న్యవర్తత నివృత్తః ॥ ౮౫

సవిశ్వజితమాజహ్రే యజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణమ్। ఆదానం హి విసర్గా
తాం వారిముచామివ ॥౮౬॥ స త్రాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభి
శ్శమితపరాజయవ్యలీకాన్ । కాకుత్స్థశ్చిరవిరహోత్సుకావరో
రాజన్యాంస్స్వపురనివృత్తయేనుమేనే ॥ ౮౭॥ తే రేఖాధ్వజకలశాత
హ్నం సమ్రాజశ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యం। ప్రస్థానప్రణతిభిరంగుళీ
క్రుర్మౌళిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరం॥౮౮॥..........

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే చతుర్థస్సర్గః.

స ఇతి ॥ స రఘుః సర్వస్వం దక్షిణా యస్య తం సర్వస్వదక్షిణం-విశ్వజిత్సర్వదక్షిణ ఇతి శ్రు
విశ్వజితం నామ యజ్ఞం- ఆజహ్రే కృతవానిత్యర్థః - యుక్తంచైతదిత్యాహ- సతాం
నాం వారిముచాం మేఘానామివ ఆదానం ఆర్జనం విసర్గాయ త్యాగాయ హి- స
నియోగాయేత్యర్థః ॥ ౮౬ ॥ స త్రాంత ఇతి ॥ కాకుత్స్థః రఘుః సత్రాంతే యజ్ఞా
నే॥ సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే సదాదానే వనేపి చేత్యమరః- సచివానాం సఖా సచివసఖః
తేషామత్యంతానుసరణద్యోతనార్థం రాజ్ఞస్సఖిత్వవ్యపదేశః (*) రాజాహస్సఖి
ష్టజితిటచ్ - గుర్వీభిర్మహతీభిః పురస్క్రియాభిః పూజాభిః శమితం పరాజయేన యః
కం దుఃఖం వైలక్షణ్యం హాతద్యేషాం తాన్ శమితపరాజయవ్యలీకాన్ ॥ ని॥ దుఃఖే
హ్యప్యలీకమితి యాదవః- చిరవిరహేణ ఉత్సుకాః ఉత్కంఠితాః అవరోధాః అంతఃపు
గనాః యేషాం తాన్ రాజ్ఞోపత్యాని రాజన్యాః క్షత్రియాః తాన్ (*) రాజశ్వశురా
యత్ ప్రత్యయః ॥ ని॥ మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరాడిత్యమరః
స్వపురం ప్రతినివృత్తయే గమనాయ అనుమేనే అనుజ్ఞాతవాన్ ॥ ౮౭॥ త ఇతి॥ తే రాజా
రేఖా ఏవ ధ్వజాశ్చ కలశాశ్చ ఆతపత్రాణి చ ధ్వజాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః - తాని చి
ని యస్య తత్తథోక్తం- ప్రసాదే నైవ లభ్యం ప్రసాదలభ్యం సమ్రాజస్సార్వభౌమస్య రఘో
చరణయుగం ప్రస్థానే ప్రయాణసమయే యాః ప్రణతయః నమస్కారాః తాభిః కరణైః
గుళీషు మౌళిషు కేశబంధేషు యాః స్రజః మాల్యాని తాభ్యః చ్యుతైః - మకరందైః పు
సైః రేణుభిః పరాగైశ్చ గౌరం గౌరవర్ణం చక్రుః ప్రహర్షిణీవృత్తం॥ ౮౮॥ ......

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ-మహోపాధ్యాయ-కోల
చలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం-సంజీవినీసమాఖ్యాయాం - రఘువంశ
వ్యాఖ్యాయాం- చతుర్థస్సర్గః..................................*

చతుర్థస్సర్గస్సమాప్తః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే.

పంచమస్సర్గప్రారంభః.

తమధ్వరే విశ్వజితిక్షితీశం నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతమ్। ఉపాత్తవి
ద్యోగురుదక్షిణార్థీ కౌత్సః ప్రపేదే వరతంతుశిష్యః॥ ౧ ॥ సమృణ్మయే వీతహి
రణ్మయత్వాత్పాత్రే నిధాయార్ఘ్యమనర్ఘశీలః। శ్రుతప్రకాశం యశసా
ప్రకాశః ప్రత్యుజ్జగామాతిథిమాతిథేయః॥ ౨॥ తమర్చయిత్వా విధివద్విధిజ్ఞ
స్తపోధనం మానధనాగ్రయాయీ। విశాంపతిర్విష్టరభాజమారాత్కృతాం

తమితి॥ విశ్వజితి విశ్వజిన్నామకే అధ్వరే యజ్ఞే॥ ని ॥ యజ్ఞస్సవోధ్వరోయాగస్సప్త
తంతుర్మఖః క్రతురిత్యమరః - నిశ్శేషం యథాతథా విశ్రాణితం దత్తం (*) శ్రణదానే
ఇత్యాదిః- కోశానాం అర్థరాశీనాం జాతం సమూహో యేన తం తథోక్తం ॥ ని ॥ కోశో
స్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానే ర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః॥ ని ॥ జాతం జనిసమూహయోరితి శా
శ్వతః- ఏతేన కౌత్సస్యానవసరప్రాప్తత్వం సూచయతి- తం క్షితీశం రఘుం ఉపాత్తవిద్యః ల
బ్ధవిద్యః వరతంతోశ్శిష్యః కౌత్సఋషిః (*) ఋష్యంధకేత్యణ్ ఇఞోపవాదః- గురుదక్షి
ణార్థీ సన్ (*) అర్థాచ్చాసన్నిహితే తదంతాచ్చేతి ఇనిః- అప్రత్యాఖ్యేయ ఇతి భావః-
ప్రపేదే ప్రాప- అస్మిన్సర్గే వృత్తముపజాతిః లక్షణంతు॥ శ్లో ॥ స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ
జగౌగః ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతోగౌ। అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదాయదీయావుప
జాతయస్తా ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౧ ॥ స ఇతి ॥ అనర్ఘశీలః అమూల్యస్వభావః అసాధారణస్వ
భావ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘశ్శీలం స్వభావే సద్వృత్తావితి చామరః-
యశసా కీర్త్యా ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః పచాద్యచ్- అతిథిషు సాధుః ఆతిథేయః (*) పథ్యతి
థివసతిస్వపతేర్ఢఞ్ ప్రత్యయః- స రఘుః హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం (*) దాండినాయనే
త్యాదినా నిపాతః- వీతహిరణ్మయత్వాత్ అపగతసువర్ణపాత్రత్వాత్ యజ్ఞస్య సర్వస్వద
క్షిణాకత్వాదితి భావః- మృణ్మయే మృద్వికారే పాత్రే అర్ఘార్థమిదం అర్ఘ్యం (*) పాదా
ర్ఘాభ్యాం చేతి యత్ ప్రత్యయః - పూజార్థం ద్రవ్యం నిధాయ శ్రుతేన శాస్త్రేణ ప్రకాశం
ప్రసిద్ధం ॥ ని॥ శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః - ప్రకాశోతిప్రసిద్ధేపీత్యమరః- అతి
థిం అభ్యాగతం కౌత్సం॥ ని ॥ అతిథిర్నా గృహాగత ఇత్యమరః- ప్రత్యుజ్జగామ॥ ౨ ॥ తమితి॥
విధిజ్ఞశ్శాస్త్రజ్ఞః అకరణే ప్రత్యవాయభీరురిత్యర్థః- మానధనాగ్రయాయీ మానఏవ ధ
నం యేషాం తేషాం మానినాం అగ్రయాయీ అగ్రేసరః అపయశోభీరురిత్యర్థః - కృత్య

జలిః కృత్యవిదిత్యువాచ॥ అప్యగ్రణీర్మన్త్రకృతామృషీణాం కుశా
కుశలీ గురుస్తే । యతస్త్వయా జ్ఞానమశేషమాప్తం లోకేన చైతన్యమివ
రశ్మేః॥౪॥ కాయేన వాచా మనసాపి శశ్వద్యత్సంభృతం వాసవధైర్య
ఆపాద్యతే న వ్యయమన్తరాయైః కచ్చిన్మహర్షేస్త్రి[illegible]ం తపస్తత్
ఆధారబన్ధప్రముఖైః ప్రయత్నైస్సంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషమ్
న్న వాయ్వాదిరుపప్లవో వః శ్రమచ్ఛిదామాశ్రమపాదపానామ్॥౬॥
ర్త్యతే యైర్నియమాభిషేకో యేభ్యో నివాపాంజలయః పితృణాం

చిత్ కార్యజ్ఞః శాపంతిః మనుజేశ్వరః రఘుః ॥ ని॥ ద్వ్యాశౌ నైశ్యమనుజా
విష్టరభాజం ఆసనగతం ఉపవిష్టమిత్యర్థః॥ని॥ విష్టరో విటపీదర్భముష్టిః పీఠా
మిత్యమరః- వృక్షాసనయోః విష్టర ఇతి నిపాతః తంతపోధనం కాత్సంపథివత్ యథా
యథాశాస్త్రమిత్యర్థః- తదర్హమితివతిప్రత్యయః అర్చయిత్వా అ త్సమీ
ద్దూరసమీపయోరిత్యమరః - కృతాంజలిస్సన్ ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ ఉవాచ
అప్యగ్రణీరితి॥ హేకుశాగ్రబుద్ధే సూక్ష్మబుద్ధే॥ ని ॥కుశాగ్రీయమతిః ప్రోక్తసూక్ష్మ
దర్శయః పుమానితిహలాయుధః - మంత్రకృతాం మంత్రద్రష్టౄణాం (*) సుకర్మ
మంత్రేత్యాదినా క్విప్ ఋషీణాం అగ్రణీః శ్రేష్ఠః తేతవ గురుః కుశల్యపి క్షేమవాన్కి
ప్రశ్నే॥ ని ॥గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనాస్వపీత్యమరః- యస్మాద్గు
యా అశేషం జ్ఞానం లోకేన ఉష్ణరశ్మేస్సూర్యాత్ చైతన్యం ప్రబోధ ఇవ ఆప్తం స్వీకృతం
కాయేనేతి॥ కాయేన ఉపవాసాదికృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదినా వాచా వేదపాఠేన
గాయత్రీజపాదినాపి కరణేన వాసవస్య ఇంద్రస్య ధైర్యం లుంపతీతి భిన త్తీతి వాసవధై
పిస్వపదాపహారశంకాజనకమిత్యర్థః- యత్తపః శశ్వదసకృత్॥ ని ॥ ముహుః పున
శ్శశ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమా ఇత్యమరః - సంభృతం సంచితం- మహర్షేర్వరతంతో
ధం వాఙ్మనః కాయజం తత్ తపః అంతరాయైః విఘ్నైః ఇంద్రప్రేషితాప్సరశ్శాపాది
యం నాపాద్యతే కచ్చిత్ న నీయతే కిం॥ ని ॥కచ్చిత్కామప్రవేదనే । విఘ్నోంతరా
త్యూహ ఇతి చామరః॥౫॥ ఆధారేతి॥ ఆధారబంధప్రముఖైః ఆలవాలనిర్మాణాది
యత్నైరుపాయైః॥ ని ॥ ఆధార ఆలవాలేంబుబంధే ధికరణేపి చేతి విశ్వః- సుతేభ్యో
తోపి శేషో తిశయో యస్మిన్కర్మణి తత్తథా సుతనిర్విశేషం అవైషమ్యం యథా తథేత్యర్థః
ర్ధితానాం శ్రమచ్ఛిదాం శ్రమాపనోదకానాం వః యుష్మాకం ఆశ్రమపాదపానాం
మస్థవృక్షాణాం వాయ్వాదిః ఆదిగ్రహణాద్దవానలమత్తగజాదిః ఉపప్లవః బాధా
నాస్తికం॥ ౬ ॥ నిర్వర్త్యత ఇతి ॥ యైః తీర్థజలైః నియమాభిషేకః నిత్యస్నాన
ర్వర్త్యతే నిష్పాద్యతే - యేభ్యః జలేభ్యః ఉద్ధృత్యేతి శేషః పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనాం
వాపాంజలయః తర్పణాంజలయః ॥ ని ॥ పితృదానం నివాపస్స్యాదిత్యమరః

థషష్ఠాంకితసైకతాని శివాని వస్తీర్థజలాని కచ్చిత్ ॥ ౭ క్రియానిమిత్తే
ష్వపి వత్సలత్వాదభగ్నకామా మునిభిః కుశేషు। తదంకశయ్యాచ్యుతనాభి
నాళా కచ్చిన్మృగీణామనఘా ప్రసూతిః ॥ ౮ ॥ నీవారపాకాదికడంగరీయైరా
మృశ్యతే జానపదైర్న కచ్చిత్ । కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం వన్యం శరీర
స్థితిసాధనం వః ॥ ౯ ॥ అపి ప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం సమ్యగ్వినీయానుమ
తో గృహాయ। కాలో హ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీయం సర్వోపకారక్షమమా

ం తే- ఉంఛేషు ప్రకీర్ణోద్ధృతధాన్యేషు ఉంఛో నామ ప్రకీర్ణానాం ధాన్యానాం
శః ఉద్ధరణం షష్ఠాంశభాగైః పాలకత్వాద్రాజగ్రాహ్యైః అంకితాని సైకతాని పులి
నదేశాః యేషాం తాని తథోక్తాని వో యుష్మాకం తాని తీర్థజలాని శివాని భద్రాణి కచ్చిత్ అను
పద్రవాణి కిమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉంఛో ధాన్యాంశ ఆదానం కణిశాద్యర్జనం శిలమితి యా
దవః (*) షష్ఠాష్టమాభ్యాం ఞ చేతి షష్ఠశబ్దాద్భాగార్థే ఞ ప్రత్యయః- అతఏవ పూరణా
ర్థత్వాత్ పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః - సికతా యేషు సంతీతి సైకతాని
(*) సికతాశర్కరాభ్యాం చేత్యణ్ ప్రత్యయః ॥ ౭ ॥ క్రియేతి॥ క్రియానిమిత్తేషు అనుష్ఠాన
సాధనేష్వపి కుశేషు మునిభిః వత్సలత్వాత్ మృగస్నేహాత్ అభగ్నకామా అప్రతిహతేచ్ఛా
తేషాం మునీనామంకా ఏవ శయ్యాః తాసు చ్యుతాని నాభినాళాని యస్యాస్సా తథోక్తా॥
నాళో నాళమథా స్త్రియామిత్యమరః - మృగీణాం ప్రసూతిస్సంతతిః అనఘా అవ్యస
నా కచ్చిత్ అనపాయినీ కిమిత్యర్థః॥ ని ॥ దుఃఖైనో వ్యసనేష్వఘమితి యాదవః - తే హి
ళభయాద్దశరాత్రమంక ఏవ ధారయంతి॥ ౮ ॥ నీవారేతి॥ కాలేషు యోగ్యకాలేషు
ఉపపన్నానామాగతానామతిథీనాం కల్ప్యభాగాయస్య తత్తథోక్తం - వనే భవం వన్యం
శరీరస్థితేః జీవనస్య సాధనం వః యుష్మాకం - పచ్యత ఇతి పాకః ఫలం ధాన్యమితి యావత్ -
నీవారస్య పాకః తృణధాన్యం తదాదీ నీవారపాకాది ఆదిశబ్దాచ్ఛ్యామాకాది ధాన్యసంగ్ర
హః జనపదేభ్యః ఆగతైః జానపదైః (*) తత ఆగత ఇత్యణ్ ప్రత్యయః - కడంగరం బుసం
అర్హంతీతి కడంగరీయాః (*) కడంగరదక్షిణాచ్ఛ ఇతి ఛ ప్రత్యయః॥ ని ॥ కడంగరో
సంక్లిష్టధాన్యత్వచి తుషః పుమానిత్యమరః - నైగోవృషాదిభిః నామృశ్యతే కచ్చిత్ న
ఆమృశ్యతే కిమిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ అపీతి॥ కించ త్వం ప్రసన్నేన మహర్షిణా వరతంతునా స
మ్యగ్వినీయ శిక్షయిత్వా విద్యాముపదిశ్యేత్యర్థః - గృహాయ గృహస్థాశ్రమం ప్రవేష్టుం
(*) క్రియార్థోపపదేత్యాదినా చతుర్థీ - అనుమతోసి ఆజ్ఞాతః కిం హి యస్మాత్ తే
ణాత్ తే తవ సర్వేషామాశ్రమాణాం ఉపకారే క్షమం శక్తం ॥ ని ॥ క్షమం శక్తే హితే త్రిష్వ
మరః - ద్వితీయమాశ్రమం గార్హస్థ్యం సంక్రమితుం ప్రాప్తుం అయం కాలో హి - విద్యాగ్ర
హణానంతర్యాత్తస్యేతి భావః - కాలసమయవేలాసు తుమున్నితి తుమున్ ప్రత్యయః - సర్వో
పకారక్షమమిత్యత్ర మనుః॥ శ్లో ॥ యథా మాతరమాశ్రిత్య సర్వే జీవంతి జంతవః। వర్తంత్యా

శ్రమం తే॥ ౧౦ ॥తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం మనో నియోగక్రియ
త్సుకం మే। అప్యాజ్ఞయా శాసితురాత్మనా వా ప్రాప్తోసి సంభావయి
నాన్మాం॥౧౧॥ ఇత్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య రఘోరుదారామపి
నిశమ్య। స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశస్తమిత్యవోచద్వరతంతుశిష్యః
సర్వత్ర నో వార్తమవేహి రాజన్ నాథే కుతస్త్వయ్యశుభం ప్రజానా
సూర్యే తపత్యావరణాయ దృష్టేః కల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా॥ ౧౩॥
ప్రతీక్ష్యేషు కులోచితా తే పూర్వాన్మహాభాగ తయాతిశేషే। వ్యతీత

గృహిణస్తద్వదాశ్రితేతర ఆశ్రమా ఇతి॥ ౧౦ ॥కులశీలప్రశ్నం విధాయ ఆగమనప్ర
కీర్షుః రాహ॥ తవేతి ॥అర్హతః పూజ్యస్య ప్రశస్తస్య (*) అర్హః ప్రశంసాయా
శతృప్రత్యయః- తవ అభిగమేన ఆగమనమాత్రేణ మేమ మనః న తృప్తం న తుష్టం-
యోగక్రియయా ఆజ్ఞాకరణేన ఉత్సుకం ఉత్కంఠం॥ ని ॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తావిష్టా
ద్యుక్త ఉత్సుక ఇత్యమరః (*) ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చేతి సప్తమ్యర్థే తృతీ
శాసితుః గురోః రాజ్ఞయాపి ఆజ్ఞయా వా ఆత్మనా వా స్వతో వా (*) ప్రకృత్యాదిభ్య
ఖ్యానమితి తృతీయా- మాం సంభావయితుం బహూకర్తుం వనాత్ప్రాప్తోసి- గుర్వర్థ
వా స్వార్థం వా త్వదాగమనమిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ ఇతీతి॥అర్ఘ్యపాత్రేణ మృణ్మయ
త్రేణ అనుమితః వ్యయః సర్వత్యాగో యస్య తస్య రఘోః ఇతి ఉక్తప్రకారాం ఉదారాం
దార్యయుక్తామపి గాం వాచం మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే ఇత్యేవంరూపాం॥
స్వర్గేషు పశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే -లక్ష్యదృష్ట్యోః స్త్రియాం పుంసి గౌ
మరః - నిశమ్య శ్రుత్వా వరతంతుశిష్యః కౌత్సః స్వార్థోపపత్తిం స్వకార్యసిద్ధిం ప్రతి
బలాశస్సన్ మృణ్మయపాత్రదర్శనాత్ శిథిలమనోరథస్సన్ తం రఘుం ఇతి వక్ష్యమాణ
ప్రకారేణ అవోచత్ ఉక్తవాన్॥ ౧౨॥ సర్వత్రేతి॥ హే రాజన్ సర్వత్ర నః అస్మాకం శ్చం
తం స్వాస్థ్యమవేహి ॥ ని ॥వార్తం ఫల్గున్యరోగే చేత్యమరః - వార్తం పాటవమారోగ్యం భ
గ్యం భవ్యం స్వాస్థ్యమనామయమితి యాదవః- న చైతదాశ్చర్యమిత్యత ఆహ - నాథే
సూర్యేత్యాదినా- సూర్యే తపతి ప్రకాశమానే సతి తమిస్రా తమస్తతిః॥ ని॥ తమిస్రం తిమి
రం రోగే తమిస్రా తు తమస్తతౌ - కృష్ణపక్షనిశాయాం చేతి విశ్వః- లోకస్య జనస్య॥
లోకస్తు భువనే జన ఇత్యమరః దృష్టేరావరణాయ ఆవరణం కర్తుం కథం కల్పేత సంపద్యేత
న కల్పేతేత్యర్థః దృష్టిమావరీతుం నాలమిత్యర్థః - ఆపేగలమర్థత్వాత్తద్యోగే నమః (*)
స్తీత్యాదినా చతుర్థీ- అలమితి పర్యాప్త్యర్థమితి భగవాన్భాష్యకారః - క్లృపి సంపద్య
మానే చ చతుర్థీ వక్తవ్యా॥ ౧౩ ॥ తవార్హత ఇత్యాదినా యదుక్తం తన్న చిత్రమిత్యాహ
భక్తిరితి ॥ప్రతీక్ష్యేషు పూజ్యేషు ॥ ని ॥ పూజ్యః ప్రతీక్ష్య ఇత్యమరః- భక్తిః అనురాగ

స్త్వహమభ్యుపేతస్త్వామర్థిభావాదితి మే విషాదః॥౧౪॥ శరీరమాత్రేణ న
రేంద్ర తిష్ఠన్నాభాసి తీర్థప్రతిపాదితర్ద్ధిః। ఆరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతి
స్తంబేన నీవార ఇవావశిష్టః॥ స్థానే భవానేకనరాధిపస్సన్నకించనత్వం మఖ
జం వ్యనక్తి। పర్యాయపీతస్య సురైర్హిమాంశోః కళాక్షయశ్శ్లాఘ్యతరో
హి వృద్ధేః॥౧౬॥ తదన్యతస్తావదనన్యకార్యో గుర్వర్థమాహర్తుమహం
యతిష్యే। స్వస్త్యస్తు తే నిర్గళితాంబుగర్భం శరద్ఘనం నార్దతి చాతకోపి॥ ౧౭

శేషః- తైతవకులోచితాకులాభ్యస్తా॥ ని॥ అభ్యస్తైప్యుచితం న్యాయ్యమితి యాదవః- హే మహాభాగ సార్వభౌమ తయా భక్త్యా పూర్వాః అతిశేషే అతివర్తసే - కింతు సర్వత్ర పాత్రం చేత్తుహి ఖిన్న ఇవ దృశ్యసే అత ఆహ॥ వ్యతీతేతి॥ అహం వ్యతీతకాలః అతిక్రాంతకాలస్సన్ అర్థిభావాత్ యాచకత్వాత్ త్వాం అభ్యుపేతః ప్రాప్తవానస్మి - ఇతి మే విషాదః క్లేశః॥ ౧౪॥ శరీరేతి॥ హే నరేంద్ర తీర్థే సత్పాత్రే ప్రతిపాదితా దత్తా బుద్ధిః సమృద్ధిర్యేన స తథోక్తస్సన్॥ ని॥ యోనౌ జలావతారే చ మంత్రాద్యష్టాదశస్వపి ॥ పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనేష్వపీతి హలాయుధః- శరీరమాత్రేణ తిష్ఠన్ ఆరణ్యకాః ఆరణ్యభవాః మనుష్యాః మునిప్రముఖాః (*) ఆరణ్యాన్మనుష్య ఇతి వుఞ్ ప్రత్యయః తైరుపాత్తా ఫలమేవ ప్రసూతిర్యస్య సః స్తంబేన కాండేన అవశిష్టః(*)ప్రకృత్యాదిత్వాత్తృతీయా- నీవార ఇవ ఆభాసి శోభసే ప్రకాశస ఇత్యర్థః॥ ౧౫॥ స్థాన ఇతి॥ భవాన్ ఏకనరాధిపస్సన్ సార్వభౌమస్సన్ మఖజం యజ్ఞజం - నాస్తి ద్యతే కించన యస్య సోకించనః దరిద్రః మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్తత్పురుషసమాసః తస్య భావస్తత్వం అకించనత్వం నిర్ధనత్వం వ్యనక్తి ప్రకటయతి- తత్ప్రకట సంస్థానే యుక్తం॥ ని ॥ యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన ఇత్యమరః.. తథా హి సురైర్దేవైః పర్యాయేణ- ప్రథమాం పిబతే వహ్నిర్ద్వితీయాం పిబతే రవిరితి సోమోత్పత్తివిహిత క్రమేణేత్యర్థః పీతస్య హిమాంశోశ్చంద్రమసః॥ ని ॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్ర ఇత్యమరః. కళాక్షయః వృద్ధేః ఉపచయాత్ శ్లాఘ్యతరో హి వరః ఖలు॥ శ్లో॥ తనిమ్నా శోభం తె గళిత విభవాశ్చార్థిషు నృపా ఇతి న్యాయాదితి భావః- అత్ర కామందకః॥ శ్లో॥ ధర్మార్థం క్షీణకోశస్య క్షీణత్వమతి శోభతే- సురైః పీతావశేషస్య కృష్ణపక్షే విధోరివేతి॥ ౧౬ ॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ తావదనన్యకార్యః ॥ ని ॥ యావత్తావచ్చ సాకల్యేవధామానే వధారణ ఇత్యమరః - ప్రయోజనాంతర రహితః అహం అన్యతః వదాన్యాంతరాత్ గుర్వర్థం గురుధనం ఆహర్తుం ఆర్జితుం యతిష్యే ఉద్యోక్ష్యే - తే తుభ్యం స్వస్తి శుభమస్తు (*) నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ- తథాహి చాతకోపి॥ శ్లో ॥ ధరణీపతితం తోయం చాతకానాం రుజాకరమితి హేతోః అనన్యగతికోపీత్యర్థః - నిర్గళితం అంబ్వేవ గర్భః యస్య తం శరద్ఘనం శరన్మేఘం నార్దతి న యాచతే అర్ద గతౌ యాచనే చేతి ధాతుః ॥ ని ॥ యాచనార్థే రణ గర్దన మితి యాదవః॥ ౧౭॥ ఏతావదితి॥ ఏతావత్ ఏతావన్మాత్రం వాక్యం

స తావదుక్త్వా ప్రతియాతుకామం శిష్యం మహర్షేర్నృపతిర్నిషిధ్య। కిం వస్తు విద్వన్గురవే ప్రదేయం త్వయా కియద్వేతి తమన్వయుఙ్క్త ॥ ౧౮ ॥ తతో యథావద్విహితాధ్వరాయ తస్మై స్మయావేశవివర్జితాయ। వర్ణాశ్రమాణాం గురవే స వర్ణీ విచక్షణః ప్రస్తుతమాచచక్షే ॥ ౧౯ ॥ సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షిర్విజ్ఞాపితోభూద్గురుదక్షిణాయై। స మే చిరాయాస్ఖలితోపచారాం తాం భక్తిమేవాగణయత్పురస్తాత్ ॥ ౨౦ ॥ నిర్బంధసంజాతరుషార్థకార్శ్యమచింతయిత్వా గురుణాహముక్తః। విత్తస్య విద్యాపరిసంఖ్యయా మే కోటీశ్చతస్రో దశ చాహరేతి ॥ సోహం సపర్యావిధిభాజనేన మత్వా

ఉక్త్వా ప్రతియాతుం కామో యస్య తం ప్రతియాతుకామం (*) తుం కామమనసోరపి మకారలోపః - మహర్షేర్వరతంతోః శిష్యం కౌత్సం నృపతిః రఘుః నిరుధ్య నివార్య హే విద్వన్ త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు కిం కిమాత్మకం కియత్ కింపరిమాణకం వా - ఇతి ఏవం కౌత్సం అన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్ ॥ ని ॥ ప్రశ్నోనుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ ౧౮ ॥ ఇతి ॥ తతః అనంతరం యథావత్ యథార్హం అర్హార్థే వతిప్రత్యయః విహితాధ్వరాయ విధివదనుష్ఠితయజ్ఞాయ సదాచారాయేత్యర్థః - స్మయావేశవివర్జితాయ గర్వనివేశశూన్యాయ అనుద్ధతాయేత్యర్థః - వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ గురవే నియామకాయ ॥ ని ॥ వర్ణాస్స్యుః బ్రాహ్మణాదయః ఇత్యమరః ॥ ని ॥ బ్రహ్మచారీ గృహీ వానప్రస్థో భిక్షుశ్చతుష్టయే - ఆశ్రమోస్త్రీత్యమరః - వర్ణాశ్రమాణాం సర్వకార్యనిర్వాహకాయేత్యర్థః - తస్మై రఘవే విచక్షణః విద్వాన్ వర్ణీ బ్రహ్మచారీ ॥ ని ॥ వర్ణినో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యమరః (*) వర్ణాత్ బ్రహ్మచారిణీతి ప్రత్యయః - సః కౌత్సః ప్రస్తుతం ప్రకృతం ఆచచక్షే కథయామాస ॥ ౧౯ ॥ సమాప్తేతి ॥ సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షిః గురుః గురుదక్షిణాయై స్వీకారార్థం విజ్ఞాపితోభూత్ - సచ గురుః చిరాయ చిరాత్ అస్ఖలితోపచారాం తాం భక్తిమేవ పురస్తాత్ ప్రథమం అగణయత్ సంఖ్యాతవాన్ - భక్త్యైవ సంతుష్టః కిం దక్షిణయేత్యుక్తవానిత్యర్థః - అథవా భక్తిమేవ తాం దక్షిణాం అగణయదితి యోజ్యం ॥ ౨౦ ॥ నిర్బంధేతి ॥ నిర్బంధేన ప్రార్థనాగ్రహేణ సంజాతరుషా సంజాతక్రోధేన గురుణా వరతంతునా - అర్థకార్శ్యం అర్థదారిద్ర్యం అచింతయిత్వా అహం ఉక్తః విత్తస్య ధనస్య చతస్రః దశ కోటీః చతుర్దశ కోటీః మహ్యం ఆహర ఆనయ ఇతి విద్యాపరిసంఖ్యయా విద్యాసంఖ్యానుసారేణైవ ఉక్తః ॥ అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః । పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్దశేతి ॥ ౨౧ ॥ సోహమితి ॥ సోహం సపర్యావిధిభాజనేన అర్ఘ్యపాత్రేణ భవంతం - ప్రభుశబ్దమాత్రమేవ శేషో యస్య తం మత్వా నిస్స్వం నిశ్చిత్యేత్యర్థః - శ్రుతనిష్క్ర

పంతం ప్రభుశక్తిశేషం అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోపరోద్ధుమల్పేతరత్వాచ్ఛ్రు
తనిష్క్రియస్య ॥ ౨౨ ॥ ఇత్థం ద్విజేన ద్విజరాజకాన్తిరావేదితో వేదవిదాం
వరేణ । ఏనోనివృత్తేన్ద్రియవృత్తిరేనం జగాద భూయో జగదేకనాథః ॥ ౨౩ ॥
గుర్వర్థమర్థీ శ్రుతపారదృశ్వా రఘోస్సకాశాదనవాప్య కామం । గతో
వదాన్యాన్తరమిత్యయం మే మాభూత్పరీవాదనవావతారః ॥ సత్వం ప్రశ
స్తే మహితే మదీయే వసన్ చతుర్థోఽగ్నిరివాగ్న్యగారే । ద్విత్రాణ్యహాన్య
ర్హసి సోఢుమర్హన్ యావద్యతే సాధయితుం త్వదర్థం ॥ ౨౫ ॥ తథేతి త
స్యావితథం ప్రతీతః ప్రత్యగ్రహీత్సంగరమగ్రజన్మా । గామాత్తసారాం రఘు
రప్యవేక్ష్య నిష్క్రష్టుమర్థం చకమే కుబేరాత్ ॥ ౨౬ ॥ వసిష్ఠమంత్రోక్షణజ

స్య విద్యామూల్యస్య అల్పేతరత్వాదతిమహత్త్వాత్ సంప్రతి ఉపరోద్ధుం నిర్బన్ధుం నా
భ్యుత్సహే న సోఢవానస్మి ॥ ౨౨ ॥ ఇత్థమితి ॥ ద్విజరాజకాన్తిశ్చన్ద్రకాన్తిః ॥ ని ॥ ద్విజరా
ట్ శశధరో నక్షత్రేశః క్షపాకర ఇత్యమరః ॥ శ్రు ॥ తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణాః-
సోమోస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజేతి శ్రుతేః- ఏనసః పాపాత్ నివృత్తా ఇన్ద్రియవృత్తిర్యే
స్య సః జగదేకనాథః రఘుః వేదవిదాం వరేణ శ్రేష్ఠేన ద్విజేన కౌత్సేన ఇత్థముక్త్వా ఆవేదితః నివేదిత
ర్థః ఏనం కౌత్సం భూయః పునః జగాద ॥ ౨౩ ॥ గుర్వర్థమితి ॥ శ్రుతస్య శాస్త్రస్య పారం
అన్తం దృష్టవాన్ శ్రుతపారదృశ్వా - దృశేః క్వనిప్ప్రత్యయః- గురవే గుర్వర్థం గురుద
క్షిణార్థం అర్థీ యాచకః విశేషణద్వయేనాపి అస్య అప్రత్యాఖ్యేయత్వమాహ - రఘోస్స
కాశాత్ కామం మనోరథం అనవాప్య అప్రాప్య - వదాన్యాన్తరం దాత్రన్తరం గతః ॥ ని ॥
స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష్యదానశౌండా బహుప్రద ఇత్యమరః - ఇత్యేవంరూపస్య పరీవాదస్య
అపవాదస్య నవో నూతనః అవతారః ఆవిర్భావః మే మాభూత్ - మాస్తు - రఘోరితి స్వనా
మగ్రహణం సంభావితత్వద్యోతనార్థం తథా చ ॥ శ్లో ॥ సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణా
దతిరిచ్యత ఇతి భావః ॥ ౨౪ ॥ స ఇతి ॥ సః త్వం మహితే పూజితే ప్రశస్తే ప్రసిద్ధే మదీయే మత్సం
బంధిని అగ్న్యగారే త్రేతాగ్నిశాలాయాం చతుర్థోఽగ్నిరివ వసన్ ద్విత్రాణి ద్వే త్రీణి వా
అహాని దినాని (*) సంఖ్యావ్యయేత్యాదినా బహువ్రీహిః- బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబ
హుగణాదితి డచ్ ప్రత్యయః - సోఢుమర్హసి - హే అర్హ మాన్య త్వదర్థం తవ ప్ర
యోజనం సాధయితుం యావద్యతే యతిష్యే (*) యావత్పురానిపాతయోర్లడితి భవిష్య
దర్థే లట్ ॥ ౨౫ ॥ తథేతి ॥ అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః ప్రతీతః ప్రీతస్సన్ ॥ ని ॥ ఖ్యాతే హృష్టే ప్ర
తీత ఇత్యమరః - తస్య రఘోః అవితథం అమోఘం సంగరం ప్రతిజ్ఞాం ॥ ని ॥ అథ ప్రతిజ్ఞాజి
సంవిదాపత్సు సంగర ఇత్యమరః - తథేతి ప్రత్యగ్రహీత్ అంగీచకార - రఘురపి గాం భూమిం
ఆత్తసారాం గృహీతధనామవేక్ష్య కుబేరాత్ అర్థం ధనం నిష్క్రష్టుం ఆహర్తుం చకమే
ఐచ్ఛత్ ॥ ౨౬ ॥ వసిష్ఠేతి ॥ వసిష్ఠస్య యన్మంత్రేణ ఉక్షణం అభిమంత్ర్య ప్రోక్షణం తజ్జాత్

ప్రభావాదుదన్వదాకాశమహీధరేషు।మరుత్సఖస్యేవవలాహకస్య
జఘ్నునహితద్రథస్య॥౨౭॥అథాధిశైశ్యేప్రయతఃప్రదోషేరథంరఘుః
తమస్త్రిగర్భమ్। సామంతసంభావనయైవధీరఃకైలాసనాథంతరసా
షుః॥ ౨౮॥ ప్రాతఃప్రయాణాభిముఖాయతస్మైసవిస్మయాఃకోశగృ
యుక్తాః। హిరణ్మయీంకోశగృహస్యమధ్యేవృష్టింశశంసుఃపతితాం
స్తః॥౨౯॥ తంభూపతిర్భాసురహేమరాశింలబ్ధంకుబేరాదభియాస్య
నాత్।దిదేశకౌత్సాయసమస్తమేవశృంగంసుమేరోరివవజ్రభిన్నమ్
జనస్యసాకేతనివాసినస్తౌద్వావప్యభూతామభినంద్యసత్త్వౌ। గురుప్ర

ప్రభావాత్ సామర్థ్యాత్ హేతోః ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు సముద్రాకాశప
షుమరుత్సఖస్యమరుతః సఖేతిషష్ఠీ తత్పురుషః బహువ్రీహౌ సమాసాంతాభావాత్
వాయుసహాయస్యేతిలభ్యతే వారీణాంవాహకః వలాహకః పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః
వ మేఘస్యేవతద్రథస్యరఘురథస్యగతిస్సంచారః నవిజఘ్నే నవిహతాహి ॥ ౨౭ ॥
అథప్రదోషేరజనీముఖేతతా [illegible] నారోహణవిధానాత్ ॥ని॥ ప్రదోషోరజనీము
[illegible] ప్రయతః ధీరోరఘుః సమంతాద్భవస్సామంతః రాజమాత్రమితిసంభావ
వమనీషయైవ - కైలాసనాథంకుబేరంతరసాబలేనజిగీషుః జేతుమిచ్ఛుస్సన్ - క
సజ్జితంఅస్త్రాణిగర్భేయస్యతంరథంఅధిశయ్యరథేశయిత్వానానిత్యర్థః(*) అధిశీ
సాంకర్మేతికర్మత్వం॥ ౨౮॥ ప్రాతరితి ॥ ప్రాతఃప్రయాణాభిముఖాయతస్మైరఘవే
శగృహేనియుక్తాఃఅధికృతాఃభాండాగారికాఃసవిస్మయాస్సంతః - కోశగృహస్య
డాగారస్యమధ్యేనభస్తఃనభసఃఆకాశాత్ (*) పంచమ్యాస్తసిల్ ప్రత్యయః -పతితాం
హిరణ్మయీంసువర్ణమయీం - దాండినాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః వృష్టిం
శంసుఃకథయామాసుః॥ ౨౯॥ తమితి॥ భూపతిఃరఘుః-అభియాస్యమానాత్ అభిమి
ష్యమాణాత్కుబేరాత్ - లబ్ధంవజ్రేణకులిశేనభిన్నంలూనంసుమేరోఃశృంగమివ
వస్థితం-పాదంసుమేరోరితిక్వచిత్పాఠః- పాదంప్రత్యంతపర్వతమివస్థితం॥ని॥పాదాఃప్ర
త్యంతపర్వతాఇత్యమరః - తంభాసురంభాస్వరం(*) భంజభాసమిదోఘురచ్ ప్రత్యయః
హేమరాశింసమస్తమేవకృత్స్నమేవకౌత్సాయదిదేశదదౌ-నతుచతుర్దశకోటిమాత్రం
మిత్యేవకారార్థః॥ 30 ॥ జనస్యేతి ॥ పార్థివఃదాతాకౌత్సఃప్రతిగ్రహీతా
సాకేతనివాసినః ॥ని ॥ సాకేతంస్యాదయోధ్యాయాంకోసలానందినీతథేతియా
జనస్యఅభినంద్యసత్త్వౌస్తుత్యవ్యవసాయౌఅభూతాం ॥ ని ॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు
సత్త్వమస్త్రీతుజంతుష్విత్యమరః - నితాద్వాగురవేప్రదేయాధికేఅతిరిక్తద్రవ్యేనిస్పృహః
నిరపేక్షఃఅర్థీకౌత్సః - అర్థికామాదర్థినోమనోరథాత్ అధికంప్రదదాతీతి

హాధికనిస్స్పృహయార్థినృపోర్థికామాదధికప్రగల్భః॥ ౩౧॥ అథోష్ట్రవామీ
శతవాహితార్థం ప్రజేశ్వరం ప్రీతమనా మహర్షిః। స్పృశన్కరేణానత
పూర్వకాయం సంప్రస్థితో వాచమువాచ కౌత్సః॥ కిమత్ర చిత్రం యది కామ
సూర్భూర్వృత్తే స్థితస్యాధిపతేః ప్రజానామ్। అచింతనీయస్తు తవ ప్రభావో
మనీషితం ద్యౌరపి యేన దుగ్ధా॥ ౩౩ ॥ ఆశాస్యమన్యత్పునరుక్తభూతం శ్రే
యాంసి సర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే। పుత్రం లభస్వాత్మగుణానురూపం భవంత
మీడ్యం భవతః పితేవ॥ ౩౪॥ ఇత్థం ప్రయుజ్యాశిషమగ్రజన్మా రాజ్ఞే ప్రతీయా
య గురోస్సకాశమ్। రాజాపి లేభే సుతమాశు తస్మాదాలోకమర్కాదివ జీవ
లోకః॥ ౩౫॥ బ్రాహ్మే ముహూర్తే కిల తస్య దేవీ కుమారకల్పం సుషువే సుత

ః నృపః రఘుశ్చ (*) ప్రీదాత్ జ్ఞ ఇతి కప్రత్యయః ॥ ౩౧ ॥ అథేతి ॥ అథ ధనప్రదానానం
తరం ప్రీతమనాః హృష్టమానసః మహర్షిః కౌత్సః - సంప్రస్థితః ప్రస్థాస్యమానస్సన్ (*)
శతసాయాం భూతవచ్చేతి భవిష్యదర్థే క్తః - ఉష్ట్రాణాం క్రమేళకానాం వామీనాం బ
డబానాం చ శతైర్వాహితార్థం ప్రాపితధనం ఆనతపూర్వకాయం వినయేన నమ్రమిత్య
ర్థః - ప్రజేశ్వరం రఘుం కరేణ స్పృశన్ వాచమువాచ॥ ౩౨ ॥ కిమితి॥ వృత్తే రాజవృత్తే
స్థితస్య॥ శ్లో॥ న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా। సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ
రాజవృత్తం చతుర్విధమితి కామందకః॥ తస్మిన్ వృత్తే స్థితస్య ప్రజానామధిపతేః నృపస్య
భూః భూమిః కామాన్ సూయత ఇతి కామసూః యది (*) సత్సూద్విషదుహేత్యాదినా క్విప్-
తత్ర కామప్రసవే కిం చిత్రం న చిత్రమిత్యర్థః - కింతు తవ ప్రభావో మహిమా తు అచింతనీ
యః చింతితుమశక్యః - యేన త్వయా ద్యౌరపి మనీషితమభిలషితం దుగ్ధా - దుహేర్ద్వికర్మ
కత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః (*) ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మ
ణాం। అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణ ఇతి విధానాత్॥ ౩౩ ॥ ఆశాస్య
మితి॥ సర్వాణి కరితురగరాజ్యాదీని శ్రేయాంసి కల్యాణాని॥ ని॥ శ్వశ్శ్రేయసం శివం భ
ద్రం కల్యాణం మంగళం శుభమిత్యమరః - అధిజగ్ముషః ప్రాప్తవతః తే తవ అన్యత్ పుత్రాదిత
రత్ ఆశాస్యం ఆశీస్సాధ్యం పునరుక్తభూతం సర్వం సిద్ధమిత్యర్థః - కింతు ఈడ్యం స్తుత్యం
భవంతం భవతః పితేవ దిలీప ఇవ - ఆత్మగుణానురూపం త్వత్తుల్యగుణమిత్యర్థః - పుత్రం
లభస్వ ప్రాప్నుహి॥ ౩౪ ॥ ఇత్థమితి॥ అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః॥ ని॥ అగ్రజన్మా ద్విజే జ్యేష్ఠ
భ్రాతరి బ్రహ్మణి స్మృత ఇతి విశ్వః - ఇత్థం అనేన ప్రకారేణ రాజ్ఞే రఘవే ఆశిషం ఆశీర్వాదం
ప్రయుజ్య గురోర్వరతంతోః సకాశం సమీపం ప్రతీయాయ ప్రాప - రాజాపి జీవలోకః ప్రా
ణిసమూహః॥ ని॥ జీవః ప్రాణిని గీష్పతావితి విశ్వః - అర్కాత్సూర్యాత్ ఆలోకం ప్రకాశ
మివ చైతన్యమితి ప్రాంచః॥ ని॥ ఆలోకో దర్శనోద్యోతావిత్యమరః - తస్మాదాశీర్వాదాత్
ఆశు శీఘ్రం సుతం పుత్రం లేభే ప్రాప॥ ౩౫॥ బ్రాహ్మ ఇతి॥ తస్య రఘోః దేవీ మహిషీ॥ ని

మారమ్ । అతఃపితాబ్రహ్మణఏవనామ్నాతమాత్మజన్మానమజం[...]గ్యః
రూపంతదోజస్వితదేవవీర్యంతదేవనైసర్గికమున్నతత్వమ్।నకారణా[...]జ
ద్భిభిదేకుమారఃప్రవర్తితోదీపఇవప్రదీపాత్॥ ౩౭ ॥ఉపాత్తవిద్యం[...]దా
ద్గురుభ్యస్తంయౌవనోద్భేదవిశేషకాంతమ్ । శ్రీస్సాభిలాషాపిగురోః
జ్ఞాంధీరేవకన్యాపితురాచకాంక్షే॥౩౮॥ అథేశ్వరేణక్రథకైశికానాంత
యంవరార్థంస్వసురిందుమత్యాః। ఆప్తఃకుమారానయనోత్సుకేనభోజే
దూతోరఘువేవిసృష్టః॥౩౯॥ తంశ్లాఘ్యసంబంధమసౌవిచింత్యదార[...]నా

త్వేనస్వీకృతాభిషేకాయామిత్యర్థః- బ్రాహ్మే (*) తస్యేదమిత్యణ్- బ్రహ్మదే[...]దాం
జనామకేముహూర్తే - ఈషదసమాప్తంకుమారంకుమారకల్పంస్కందసదృ[...]
ఈషదసమాప్తావితికల్పప్రత్యయః- కుమారంపుత్రంసుషువే - కిలేతిసంభావనాయాం[...]
ని॥ వార్తాసంభావ్యయోఃకిలేత్యమరః॥ ని ॥కుమారోబాలకేస్కందఇతివిశ్వః[...]సు
హ్మముహూర్తోత్పన్నత్వాత్ పితారఘుఃబ్రహ్మణఏవనామ్నాతంఆత్మజన్మానంపుత్ర[...]
అజనామకంచకార॥ ని ॥అజోహరౌహరేకామేవిధౌఛాగేరఘోస్సుతఇతివిశ్వః[...]
రూపమితి॥ ఓజస్వితేజస్విబలిష్ఠంవా ॥ ని ॥ ఓజస్తేజసిధాతూనామవష్టంభప్రకాశ[...]
ఓజోబలేచదీప్తౌచేతివిశ్వః - రూపంవపుః॥ ని ॥ అథరూపంనపుంసకం- స్వభావ[...]
సౌందర్యవపుషిశ్లోకశబ్దయోరితివిశ్వః- తదేవపైతృకమేవవీర్యంశౌర్యంతదేవ[...]
కంస్వాభావికంఉన్నతత్వంతదేవ- తాదృగేవేత్యర్థః - కుమారోబాలకఃప్రవర్తి[...]
ఉత్పాదితోదీపః-ప్రదీపాత్ స్వోత్పాదకాత్ దీపాదివ-స్వాత్ స్వకీయాత్ (*)[...]
దిభ్యోనవభ్యోవేతిస్మాద్భావోవైకల్పికత్వాత్ కారణాత్ జనకాత్ నభిభిదేభి[...]
భూత్- సర్వాత్మనాతాదృశఏవేత్యర్థః॥ ౩౭ ॥ఉపాత్తేతి॥ గురుభ్యఃపిత్రాదిభ్యః[...]
స్త్రంఉపాత్తవిద్యంలబ్ధవిద్యం యౌవనస్య ఉద్భేదాదావిర్భావాద్ధేతోః విశేష[...]
శయేనకాంతంసౌమ్యంతం- అజంప్రతిసాభిలాషాశ్రీఃధీరాస్థిరోన్నతచిత్తా ॥ శ్లో[...]
చిత్తోన్నతిర్యాతుతద్ధైర్యమితిసంజ్ఞితమితిభూపాలః - కన్యాపితురివగురోఃరఘోర[...]
మాజ్ఞాంఆచకాంక్షేఇయేష - యావద్రాజ్యాభిషేకంనాభూదిత్యర్థః - అనుజ్ఞా[...]
తృపారతంత్ర్యం ఉపమాసామర్థ్యాత్పాణిగ్రహణయోగ్యతాచధ్వన్యతే ॥ (*)
అథేతి॥ అథస్వసుర్భగిన్యాఃఇందుమత్యాఃస్వయంవరార్థంకుమారస్యఅజస్య [...]
ఉత్సుకేనక్రథకైశికానాందర్భదేశానాంఈశ్వరేణస్వామినాభోజేనరాజ్ఞా- [...]
తోదూతఃరఘువేవిసృష్టఃప్రేషితః- క్రియామాత్రయోగేపిచతుర్థీ-ఆప్తగ్రహణం[...]
తాత్పర్యమితిద్యోతనార్థం ॥ ౩౯ ॥ తమితి ॥ అసౌరఘుః తంభోజంశ్లాఘ్యసం[...]
అనూచానత్వాది గుణయోగాత్ స్పృహణీయసంబంధం విచింత్యవిచార్యపుత్ర[...]
రక్రియాయోగ్యదశంవివాహయోగ్యవయసంవిచింత్య - ససైన్యమేనం పుత్రం[...]

...గృహ్య దత్తం చ పుత్రమ్। ప్రస్థాపయామాస ససైన్యమేనమృద్ధాం విదర్భాధి
రాజధానీమ్ ॥ ౪౦ ॥ తస్యోపకార్యారచితోపచారా వన్యేతరా జానప
దోపదాభిః। మార్గే నివాసా మనుజేంద్రసూనోర్బభూవురుద్యానవిహార
కల్పాః॥ ౪౧ ॥ స నర్మదారోధసి శీకరార్ద్రైర్మరుద్భిరానర్తితనక్తమాలే।
క్లాంతం రజోధూసరకేతు సైన్యం నివేశయామాస విలంఘితాధ్వా॥ ౪౨ ॥
అథోపరిష్టాద్భ్రమరైర్భ్రమద్భిః ప్రాక్సూచితాంతస్సలిలప్రవేశః। నిర్ధౌత
దానామలగండభిత్తిర్వన్యస్సరిత్తో గజ ఉన్మమజ్జ॥ నిశ్శేషవిక్షాలితధాతు

...ద్ధాం సమృద్ధాం విదర్భాధిపస్య భోజస్య రాజధానీం పురీం ప్రతి ప్రస్థాపయామాస - ధీయం
...స్యామితి ధాని (*) కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణే ల్యుట్ ప్రత్యయః - రాజ్ఞాం ధానీతి వి
...గ్రహః ॥ ని ॥ ప్రధాననగరీం రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ ౪౦ ॥ తస్యేతి ॥ ఉపకా
...ర్యాసు రాజయోగ్యేషు పటభవనాదిషు ॥ ని ॥ సౌధోఽస్త్రీ రాజసదనముపకార్యోపకారి
...కేత్యమరః - వచనవ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామీ ఉపక్రియతే ఉపకరోతీత్యుపకార్యా పటమంట
...పాది రాజసదనమితి - రచితాః ఉపచారాః - శయనాదయో యేషు తే తథోక్తాః - జానప
...నాం జనపదేభ్య ఆగతానాం ఉపదాభిః ఉపాయనైః ॥ ని ॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముప
...ర స్తథోపదేత్యమరః - వన్యాః వనభవాః ఇతరే యేషాం తే వన్యేతరాః అవన్యా ఇత్యర్థః
...నబహువ్రీహావితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధః - తత్పురుషే సర్వనామసంజ్ఞా దుర్వారైవ-
...మనుజేంద్రసూనోరజస్య మార్గే నివాసాః వసతయః (*) తత్పురుషే కృతి బహుళమి
...సప్తమ్యా అలుక్ - ఉద్యానాని ఆక్రీడాః ॥ ని ॥ పుమానాక్రీడ ఉద్యానమిత్యమరః - తాన్యే
...విహారస్థానాని తత్కల్పాః తత్సదృశా ఇత్యర్థః (*) ఈషదసమాప్తావితి కల్ప
...బభూవుః ॥ ౪౧ ॥ స ఇతి ॥ విలంఘితాధ్వా అతిక్రాంతమార్గః సః అజః శీకరా
...ర్ద్రైః శీతలైరిత్యర్థః - మరుద్భిర్వాతైః ఆనర్తితాః కంపితాః నక్తమాలాః చిరబిల్వాఖ్య
...వృక్షభేదాః యస్మిన్ నివేశాహే ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ చిరబిల్వో నక్తమాలః కరజశ్చ కరంజక
...ఇత్యమరః - నర్మదారోధసి రేవాతీరే క్లాంతం శ్రాంతం రజోభిః ధూసరాః కేతవో యస్య
...సైన్యం నివేశయామాస ॥ ౪౨ ॥ అథేతి ॥ అథ సేనానివేశనానంతరం ఉపరిష్టాత్ ఊర్ధ్వం
(*) ఉపర్యుపరిష్టాదితి నిపాతః - భ్రమద్భిః మదలోభాదితి భావః - భ్రమరైః - ప్రాక్ ఉన్మజ్జ
...నాత్పూర్వం సూచితః జ్ఞాపితః అంతస్సలిలే ప్రవేశో యస్య స తథోక్తః నిర్ధౌతదానేన క్షాళి
...మదే అత ఏవ అమలే గండభిత్తీ యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ దానం గజమదే త్యాగ ఇతి విశ్వః -
...వన్యో గజః సరిత్తః నర్మదాయాస్సకాశాత్ (*) పంచమ్యాస్తసిల్ ప్రత్యయః - ఉన్మమ
...జ్జ ఉత్థితః ॥ ౪౩ ॥ నిశ్శేషేతి ॥ కథంభూతో గజః నిశ్శేషం యథా తథా విక్షాళితధాతునాపి
...తామ్ర గైరికాది ధాతునాపి నీలాభిః ఊర్ధ్వరేఖాభిః తటాభిఘాతజనితాభిః శబలేన కర్బు
...రేణ ॥ ని ॥ చిత్రం కిమ్మీర కల్మాష శబలైతాశ్చ కర్బుర ఇత్యమరః - అశ్మభిః పాషాణైః - వికుంఠితే

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

నాపివప్రక్రియామృత్తుకవత్తటేషు।నీలోర్ధ్వరేఖాశబలేనశంసన్
యేనాశ్మవికుంఠితేన॥౪౪॥ సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణహస్తేనతీ
ఖస్సశబ్దమ్ । బభౌసభిందన్బృహతస్తరంగాన్వార్యర్గళాభంగఇ
త్తః॥౪౫ ॥శైలోపమశ్శైవలమంజరీణాంజాలానికర్షన్నురసాసప
పూర్వంతదుత్పీడితవారిరాశిస్సరిత్ప్రవాహస్తటముత్ససర్ప॥౪౬॥
నాగస్యకపోలభిత్త్యోర్జలావగాహక్షణమాత్రశాంతా। వన్యేతరా
ర్శనేనపునర్దిదీపేమదదుర్దినశ్రీః॥౪౭॥సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహమ
మాఘ్రాయమదంతదీయమ్। విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నాస్సేనా
ద్రావిముఖాబభూవుః॥౪౮ ॥ సచ్ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూన్యంభ

వికుంఠీకృతేనదంతద్వయేన ఋక్షవాన్నామకశ్చిత్తత్రత్యః పర్వతః తస్యతటేషు తే పా
యాంవప్రక్రీడాముత్ఖాతకేళిమిత్యర్థః॥ ని ॥ఉత్ఖాతకేళిశ్శృంగాద్యైర్వప్రక్రీడా
ద్యతఇతిశబ్దార్ణవే- శంసన్ కథయన్ సూచయన్నిత్యర్థః॥౪౪ ॥సంహారేతి॥సంహా
క్షేపయోస్సంకోచప్రసరణయోః లఘుక్రియేణ శీఘ్రవ్యాపారేణ ॥ని॥ లఘుక్షిప్ర
తమిత్యమరః- హస్తేనశుండాదండేన॥ ని ॥హస్తోనక్షత్రభేదేస్యాత్కరేభకరయోరపి
విశ్వః-సశబ్దస్సఘోషం యథాతథాబృహతస్తరంగాన్భిందన్ విదారయన్ తీరా
సగజః వారీగజబంధనస్థానం ॥ ని ॥ వారీతుగజబంధనమిత్యమరః వార్యాఅర్గళ
విష్కంభస్యభంగేభంజనే ప్రవృత్తఇవబభౌ॥ ౪౫ ॥శైలేతి॥ శైలోపమస్సగజః శై
జరీణాంజాలానిబృందాని ॥ ని ॥ జలనీలీతుశైవాలంశైవలఇత్యమరః- ఉరసాకర్షన్
తటంఉత్సపన్ - పూర్వంతేనగజేనఉత్పీడితః నున్నః వారిరాశిర్యస్యసః సరిత్ప్ర
తటంఉత్ససర్పఉజ్జగామ ॥ ౪౬॥ తస్యేతి॥తస్యఏకనాగస్యఏకాకినోగజస్యకపో
గండస్థలయోః జలావగాహేనక్షణమాత్రంశాంతా నివృత్తా మదదుర్దినశ్రీః మ
లక్ష్మీః వన్యేతరాణాంగ్రామ్యాణాంఅనేకపానాంద్విపానాందర్శనేన ॥ని॥ ద్విరద
పోద్విపఇత్యమరః- పునర్దిదీపేవవృధే॥ ౪౭ ॥ సప్తచ్ఛదేతి॥ సప్తచ్ఛదస్యవృక్ష
స్యక్షీరవత్ కటుస్సురభిః ప్రవాహః ప్రసారోయస్యతం॥ ని॥ కటుతిక్తకషాయాస్తు
ప్రకీర్తితా ఇతియాదవః - అసహ్యంతదీయంగజసంబంధినం మదమాఘ్రాయ
జేంద్రాః విలంఘితః తిరస్కృతః ఆధోరణానాంహస్తిపకానాంతీవ్రోమహాన్ ప్రయ
యైస్తేతథోక్తాస్సంతః॥ ని ॥ఆధోరణాహస్తిపకాహస్త్యారోహనిషాదినఇత్యమరః స
ఖాః పరాఙ్ముఖాః బభూవుః॥౪౮॥సఇతి॥ సగజః ఛిన్నాః - బంధాః యైస్తేఛిన్నబం
తాః శరాయితాః యుగంవహంతీతియుగ్యాః (*) తద్వహాతిరథయుగిప్రాసంగ
త్ప్రిత్యయః అశ్వాః యస్మిన్ సః సచాసౌశూన్యశ్చతం - అక్షాః రథావయవాః

ర్యస్తరథం క్షణేన। రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం సేనానివేశం తుము
లం చకార ॥ ౪౯ ॥ తమాపతంతం నృపతేరవధ్యో వన్యః కరీతి శ్రుతవాన్ కు
మారః। నివర్తయిష్యన్విశిఖేన కుంభే జఘాన నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః॥ ౫౦॥
స విద్ధమాత్రః కిల నాగరూపముత్సృజ్య తద్విస్మితసైన్యదృష్టః । స్ఫురత్ప్రభా
మండలమధ్యవర్తి కాంతం వపుర్వ్యోమచరం ప్రపేదే॥ ౫౧॥ అథ ప్రభావోప
నతైః కుమారం కల్పద్రుమోత్థైరవకీర్య పుష్పైః। ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభి
స్సంవర్ధితోరస్స్థలతారహారః ॥ మతంగశాపాదవలేపమూలాదవాప్తవాన
స్మి మతంగజత్వమ్।అవేహి గంధర్వపతేస్తనూజం ప్రియంవదం మాం ప్రియ

షః॥ ని ॥ అక్షో రథస్యావయవే పాశకేప్యక్షమింద్రియ ఇతి శాశ్వతః- భగ్నాః అక్షా యే
షాం అతఏవ పర్యస్తాః రథా యస్మిన్ తత్ । రామాణాం స్త్రీణాం పరిత్రాణే సంరక్షణే విహ
స్తాః వ్యాకులాః యోధా యస్మిన్ తం రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం॥ ని॥ విహస్తవ్యాకు
లౌ సమావిత్యమరః- సేనానివేశం శిబిరం క్షణేన తుములం సంకులం చకార ॥ ౪౯ ॥ తమితి॥
నృపతేః రాజ్ఞః వనే భవః వన్యః కరీ అవధ్యః హంతుమయోగ్య ఇతి శ్రుతవాన్ శాస్త్రాత్ జ్ఞా
తవాన్ కుమారః అజః ఆపతంతం అభిధావంతం గజం నివర్తయిష్యన్ న తు ప్రహరిష్యన్
అతఏవ నాత్యాయతం అనతిదీర్ఘం- నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః కృష్టశార్ఙ్గః
ఈషదాకృష్టచాపస్సన్ విశిఖేన బాణేన కుంభే జఘాన - అత్ర చాత్మనః లక్ష్మీకామో యు
ద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కుర్యాత్ - ఇయం హి శ్రీర్యైకరిణ ఇతి అత ఏవ యుద్ధాదన్యత్ర దోషోత నా
ర్ణాం వన్యగ్రహణం కృతం॥ ౫౦ ॥ స ఇతి॥ స గజః విద్ధమాత్రః- తాడితమాత్రః కిల- న తు ప్ర
హృతః తథాపి నాగరూపం గజశరీరం ఉత్సృజ్య తేన వృత్తాంతేన విస్మితైః సైన్యైః దృష్టస్సన్
స్ఫురతః ప్రభామండలస్య మధ్యవర్తి కాంతం మనోహరం వ్యోమచరం వపుః దివ్యశరీ
రం ప్రపేదే ప్రాప ॥ ౫౧ ॥ అథేతి ॥ అథ ప్రభావేన ఉపనతైః ప్రాప్తైః కల్పద్రుమోత్థైః కల్ప
వృక్షోత్పన్నైః పుష్పైః కుమారమజం అవకీర్య అభివృష్ట్య పుష్పవృష్టిం ప్రకీర్యేత్యర్థః- దశ
నప్రభాభిః దంతకాంతిభిః సంవర్ధితాః ఉరస్స్థలే యే తారహారాః స్థూలముక్తాహారాః తే
యేన స తథోక్తః వాచోస్య సంతీతి వాగ్మీ వక్తా (*) వాచో గ్మిని ప్రత్యయః - సః పురుషః
ఉవాచ॥ ౫౨ ॥ మతంగేతి॥ అవలేపమూలాత్ గర్వహేతుకాత్ ॥ ని ॥ అవలేపస్తు గర్వే
స్యాల్లేపనే ద్వేషణేపి చేతి విశ్వః- మతంగస్య మునేః శాపాత్ మతంగజత్వం గజత్వం॥ ని ॥ మ
తంగజో గజో నాగ ఇత్యమరః - అవాప్తవాన్ ప్రాప్తవానస్మి- మాం ప్రియదర్శనస్య ప్రియ
దర్శనాఖ్యస్య గంధర్వపతేః గంధర్వరాజస్య తనూజం పుత్రం॥ ని ॥ స్త్రియాం మూర్తిస్త
నుస్తనూరిత్యమరః- ప్రియంవదం ప్రియంవదాఖ్యం అవేహి జానీహి - ప్రియం వదతీతి ప్రియం

దర్శనస్య॥ ౫౩ ॥ స చానునీతః ప్రణతేన పశ్చాన్మయా మహర్షిర్మృదుతామ
గచ్ఛత్। ఉష్ణత్వమగ్న్యాతపసంప్రయోగాచ్ఛైత్యం హి యత్సా ప్రకృతి
లస్య॥ ౫౪ ॥ ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో యదా తే భేత్స్యత్యజః కుంభము
ఖేన। సంయోక్ష్యసే స్వేన వపుర్మహిమ్నా తదేత్యవోచత్స తపోనిధిర్మాం
సంమోహితస్త్వవతా త్వయాహం శాపాచ్చిరప్రార్థితదర్శనేన। ప్రతిప్రి
యం చేద్భవతో న కుర్యాం వృథా హి మే స్యాత్స్వపదోపలబ్ధిః॥ ౫౬ ॥ సంమో
హనం నామ సఖే మమాస్త్రం ప్రయోగసంహారవిభక్తమంత్రమ్। గాంధర్వ
మాదత్స్వ యతః ప్రయోక్తుర్న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే॥ ౫౭ ॥
హ్రియా మాం ప్రతి యన్ముహూర్తం దయాపరోఽభూః ప్రహరన్నపి త్వమ్

వదః (*) ప్రియవశేవదః ఖజితిఖచ్ ప్రత్యయః ॥ ౫౩ ॥ స ఇతి ॥ స మహర్షిః మత్సంప్రణ తేన నమ్రీణమయా అనునీతస్సన్ పశ్చాత్ మృదుతాం శాంతిమగచ్ఛత్ దయార్ద్రోఽభవదిత్యర్థః తథాహి జలస్య ఉష్ణత్వం అగ్నేరాతపస్య వా సంప్రయోగాత్ సంపర్కాత్ న తు స్వతః [illegible] త్యా ఉష్ణత్వం యత్ శైత్యం శీతత్వం సా శీతలతా ప్రకృతిః స్వభావః [illegible] విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగనిర్దేశః [illegible] [illegible] స్వభావః సకోపోఽప్యనునీతః శాంతిం గత ఇతి భావః॥ ౫౪ ॥ ఇక్ష్వాకువంశ [illegible] ప్రభవో యస్య స [illegible] కుంభముఖేన [illegible] [illegible] తదా స్వేన వపుషా మహిమ్నా ప్రభావేణ సంయోక్ష్యసే [illegible] ప్రకారేణ స తపోనిధిః తపసాం స్థానభూతః మతంగః మామవోచత్ [illegible] ॥ చిరప్రార్థితం చిరకాలం కాంక్షితం దర్శనం యస్య తేన సత్త్వవతా త్వయా అహం శాపాత్ సంమోచితః మోక్షం ప్రాపితః భవతః ప్రతిప్రియం ప్ర[illegible] ఉపకారం న కుర్యాం చేత్ మే స్వపదోపలబ్ధిః స్వస్థానప్రాప్తిః ॥ ని ॥ పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః వృథా స్యాత్ ॥ని॥ వ్యర్థకే తు వృథా ముధేత్యమరః తథా [illegible] ॥ ప్రతికర్తుమశక్యస్య జీవితాన్మరణం వరం కృతోపకారస్య ప్రత్యుపకారః క[illegible] ఇతి భావః॥ ౫౬ ॥ సంమోహనమితి ॥ హే సఖే సఖిశబ్దేన సముపాదితోక్తా యథో[illegible] ॥ అత్యాగసహనో బంధుః సదైవానుమతస్సుహృత్। ఏకక్రియో భవేన్మిత్రం సమ[illegible] స్సఖా మత ఇతి ప్రయోగసంహారయోః విభక్తః మంత్రః యస్య తత్ తథోక్తం వినియు[illegible] త్రమిత్యర్థః గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం సంమోహ్యతే అనేనేతి సంమోహ[illegible] మమ అస్త్రం ఆదత్స్వ గృహాణ యతః యస్మాత్ ప్రయోక్తుః అస్త్రప్రయోగిణః అ[illegible] సా అరిభ్యస్సకాశాత్ హింసా చ న విజయశ్చ హస్తే హస్తగతః విజయో భవతీత్యర్థః [illegible] వధలజ్జితః కథమస్త్రగ్రహణపరస్స్యామితి చేత్తత్రాహ॥ అలమితి ॥ కించ మాం ప్ర[illegible] యా ప్రహారనిమిత్తయా లజ్జయా అలం॥ని ॥ అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవా[illegible]

స్మాముపచ్ఛందయతిప్రయోజ్యంమయిత్వయానప్రతిషేధరౌక్ష్యం॥౫౮॥
థేత్యుపస్పృశ్యపయఃపవిత్రంసోమోద్భవాయాస్సరితోనృసోమః ।ఉద
ఙ్ముఖస్సోస్త్రవిదస్త్రమంత్రంజగ్రాహతస్మాన్నిగృహీతశాపాత్ ॥ ౫౯ ॥
వంతయోరధ్వనిదైవయోగాదాసేదుషోస్సఖ్యమచింత్యహేతు।ఏకోయ
యౌ చైత్రరథప్రదేశాంసౌరాజ్యరమ్యానపరోవిదర్భాన్॥౬౦॥ తంతస్థి
వాంసంనగరోపకంఠే తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః। ప్రత్యుజ్జగామక్ర
థకైశికేంద్రశ్చంద్రంప్రవృద్ధోర్మిరివోర్మిమాలీ॥ ౬౧ ॥ప్రవేశ్యచైనం
పురమగ్రయాయీనీచైస్తథోపాచరదర్పితశ్రీః। మేనేయథాతత్రజనస్స
మేతోవైదర్భమాగంతుమజంగృహేశం॥౬౨॥ తస్యాధికారపురుషైఃప్రణ

త్యమరః- కుతఃయద్యస్మాద్ధేతోః- త్వంమాంప్రహరన్నపిముహూర్తందయాపరఃకృపా
పరభూతః తస్మాత్కారణాత్ ఉపచ్ఛందయతిప్రార్థయసూనేతుమయిత్వయాప్రతిషే
ధఃపరిహారస్సఏవరౌక్ష్యంపారుష్యంనప్రయోజ్యంకర్తవ్యం ॥ ౫౮ ॥ తథేతి ॥ సోమ
శ్చంద్రఇవనృసోమః॥ని॥సోమఓషధిచంద్రయోరితిశాశ్వతః -పురుషశ్రేష్ఠఇత్యర్థః-
[illegible]సమాసః - అస్త్రవిత్ అస్త్రజ్ఞఃసః అజఃతథేతిసోమాత్ ఉత్పన్నాయస్యాస్సాస్య
సోమోద్భవాయాస్సరితఃనర్మదాయాః ని॥ రేవాతునర్మదాసోమోద్భవా [illegible]
[illegible]పవిత్రంపయఃఉపస్పృశ్యపీత్వాఆచమ్యేత్యర్థః-ఉదఙ్ముఖస్సన్ నిగృహీతశా
[illegible]శాపాత్ ఉపకృతాదిత్యర్థః - తస్మాత్ ప్రియంవదాత్ అస్త్రమంత్రం
[illegible] ॥ ౫౯ ॥ ఏవమితి॥ఏవంఅధ్వనిమార్గే దైవయోగాత్ దైవవశాత్ అచింత్య
[illegible]హేతుకంసఖ్యంసఖిత్వం (*) సఖ్యుర్యదితియత్ ప్రత్యయః - ఆసేదుషో
[illegible]తయోర్మధ్యేఏకోగంధర్వఃచైత్రరథస్యకుబేరోద్యానస్యప్రదేశాన్ ॥ని॥
[illegible]ద్యానంచైత్రరథమిత్యమరః - అపరఃఅజఃసౌరాజ్యేనసురాజన్వత్తయారమ్యాన్
[illegible] విదర్భదేశాన్ యయౌ ॥౬౦॥ తమితి ॥ నగరస్యఉపకంఠేతస్థివాంసంస్థితవంతం
[illegible]స్యఅజస్యఆగమనేనఆరూఢః ఉత్పన్నఃగురుఃప్రహర్షఃయస్యసః -క్రథకైశికేం
[illegible]ర్భరాజఃప్రవృద్ధోర్మిఃఊర్మిమాలీసముద్రఃచంద్రమివప్రత్యుజ్జగామ ॥ ౬౧ ॥
ప్రవేశ్యేతి॥ సఃభోజఃఏనంఅజంఅగ్రయాయీసేవాధర్మేణపురోగచ్ఛన్నిత్యర్థః- నీచైః
[illegible]పురంప్రవేశ్యప్రవేశంకారయిత్వాప్రీత్యాఅర్పితాశ్రీర్యేనసతథోక్తస్సన్ తథాతేన
[illegible]కారేణఉపాచరత్ ఉపచరితవాన్ - యథా[illegible]నప్రకారేణతత్రపురేసమేతఃమిళితఃజ
[illegible]వైదర్భంభోజంఆగంతుంప్రాఘుణికంఅతిథిమిత్యర్థః॥ ని ॥స్యాదావేశికఆగంతు
[illegible]థిర్నాగృహాగతఇత్యమరః- మేనే- అజంగృహేశంగృహపతింమేనే॥ ౬౨ ॥తస్యేతి॥
[illegible]ఘుప్రతినిధిఃరఘుకల్పఃరఘుతుల్యఇత్యర్థః - ఉక్తంచదండినా- సాదృశ్యవాచకప్ర

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

తైః ప్రవిష్టాం ప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితపూర్ణకుంభామ్। రమ్యాం రఘు
ప్రతినిధిస్సనవోపకార్యాం బాల్యాత్పరామివ దశాం మదనోఽధ్యువాస॥ తత్ర
స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం కన్యాలలామ కమనీయమజస్య లిప్సోః। భా
వావబోధకలుషా దయితేవ రాత్రౌ నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ బభూవ॥
౬౪ ॥ తం కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం శయ్యోత్తరచ్ఛదవిమర్దకృశాఙ్గ
రాగమ్ । సూతాత్మజాస్సవయసః ప్రథితప్రబోధం ప్రాబోధయన్నుష
స్యగ్భిరుదారవాచః॥ రాత్రిర్గతా మతిమతాం వర ముంచ శయ్యాం ధాత్రా ద్విధై
వ ననుధూర్జగతో విభక్తా। తామేకతస్తవ బిభర్తి గురుర్వినిద్రస్తస్యా

స్తావే-కల్పదేశీయదేశాదిప్రఖ్యప్రతినిధీ అపీతి - సః అజః ప్రణతైః నమస్కృతవద్భిః
రిక్తః- తస్య భోజస్య అధికారః నియోగః తస్య పురుషైరధికృతైరిత్యర్థః - ప్రవి
దిష్టాం ప్రాగ్ద్వారస్య వేద్యాం వినివేశితః ప్రతిష్ఠాపితః పూర్ణకుంభో యస్యాస్తాం స
మంగళకలశామిత్యర్థః - రమ్యాం రమణీయాం నవోపకార్యాం నూతనరాజభవ
ని॥ ఉపకార్యా రాజసద్మన్యుపచారోచితే న్యవదితి విశ్వః- మదనః మన్మథః బాల్యాత్ శ
శైశవాదనంతరాం దశాం యౌవనమివేత్యర్థః అధ్యువాస అధిష్ఠితవాన్ (*) ఉపా
ధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం॥ ౬౩ ॥ తత్రేతి॥ తత్ర ఉపకార్యాయాం స్వయంవరనిమిత్తం
హృతః రాజలోకో యేన తత్ కమనీయం స్పృహణీయం కన్యాలలామ కన్యాశ్రేష్ఠం॥
మో స్త్రీ లలామాపి ప్రభావే పురుషేధ్వజే- శ్రేష్ఠభూషాపుండ్రశృంగపుచ్ఛచిహ్నేష్వ
స్వితియాదవః- విప్సోః లబ్ధుమిచ్ఛోః లభేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః- అజస్య- భావావ
పురుషస్య అభిప్రాయపరిజ్ఞానే కలుషా అసమర్థా దయితేవ ప్రియతమేవ రాత్రౌ
రేణ బహుకాలీన నయనాభిముఖీ వభూవ ॥ శ్లో॥ రాజానం కామినం చోరం ప్రవిశ
జాగరా ఇతి భావః - అభిముఖీ శబ్దః జీబంతః చ్వ్యంతో వా ॥ ౬౪ ॥ తమితి॥ కర్ణ
ణాభ్యాం నిపీడితౌ పీవరౌ పీనౌ అంసౌ భుజశిరసీ యస్య తం శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛ
ర్యాస్తరణస్య వస్త్రస్య విమర్దేన ఘర్షణేన కృశః విరళః అంగరాగః యస్య తం
గనాసంగాదితి భావః ప్రథితప్రబోధం ప్రకృష్టజ్ఞానం తమేనమజం సవయసః సమా
స్కాః ఉదారవాచః ప్రగల్భగిరః సూతాత్మజాః వందిపుత్రాః వైతాళికా ఇతి వా
వైతాళికో బోధకా రా ఇత్యమరః - వాగ్భిః స్తుతిపాఠైః ఉషసి ప్రాతః కాలే ప్రాబో
బోధయామాసుః॥ ౬౫॥ రాత్రిరితి॥ హే మతిమతాం వర బుద్ధిమతాం శ్రేష్ఠ రాత్రిర్గతా
య్యాం ముంచ వినిద్రో భవేత్యర్థః- వినిద్రత్వస్య ఫలమాహ - ధాత్రేతి - ధా
హ్మణా జగతో ధూః భారః॥ ని ॥ ధూస్స్యాద్యానముఖే భార ఇతి యాదవః- ద్విధైవ
రేవేత్యర్థః - ఎవకారస్తృతీయనిషేధార్థః విభక్తా అనువిభజ్య స్థాపితా ఖలు - తథా
ఆహ - తాం ధురం ఏకతః ఏకత్ర తోటౌ తవ గురుః పితా వినిద్రస్సన్ బిభర్తి - తస్యా

పరధుర్యపదావలంబీ॥౬౬॥నిద్రావశేనభవతాప్యనపేక్షమాణపర్యుత్సుకత్వమబలానిశిఖండితేవ|లక్ష్మీర్వినోదయతియేనదిగంతలంబీసోపిత్వదాననరుచింవిజహాతిచంద్రః॥౬౭॥తద్వల్గునాయుగపదున్మిషితేనతావత్సద్యఃపరస్పరతులామధిరోహతాంద్వే|ప్రస్పందమానపరుషేతరతారమంతశ్చక్షుస్తవప్రచలితభ్రమరంచపద్మమ్॥౬౮॥వృంతాచ్ఛ్లథంహరతిపుష్పమనోకహ

ధుర్యాః ధురంవహతీతిధుర్యాఃభారవాహీతస్యపదంవాహనస్థానంఅపరంయద్ధుర్యపదంతదవలంబతీతిఅపరధుర్యపదావలంబీ అతోఽపినిద్రాభావేత్యర్థః- నహ్యుభయవాహ్యామేకోవహతీతిభావః॥ ౬౬॥ నిద్రేతి॥ చంద్రారవిందరాజవదనాదయోలక్ష్మీనివాసస్థానమితిప్రసిద్ధమాశ్రిత్యోచ్యతే నిద్రావశేననిద్రాధీనేనత్వయ్యంతరాసంగోత్రధ్వన్యతే - భవతాత్వమపర్యుత్సుకత్వమపిత్వయ్యనురక్తత్వమపీత్యర్థః (*) ప్రసితోత్సుకాభ్యాంతృతీయాచేసప్తమ్యర్థేతృతీయాఅపిశబ్దఃతద్విషయానురాగస్య అనపేక్షత్వద్యోతనార్థఃనిశిఖండితాభర్తురన్యసంగజ్ఞానకలుషితాఅబలేవనాయికేవ ॥ శ్లో ॥ జ్ఞాతేన్యసంగవికృతేఖండితేర్ష్యాకషాయితేతిదశరూపకే- అనపేక్షమాణాఅవిచారయంతీసతీ ఉపేక్షమాణేత్యర్థః- లక్ష్మీఃయేనచంద్రేణసహత్వదాననసదృశత్వాదితిభావః- వినోదయతివినోదంకరోతి-వినోదశబ్దాత్ (*) తత్కరోతీతవాచష్టఇతిణిచ్ సాదృశ్యదశనాదయోహివిరహిణాంవినోదస్థానానీతిభావః - సచంద్రోఽపిదిగంతలంబీపశ్చిమాశాంతగతస్సన్ అస్తంగచ్ఛన్నిత్యర్థః - అతఏవత్వదాననరుచింతవ ముఖకాంతింవిజహాతి త్వన్ముఖసాదృశ్యంత్యజతీత్యర్థఃఅతః నిద్రాంవిహాయతాం లక్ష్మీంఅనన్యశరణాం పరిగృహాణేత్యర్థః- అత్రనానిద్రావశేనభవతాఅనపేక్ష్యమాణా- అనిరీక్ష్యమాణా-కర్మణిశానచ్- లక్ష్మీః ప్రయోజకకర్త్ర్యాయేనచంద్రేణ ప్రయోజ్యేనపర్యుత్సుకత్వంత్వద్విరహవేదనాంభర్త్రన్యవిరహవేదనాంచ ॥ శ్లో ॥ కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యం మనస్తాపజ్వరాదికృదిత్యలంకారే- వినోదయతినిరాసయతీతియోజనా - శేషంపూర్వవత్ - నాథస్తు-ఈజథోపసప్తిమపశ్యన్ ఇమంపక్షముపైక్షిష్ట ॥ ౬౭॥ తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ లక్ష్మీపరిగ్రహాత్కారణాత్-వల్గునామనోజ్ఞేన॥ ని॥ వల్గుస్థానేమనోజ్ఞేచవలుభాషితమన్యవదితివిశ్వః- యుగపత్తావత్ ఉన్మిషితేనయుగపదున్మీలితేనసద్యఃద్వే అపిపరస్పరతులామన్యోన్యస్య సాదృశ్యం అధిరోహతాం ప్రాప్నువతాం (*) ప్రార్థనాయాంలోట్ - కేద్వేఅంతఃప్రస్పందమానాచలంతీపరుషేతరాస్నిగ్ధాతారాకనీనికాయస్యతత్తథోక్తం॥ని॥తారకాక్ష్ణఃకనీనికేత్యమరః - తవచక్షుః అంతఃప్రచలితభ్రమరంచలద్భృంగంపద్మంచయుగపదున్మేషేనసంపూర్ణసాదృశ్యలాభ ఇతిభావః ॥ ౬౮ ॥ వృంతాదితి॥ విభాతవాయుఃప్రభాతవాయుఃస్వాభావికంనైసర్గికం తేతవముఖమారుతస్యనిశ్వాసపవనస్యసౌరభ్యంతాదృక్సౌరభ్యమిత్యర్థః - పరగుణేనఅన్యదీయగుణేనసాంక్రామికగంధేనేత్యర్థః- ఉత్ప్సరా

హోనాంసంసృజ్యతేసరసిజైరరుణాంశుభిన్నైః। స్వాభావికంపరగు
ణాతవాయుస్సౌరభ్యమీప్సురివ తెముఖమారుతస్య॥ ౬౯॥ తామ్రోదరే
పతితంద్రుమపల్లవేషునిర్ధౌతహారగుళికావిశదంహిమాంభః। ఆభా
పరభాగతయాధరోష్ఠేలీలాస్మితంసదశనార్చిరివత్వదీయమ్॥ ౭౦॥
త్ప్రతాపనిధిరాక్రమతేనభానురహ్నాయతావదరుణేనతమోనిరస్తమ్
యోధనాగ్రసరతాంత్వయివీరయాతేకింవారిపూంస్తవగురుస్స్వయము
చ్ఛినత్తి॥ శయ్యాంజహత్యుభయపక్షవినీతనిద్రాస్తంబేరమాముఖరశృం
ఖలకర్షిణస్తే। యేషాంవిభాంతితరుణారుణరాగయోగాద్భిన్నాద్రిగై

పుమిచ్ఛురివ (*) ఆచ్ జబ్బుధామీదితిఈకారాదేశః - అనోకహానాంవృక్షాణాం
థిలంపుష్పంవృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్॥ ని॥ వృంతంప్రసవబంధనమిత్యమరః-హ
దత్తే- అరుణాంశుభిస్సైఃతరణికిరణోద్భేదిభిస్సరసిజైఃకమలైస్సహ (*) తత్పురు
బహుళమితిసప్తమ్యాఅలుక్ సంసృజ్యతేసంగచ్ఛతే- సృజేర్దైవాదికాత్కర్తరిలట్॥
తామ్రేతి॥ తామ్రోదరేషుఅరుణాభ్యంతరేషుద్రుమపల్లవేషుతరుపల్లవేషు॥ ని॥ ప
స్త్రీకిసలయమిత్యమరః - పతితంనిర్ధౌతాఃయాఃహారగుళికాఃముక్తామణయఃతద్వ
దంస్వచ్ఛంహిమాంభఃలబ్ధపరభాగతయాలబ్ధోత్కర్షతయా ॥ ని॥ పరభాగోగుణో
ర్షఇతియాదవః - అధరోష్ఠేత్వదీయంత్వత్సంబంధిసదశనార్చిఃదంతకాంతిసహితః
లాస్మితమివఆభాతి ॥ ౭౦ ॥ యావదితి॥ ప్రతాపనిధిస్తేజోనిధిఃభానుస్సూర్యఃయా
నాక్రమతేనోద్గచ్ఛతి (*) ఆఙఉద్గమనఇత్యాత్మనేపదం - తావత్భానావనుదితే
ర్థః-అహ్నాయఝడితి॥ ని॥ ద్రాగ్ఝడిత్యంజసాహ్నాయేత్యమరః- అరుణేనఅనూరు
ని॥ సూరసూతోరుణోనూరురిత్యమరః-నిరస్తం - తథాహి - హేవీరత్వయిఆయో
షుయుద్ధేషు అగ్రసరతాంపురస్సరతాంయాతేస తవగురుఃపితారిపూన్స్వయము
త్తికింవానోచ్ఛినత్త్యేవేత్యర్థః - నఖలుయోగ్యేన్యస్తభారాణాం స్వామినాంస్వ
వ్యాపారఖేదఇతిభావః ॥ ౭౧॥ శయ్యామితి ॥ ఉభాభ్యాంపక్షాభ్యాంవినీతావ్యపనీ
ద్రాయైసేఉభయపక్షవినీతనిద్రాః అత్రసమాసవిషయేఉభశబ్దస్థానేఉభయశబ్దప్ర
గఏవసాధురిత్యనుసంధేయం - యథాహకైయటః - తత్రోభాదుదాత్తోనిత్యమితినిత్య
హణస్యేదం ప్రయోజనమితివృత్తివిషయేఉభశబ్దస్థానేఉభయశబ్దప్రయోగోమాభ
ఉభయశబ్దస్యైవయథాస్యాత్ ఉభయపుత్రఇత్యాదిభవతీతి-ముఖరాణిఉత్థానచలన
ద్ధాయమానానిశృంఖలానినిగళానికర్షంతీతితథోక్తాఃతేతవస్తంబేరమంతఇతిస్తం
మాఃహస్తినః ॥ ని ॥ స్తంబేరమఃపద్మీత్యమరః (*) తత్పురుషేకృతిబహుళమితిసప్త
అలుక్ - శయ్యాంజహతిత్యజంతియేషాంస్తంబేరమాణాందంతాఃకోశా ఇవదంతకో
దంతకుట్మలాఃతరుణారుణరాగయోగాత్ బాలార్కకిరణసంపర్కాద్ధేతోఃభిన్నా

హాః ఇవ దంతకోశాః॥ ౭౨॥ దీర్ఘేష్వమీ నియమితాః పటమంటపేషు నిద్రాం
విహాయ వనజాక్ష వనాయుదేశ్యాః। వక్త్రోష్మణా మలినయంతి పురోగతాని
లేహ్యాని సైంధవశిలాశకలాని వాహాః॥ ౭౩॥ భవతి విరళభక్తిర్మ్లానపుష్పో
పహారస్స్వకిరణపరివేషోద్భేదశూన్యాః ప్రదీపాః। అయమపి చ గిరం నస్త్వ
త్ప్రబోధప్రయుక్తామనువదతి శుకస్తే మంజువాక్పంజరస్థః॥ ౭౪॥ ఇతి విరచిత
వాగ్భిర్వందిపుత్రైః కుమారస్సపది విగతనిద్రస్తల్పముజ్ఝాంచకార। మదప
టునినదద్భిర్బోధితో రాజహంసైస్సురగజ ఇవ గాంగం సైకతం సుప్రతీకః॥

తటా ఇవ విభాంతి ధాతురక్తా ఇవ భాంతీత్యర్థః ॥ ౭౨ ॥ దీర్ఘేష్వితి॥ హే వనజాక్ష
జాక్ష ॥ ని ॥ వనే సలిలకానన ఇత్యమరః – దీర్ఘేషు పటమంటపేషు నియమితాః బ
ద్ధాః వనాయుదేశ్యాః వనాయుదేశభవాః॥ ని॥ పారశీకా వనాయుజా ఇతి హలాయుధః
అమీ వాహాః అశ్వాః నిద్రాం విహాయ పురోగతాని లేహ్యాని ఆస్వాద్యాని సైంధవశిలాశక
లాని – సైంధవో లవణవిశేషః ॥ ని ॥ సైంధవోఽస్త్రీ శీతశివం మణిబంధం చ సింధుజమిత్య
మరః – తస్య శకలాని ఖండాని వక్త్రోష్మణా మలినయంతి మలినాని కుర్వంతి – ఉక్తం చ సిద్ధ
మంత్రసంగ్రహే॥ శ్లో॥ పూర్వాహ్ణకాలే చాశ్వానాం ప్రాయశో లవణం హితం। అరుచి
ఘ్నం నిశూలఘ్నం లవణం సైంధవం వరమితి॥ ౭౩ ॥ భవతీతి ॥ మ్లానపుష్పోపహారః – పుష్ప
పూజా మ్లానత్వాదేవ విరళభక్తిః విరళరచనో భవతి – ప్రదీపాశ్చ స్వకిరణానాం పరివేషస్య
మండలస్య ఉద్భేదేన స్ఫురణేన శూన్యా భవంతి నిస్తేజస్కా భవంతీత్యర్థః – అపి చ అయం
మంజువాక్ మధురవచనః పంజరస్థః తే తవ శుకః త్వత్ప్రబోధనిమిత్తే ప్రయుక్తాం ఉచ్చారి
తాం నః – అస్మాకం గిరం వాణీం అనువదతి అనుకృత్య వదతీత్యర్థః – ఇత్థం ప్రభాతలింగాని
వర్తంతే అతః ప్రబోద్ధవ్యమితి భావః॥ ౭౪ ॥ ఇతీతి ॥ ఇతీత్థం విరచితవాగ్భిః వందిపుత్రైః
వైతాళికైః పుత్రగ్రహణం సమానవయస్కత్వద్యోతనార్థం సపది విగతనిద్రః కుమారః
అజః తల్పం శయ్యాం॥ ని॥ తల్పం శయ్యాట్టదారేష్విత్యమరః – ఉజ్ఝాంచకార ససర్జ (*)
దేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛ ఇత్యాం ప్రత్యయః – కథమివ మదేన పటుమధురం నినదద్భిః రా
జహంసైః బోధితః సుప్రతీకః సుప్రతీకాఖ్యః సురగజః ఈశానదిగ్గజః గంగాయాః ఇదం
గాంగం సైకతం పులినమివ ॥ ని ॥ తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయమిత్యమరః
సికతాశర్కరాభ్యాం చేత్యణ్ ప్రత్యయః – సుప్రతీకగ్రహణం ప్రాయశస్తస్య కైలా
సవాసిత్వాత్ నిత్యం గంగాతటవిహారసంభవార్థమిత్యనుసంధేయం॥ ౭౫॥ అథేతి॥ అథ
నానంతరం అంచితాని రుచిరాణి అక్షిపక్ష్మాణి యస్య సః అజః శాస్త్రదృష్టమవగతం విధి

అథవిధిమవసాయ్యశాస్త్రదృష్టందివసముఖోచితమంచితాక్షిపక్ష్మా
లవిరచితానుకూలవేషఃక్షితిపసమాజమగాత్స్వయంవరస్థమ్॥౭౬॥

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యే
పంచమస్సర్గః

—※—

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే.

షష్ఠసర్గప్రారంభః.

సతత్రమంచేషుమనోజ్ఞవేషాంత్సింహాసనస్థానుపచారవత్సు వై
కానాంమరుతామపశ్యదాకృష్టలీలాన్నరలోకపాలాన్॥౧॥రతేర్గృ
తానునయేనకామంప్రత్యర్పితస్వాంగమివేశ్వరేణ కాకుత్స్థమా

వసముఖోచితందివసముఖేప్రాతఃకాలే ఉచితంకరణీయంవిధి మనుష్ఠానంఅవసా
మాప్య- ఆస్యతేణ్యన్తాల్ల్యప్ - కుశలైఃప్రసాధనదక్షైఃరచితఃఅనుకూలఃస్వ
రోచితఃవేషఃనైపథ్యంయస్యసతథోక్తస్సన్ స్వయంవరస్థంక్షితిపసమాజంరాజసమ
మగాత్ (※)ఇతోగాలుజితిగాదేశః- పుష్పితాగ్రావృత్తమేతత్ తదుక్తం॥ శ్లో॥
జినయుగరేఫతోయకారోయుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతిలక్షణాత్ ॥ ౭౬॥

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ-మహోపాధ్యాయ - కోల
చలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం- సంజీవనీసమాఖ్యాయాం- రఘువంశ
వ్యాఖ్యాయాం - పంచమస్సర్గః ※

పంచమస్సర్గస్సమాప్తః.

సతతి ॥ సఃఅజఃతత్రస్వయంవరస్థానే ఉపచారవత్సు రాజోపచారయుక్తేషు
చేషుసుఖవాసదశిరాసాథేషు కృతోన్నతస్థానవిశేషేషు సింహాసనస్థాన్ భద్రా
తాన్ మనోజ్ఞవేషాన్ మనోహరనైపథ్యాన్ వైమానికానాంవిమానైస్సంచరతాం
చరతీతిఠక్ప్రత్యయః- మరుతామమరాణాం॥ ని॥ మరుతౌపవనామరావిత్యమరః
ష్టలీలాన్ ఆత్మసౌభాగ్యాదాకృష్టసురల్లీలానిత్యర్థః- సాపేక్షత్వేపిగమకత్వాత్స
సఃసకలోకం భూలోకంపాలయంతీతినరలోకపాలాః - కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః
పాలాన్ ఆపశ్యత్ - అస్మిన్ సర్గేవృత్తముపజాతిః - తల్లక్షణంతూక్తమ్॥ ౧॥
రతేఃకామప్రియాయాః॥ ని॥ రతిస్స్మరప్రియాయాంచరాగేపిసురతేస్మృతేతి
గృహీతానునయేనస్వీకృతప్రార్థనేనగృహీతరత్యనునయేనేత్యర్థః - సా

న్నృపాణాం మనో బభూవేందుమతీనిరాశమ్॥ వైదర్భనిర్దిష్టమసౌకు
రః క్లృప్తేన సోపానపథేన మంచమ్। శిలావిభంగైర్మృగరాజశాబస్తుం
గోత్సంగమివారురోహ॥ ౩॥ పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నమాసే
రత్నవదాసనం సః। భూయిష్ఠమాసీదుపమేయకాంతిర్మయూర
శ్రయిణా గుహేన॥ ౪॥ తాసు శ్రియా రాజపరంపరాసు ప్రభావిశేషోద
యదుర్నిరీక్ష్యః। సహస్రధాత్మా వ్యరుచద్విభక్తః పయోముచాం పఙ్క్తిషు వి
ద్యుతేవ॥ ౫॥ తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానాముదారనైపథ్యభృతాం స

కత్వాత్సమాసః - ఈశ్వరేణ హరేణ ప్రత్యర్పితస్వాంగం కామమివ స్థితమజం అలోక
నృపాణాం మనః ఇందుమతీనిరాశం ఇందుమత్యాం నిస్పృహం బభూవ - ఇందుమతీ
మేనమజం విహాయ నాస్మాన్వరిష్యతీతి నిశ్చిక్యురిత్యర్థః - సర్వాతిశాయి సౌందర్య
త్వభావః ॥ ౨ ॥ వైదర్భేతి॥ అసౌ కుమారః అజః వైదర్భేణ భోజేన నిర్దిష్టం ప్రద
తం మంచం పర్యంకం క్లృప్తేన సుఘటితేన సోపానపథేన సోపానమార్గేణ మృగరాజ
సింహపోతః॥ ని॥ పోతః పాకోర్భకో డింభః పృథుకశ్శాబకశ్శిశురిత్యమరః - శిలానాం
భంగైః భంగిభిః తుంగం ఉన్నతం నగోత్సంగం శైలాగ్రమివ ఆరురోహ ॥ ౩ ॥పరార్ధ్యేతి॥
ర్ధ్యాః శ్రేష్ఠాః వర్ణాః నీలపీతాదయో యస్య తేన ఆస్తరణేన కంబళాదినా ఉపపన్నం
రత్నవత్ రత్నఖచితం ఆసనం సింహాసనం ఆసేదివాన్ అధిష్ఠితవాన్ సః అజః మ
రపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన సేనాన్యా సహ ॥ ని॥ సేనానీరగ్నిభూర్గుహ ఇత్యమరః -
యిష్ఠం అత్యంతం ఉపమేయకాంతిః సదృశప్రభః ఆసీత్ - మయూరస్య చిత్రరూపత్వాత్
స్యాగరత్నాసనస్య తద్ద్వారా తదారోఢయోః అపీతి భావః॥ ౪॥ తాస్వితి॥ తాసు రాజ
పరాసు శ్రియా కాంత్యా కర్త్ర్యా తేజోవిశేషేణేత్యర్థః - పయోముచాం మేఘానాం
క్తిషు విద్యుతేవ సహస్రధా విభక్తః తరంగేషు తరణిరివ స్వయమేక ఏవ ప్రత్యేకం సం
గత ఇత్యర్థః ప్రభావిశేషస్య ఉదయేన ఆవిర్భావేన దుర్నిరీక్ష్యః దుర్దర్శనః ఆత్మా శ్రీ
స్వరూపం వ్యరుచత్ వ్యద్యోతిష్ట (*) ద్యుద్భ్యో లుజీతి పరస్మైపదం - ద్యుతాదిత్వాత్
రజాదేశః - తస్మిన్ సమయే ప్రత్యేకం సంక్రాంతలక్ష్మీకతయా తేషాం కిమపి సురాసదం
జః ప్రాదురాసీదిత్యర్థః ॥ ౫॥ తేషామితి॥ మహార్హాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాస
స్థానాం ఉదారనైపథ్యభృతాం ఉజ్జ్వలవేషధారిణాం తేషాం రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమా
ణాం సురద్రుమాణాం మధ్యే పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ॥ ని॥ పంచైతే దేవతరవో
మందారః పారిజాతక ఇత్యమరః - స రఘుసూను రేవ ధామ్నా తేజసా రరాజ - భూమ్నే
సా తేఽతిశయేనేత్యర్థః - అత్ర కల్పద్రుమశబ్దః పంచాన్యతమవిశేషవచనోఽపి - కల్పయం
మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యా సురద్రుమమాత్రోపలక్షణతయా ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయః -

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

మధ్యే। రరాజ ధామ్నా రఘుసూనురేవ కల్పద్రుమాణామివ పారిజాతః
నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్విహాయ సర్వాన్నృపతీన్నిపేతుః।
టే రేచితపుష్పవృక్షా గంధద్విపే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః ౭॥ అథస్తుతే వం
యజ్ఞైస్సోమార్కవంశ్యైర్నరదేవలోకే। సంచారితే చాగరుసారయో
ధూపే సముత్సర్పతి వైజయంతీః ౮॥ పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం
నాముద్ధతనృత్తహేతౌ। ప్రాధ్మాతశంఖే పరితో దిగంతాంస్తూర్యస్వ
ర్ఛతి మంగళార్థే ౯॥ మనుష్యవాహ్యం చతురంతయానమధ్యాస్య
పరివారశోభి। వివేశ మంచాంతరరాజమార్గం పతింవరా క్లృప్తవి
వేషా ౧౦॥ తస్మిన్విధానాతిశయే విధాతుః కన్యామయే నేత్రశతైకల

కల్పా ఇతి ద్రుమాః కల్పద్రుమా ఇతి విగ్రహః ॥ ౬॥ నేత్రేతి॥ పౌరజనస్య నేత్రవ్రజాః
సమూహాః సర్వాన్నృపతీన్విహాయ తస్మిన్నజే నిపేతుః- స ఏవ సర్వోత్తమో దృశ్య
కథమివ-మదోత్కటే మదోద్భిన్నగండే నిర్భరేవాపన్యే గంధద్విపే గంధప్రధా
చితాః రిక్తీకృతాః పుష్పాణాం వృక్షా యైస్తే త్యక్తపుష్పవృక్షా ఇత్యర్థః- ద్విరేఫా
ఇవ-వన్యవిశేషణం ద్విరేఫాణాం పుష్పవృక్షత్యాగసంభావార్థం కృతం ॥ ౭॥
పురేతి-మనుష్యేతి చ - త్రిభిః కులకమాహ- అథ అన్వయజ్ఞైః రాజవంశాభిజ్ఞైః వం
తిపాఠకైః॥ ౮॥ వందినః స్తుతిపాఠకా ఇత్యమరః - సోమార్కవంశ్యే సోమసూర్యవం
వే నరదేవలోకే-రాజలోకే స్తుతే సతి పవేశేత్యుత్తరేణ సంబంధః - ఏవముత్తరత్ర
జ్యం సంచారితే సమంతాత్ప్రసారితే అగరుసారః యోనిః కారణం యస్య తస్మిన్ధూ
వైజయంతీపతాకాః సముత్సర్పతి సతి॥ ౮ ॥ పురేతి ॥ కించ పురస్యోపకంఠే సమీపే
నిఆశ్రయా యేషాం తేషాం కలాపినాం బర్హిణాం ఉద్ధతనృత్తహేతౌ మేఘధ్వని
శ్యాత్ ఉత్కృష్టతాండవకారణే ప్రాధ్మాతాః శంఖా యస్మిన్ మంగళార్థే మం
యోజనే తూర్యస్వనే వాద్యఘోషే పరితో దిగంతాన్మూర్ఛతి వ్యాప్నువతి సతి॥
స్యేతి॥ పతింవృణోతీతి పతింవరా స్వయంవరా ॥ ౯ ॥ పతింవరా చ వర్యా ధైత్యమరః
సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీత్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః - క్లృప్తవివాహవేషా కన్యా ఇందుమతీ
ష్యైః వాహ్యం పరివారేణ పరిజనేన శోభిచతురంతయానం చతురశ్రవాహనం శిబికా
ధ్యాస్యాధిరుహ్య మంచాంతరే మంచమధ్యే యో రాజమార్గః తం వివేశ ॥ ౧౦॥ తస్మిన్
యే సృష్టివిశేషే నరేంద్రాః అంతఃకరణైః నిపేతుః - ఆసనేషు దేహైః కేవలం దేహై
తాః దేహేనపి నిస్పృశ్యతత్రైవ దత్తచిత్తా బభూవురిత్యర్థః - అంతఃకరణకర్తృ

తురంతఃకరణైర్నరేంద్రా దేహైస్స్థితాః కేవలమాసనేషు ॥ తాం ప్ర
త్యభివ్యక్తమనోరథానాం మహీపతీనాం ప్రణయాగ్రదూత్యః । ప్రవాళశో
భా ఇవ పాదపానాం శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవుః ॥ కశ్చిత్కరాభ్యా
ముపగూఢనాళమాలోలపత్రాభిహతద్విరేఫమ్। రజోభిరంతఃపరివేషబం
ధి లీలారవిందం భ్రమయాంచకార ॥ విస్రస్తమంసాదపరో విలాసీ రత్నా
నువిద్ధాంగదకోటిలగ్నమ్ । ప్రాలంబముత్కృష్య యథాప్రదేశం నినాయ

రేంద్రా ణాం కర్తృత్వవ్యపదేశః అదరాతిశయార్థః ॥ ౧౧॥ తామితి॥ తాం ఇందు
మతీం ప్రతి అభివ్యక్తమనోరథానాం ప్రరూఢాభిలాషాణాం మహీపతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణ
యాగ్రదూత్యః ప్రణయః ప్రార్థనా ప్రేమ వా ॥ ని ॥ ప్రణయాస్త్వమీ విస్రంభయాచ్ఞాప్రే
మాణ ఇత్యమరః - ప్రణయేషు అగ్రదూత్యః ప్రథమదూతికాః - ప్రణయప్రకాశకత్వసా
దృశ్యాత్ త్వవ్యపదేశః - వివిధాః నానావిధాః శృంగారచేష్టాః శృంగారవికారాః పాద
పానాం ప్రవాళశోభాః పల్లవసంపద ఇవ బభూవుః ఉత్పన్నాః - అత్ర శృంగారలక్షణం ర
సార్ణవసుధాకరే ॥ శ్లో ॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః । నీతా సదస్యర
స్యత్వం రతిశ్శృంగార ఉచ్యతే ॥ గతిరిచ్ఛాశేషః - తచ్చోక్తం తత్రైవ - యూనోరన్యో
న్యవిషయా స్థాయినీచ్ఛా రతిః స్మృతేతి - చేష్టాశబ్దేన తదనుభావవిశేషా ఉచ్యంతే తే పి తత్రైవోక్తాః ॥
శ్లో ॥ భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే । తేనుభావా ఇతి ఖ్యాతాః
భ్రూక్షేపస్మితాదయః ॥ తే చతుర్ధా చిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవా ఇతి - తత్ర గా
త్రారంభభేదాః చేష్టాశబ్దోక్తాః అనుభావాః కశ్చిదిత్యాదిభిస్సప్తభిః శ్లోకైర్వక్ష్యతి -
శృంగారాభాసశ్చాయమేకత్రైవ ప్రతిపాదనాత్ ॥ తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ ఏకత్రైవానురాగ
శ్చేత్తిర్యక్ మ్లేచ్ఛగతోపి వా । యోషితో బహుసక్తిశ్చేద్రసాభాసస్త్రిధా మత ఇతి ॥ ౧౨॥
శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవురిత్యుక్తం తా ఏవ దర్శయతి ॥ కశ్చిదిత్యాదినా - కశ్చిద్రాజా
కరాభ్యాం పాణిభ్యాం ఉపగూఢనాళం గృహీతనాళం ఆలోలైశ్చంచలైః పత్రైః - అభిహ
తాస్తాడితాః ద్విరేఫాః భ్రమరాః యేన తత్తథోక్తం - రజోభిః పరాగైః అంతః పరివేషం
మండలం బధ్నాతీత్యంతః పరివేషబంధి లీలారవిందం వినోదాత్మకం శృంగారార్థం గృ
హీతారవిందం భ్రమయాంచకార - కరస్థలీలారవిందవత్ త్వయాహం భ్రమయితవ్య ఇతి
భావః అభిప్రాయః ॥ ౧౩॥ విస్రస్తమితి॥ విలసనశీలో విలాసీ (*) వాకషలసకత్థస్రంభ ఇతి
ఘిణ్ ప్రత్యయః - అపరో రాజా అంసాత్ భుజశిరసః ॥ ని ॥ స్కంధో భుజశిరోంసోస్త్రీ
త్యమరః విస్రస్తం రత్నానువిద్ధం రత్నఖచితం యదంగదం కేయూరం తస్య కోటిలగ్నం అగ్ర
లగ్నం ॥ ని ॥ అత్యుత్కర్షాశ్రయః కోట్య ఇత్యమరః - ప్రాలంబం ఋజులంబినీం స్రజం ॥
ని ॥ ప్రాలంబమృజులంబి స్యాత్కంఠాద్వైకక్షకం చ తదిత్యమరః - ఉత్కృష్య ఉద్ధృత్య
వక్రీకృతం తిర్యక్కృతం చారువక్త్రం యస్య స తథోక్తస్సన్ - యథాప్రదేశం స్వస్థానం

సాచీకృతచారువక్త్రః॥౧౪॥ఆకుంచితాగ్రాంగుళినాతతోన్యః కిం
వర్జితనేత్రశోభః। తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ పాదేన హైమం
తమ్॥౧౫॥నివేశ్య వామం భుజమాసనార్ధే తత్సన్నివేశాదధికోన్న
కశ్చిద్వివృత్తత్రికభిన్నహారః సుహృత్సమాభాషణతత్పరోభూత్
విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రమాపాండురం కేతకబర్హమన్యః। ప్రియా
బోచితసన్నివేశైర్విపాటయామాస యువా నఖాగ్రైః॥౧౭॥కుశేశ
ఙ్కితలేనకశ్చిత్కరేణ రేఖాధ్వజలాంఛనేన । రత్నాంగులీయప్ర

నినాయ- ప్రావారోత్క్షేపణచ్ఛలేన ఆహం త్వామేవం పరిరంస్యే ఇతి నృపాభిప్రాయ
ఆకుంచితేతి ॥ తతః పూర్వోక్తాదన్యః కశ్చిద్రాజా కించిత్సమావర్జితనేత్రశో
వాక్ప్రాపితనేత్రకాంతిః ఆకుంచితాః భుగ్నాః అగ్రాంగుళయో యస్య తేన
ర్పిణీనఖప్రభా యస్య తేన పాదేన హైమం హిరణ్మయం పీఠం పాదపీఠం విలిలేఖ
పాదాంగుళీనామాకుంచనేన త్వం మత్సమీపమాగచ్ఛేతి నృపాభిప్రాయః - భూ
కోయం అవలక్షణ ఇతీందుమత్యభిప్రాయః- భూమివిలేఖనం తు లక్ష్మీవినాశహేతు
నివేశ్యేతి॥కశ్చిద్రాజా వామం భుజం ఆసనార్ధే సింహాసనైకదేశే నివేశ్య సంస్థాప్య
వేశాత్ తస్య వామభుజస్య సన్నివేశాత్ నిక్షేపణాత్ అధికోన్నతో వామాంస ఏవ
ర్ధోత్క్షిప్తః- వివృత్తే పరావృత్తే త్రికే త్రికప్రదేశే భిన్నహారః లుంఠితహారస్సన్॥
వంశాధరే త్రికమిత్యమరః- సుహృత్సమాభాషణతత్పరః అభూత్ - వామపా
ర్శ్వస్థేన మిత్రేణ సంభాషితుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః - అత ఏవ వివృత్తత్రికత్వం ఘటతే -
వామాంగే నివేశితయా సహ ఏవం వార్తాం కరిష్యే ఇతి నృపాభిప్రాయః- వర
రాడ్విముఖోయం న కార్యకర్తా ఇతీందుమత్యాశయః ॥ ౧౬॥ విలాసినీతి ॥ అన్యః
యువా విలాసిన్యాః ప్రియాయాః విభ్రమార్థం దంతపత్రభూతం ఆపాండురం కే
కేతకదళం॥ ని॥ దళేపి బర్హం బర్హమిత్యమరః- ప్రియానితంబే ఉచితసన్నివేశైః
పన్నైః నఖాగ్రైః విపాటయామాస- విదారయామాస - అహం తవ నితంబే ఏవం
దీర్ఘం దాస్యామీతి నృపాశయః- తృణచ్ఛేదకవత్ పత్రపాటకోయమవలక్షణ ఇతీం
నాంగీకృతం ॥ ౧౭ ॥ కుశేశయేతి ॥ కశ్చిద్రాజా కుశేశయం శతపత్రమివ ఆతా
యస్య తేన ॥ ని ॥ శతపత్రం కుశేశయమిత్యమరః- రేఖారూపాః ధ్వజాః లాంఛనా
తేన కరేణ అంగుళీషు భవాని అంగుళీయాని ఊర్మికాః॥ ని॥ అంగుళీయకమూర్మి
మరః (*) జిహ్వామూలాంగుళేశ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః- రత్నానామంగుళీయాని తేషాం
యా అనువిద్ధా న్యాప్తాః- అక్షాః పాశకాః ॥ని॥ అక్షాస్తు దేవనాః పాశకాః
మరః-సలీలం యథా తథా ఉదీరయామాస ఉచ్చిక్షేప - అహం త్వయా సహ ఏవం
నృపాభిప్రాయః- అక్షచాతుర్యేణ కాపురుష ఇతీందుమత్యభిప్రాయః - అక్షైర్న

ధానుదీరయామాస సలీలమక్షాన్॥ ౧౮॥ కశ్చిద్యథాభాగమవస్థితేపి
సన్నివేశాద్వ్యతిలంఘినీవ। రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రమేకం వ్యాపా
రయామాస కరం కిరీటే॥ ౧౯॥ తతో నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా పుంవత్ప్ర
గల్భా ప్రతిహారరక్షీ। ప్రాక్సన్నికర్షం మగధేశ్వరస్య నీత్వా కుమారీమవద
త్సునందా॥ ౨౦॥ అసౌ శరణ్యశ్శరణోన్ముఖానామగాధసత్వో మగధప్రతిష్ఠః
రాజా ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః పరంతపో నామ యథార్థనామా॥ ౨౧॥ కామం
నృపాస్సంతు సహస్రశోన్యే రాజన్వతీమాహురనేన భూమిమ్। నక్షత్రతారా

సుతినిషేధాత్॥ ౧౮ ॥ కశ్చిదితి॥ కశ్చిద్రాజా యథాభాగం యథాస్థానం అవస్థితేపి స్వ
నివేశాత్ వ్యతిలంఘినీవ స్వస్థానాచ్చలిత ఇవ కిరీటే రత్నానాం కిరీటగతానాం అంశవః
-యేషాం తాని అంగుళీరంధ్రాణి యస్య తం ఏకం కరం వ్యాపారయామాస- కిరీటవిన్య
స్తస్థితామపి త్వాం ధారణసమస్య ఇతి నృపాభిప్రాయః- శిరసి న్యస్తహస్తః అయమవల
ఇతి సూచయత్యభిప్రాయః ॥ ౧౯ ॥ తత ఇతి ॥ తతః అనంతరం నృపాణాం శ్రుతవృత్తవం
శా శ్రుతనృపచరిత్రకులేత్యర్థః - సాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్సమాసః - ప్రగల్భా వాగ్మినీ
సునందాఖ్యా ప్రతిహారం ద్వారం గచ్ఛతీతి ప్రతిహారరక్షీ ద్వారపాలికా (*) కర్మణ్యణ్
(*) టిడ్ఢాణ ఇత్యాదినా జీప్- ప్రాక్ ప్రథమం కుమారీం ఇందుమతీం మగధేశ్వరస్య
సన్నికర్షం సమీపం నీత్వా పుంవత్ పుంసా తుల్యం (*) తేన తుల్యం క్రియాచేద్వతిరితి వతి
ప్రత్యయః- అవదత్ అవాదీత్ ॥ ౨౦॥ అసావితి॥ అసౌ రాజా - అసావితి పురోవర్తినో ని
ర్దేశః - ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం - శరణోన్ముఖానాం శరణార్థినాం శరణే రక్షణే
సాధుస్సమర్థః (*) తత్ర సాధురితి యత్ప్రత్యయః - శరణం భవితుమర్హః శరణ్య ఇతి
నిరుక్తిస్సమర్థైవ- అగాధసత్వః గంభీరస్వభావః ॥ ని॥ సత్వం గుణే పిశాచాదౌ
ద్రవ్యస్వభావయోరితి విశ్వః - మగధాః జనపదాః తేషు ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం యస్య సః మగ
ధప్రతిష్ఠః॥ ని॥ ప్రతిష్ఠా కృత్యమాస్పదమిత్యమరః - ప్రజారంజనేన లబ్ధవర్ణః లబ్ధయశాః
ప్రజారంజనేన లబ్ధోత్కర్షః పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః పరంతపో
(*) ద్విషత్పరయోస్తాపేరితి ఖచ్ ప్రత్యయః (*) ఖచి హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః (*) అరు
ర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః - నామేతి ప్రసిద్ధౌ - యథార్థం నామ యస్య సః యథా
ర్థనామా - శత్రుసంతాపనాదితి భావః ॥ ౨౧॥ కామమితి॥ అన్యే నృపాః కామం సహ
స్రశస్సంతు - భూమిం అనేన రాజన్వతీం శోభనరాజవతీమాహుః - నైతాదృశః కశ్చిదస్తీ
త్యర్థః ॥ ని ॥ సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్ స్యాత్ తతోన్యత్ర రాజవానిత్యమరః (*) రాజ
న్వత్సౌరాజ్యే ఇతి నిపాతనాత్సాధుః- తథా హి నక్షత్రైరశ్విన్యాదిభిః తారాభిః సాధార
ణైర్జ్యోతిర్భిః గ్రహైః శుక్రాదిభిశ్చ సంకులాపి రాత్రిః చంద్రమసైవ జ్యోతిరస్యా అస్తీ

తా గ్రహాసంకులాపిజ్యోతిష్మతీచంద్రమసైవరాత్రిః॥౨౨॥క్రియా
దయమధ్వరాణామజస్రమాహూతసహస్రనేత్రః। శచ్యాశ్చిరం
పోలలంబాన్మందారశూన్యానలకాంశ్చకార॥౨౩॥అనేనచేదిచ్ఛసి
మాణంపాణింవరేణ్యేనకురుప్రవేశే/ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితా
త్రోత్సవంపుష్పపురాంగనానామ్॥౨౪॥ఏవంతయోక్తేతమవేక్ష్యకించి
సిదూర్వాంకమధూకమాలా। ఋజుప్రణామక్రియయైవతన్వీప్రత్యా
నమభాషమాణా॥౨౫॥ తాంసైవవేత్రగ్రహణేనియుక్తారాజాంతర
నుతాంనినాయ।సమీరణోత్థేవతరంగరేఖాపద్మాంతరంమానసరా
సీమ్॥ ౨౬॥ జగాదచైనామయమంగనాథస్సురాంగనాప్రార్థితయౌ

జ్యోతిష్మతీనాన్యేనజ్యోతిష్మతీత్యర్థః ॥ ౨౨॥ క్రియేతి ॥ అయంపరంతపఃఅధ్వ
క్రతూనాంక్రియాప్రబంధాత్ అనుష్ఠానసాంతత్యాత్ - అవిచ్ఛిన్నానుష్ఠానా
అజస్రంనిత్యంఆహూతసహస్రనేత్రస్సన్ చిరంశచ్యాఃఅలకాన్ పాండుకపో
లంబాన్ స్రస్తాన్-పచాద్యచ్-మందారైఃకల్పద్రుమకుసుమైఃశూన్యాన్ చకార.
తభర్తృకాహికేశసంస్కారంనకుర్వంతీతిభావః-ప్రోషితేమలినాకృశేతిస్మరణా
అనేనేతి॥ వరేణ్యేనవరణీయేన-వృణోతేరాణాదికః (*) వృఞ్ ఏణ్యఇతిఏణ్యప్ర
అనేనరాజ్ఞాగృహ్యమాణంపాణింఇచ్ఛసిచేత్ పాణిగ్రహణమిచ్ఛసిచేదిత్యర్థః
పురప్రవేశకాలేప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాంరాజభవనగవాక్షస్థితానాం
రాంగనానాంపాటలీపురాంగనానాంనేత్రోత్సవంకురు - సర్వోత్తమానాంతేషాం
దర్శనీయాభవిష్యసీతిభావః॥ ౨౪ ॥ ఏవమితి ॥ ఏవంతయాసునందయాఉక్తే
రంతపం అవేక్ష్యకించిద్విస్రంసినీ దూర్వాంకాదూర్వాచిహ్నామధూకమాలా గు
మాలాయస్యాస్సా ॥ సి॥ మధూకేతుగుడపుష్పమధుద్రుమావిత్యమరః-వరణే
త్నేతిభావఃతన్వీఇందుమతీఏనంనృపం అభాషమాణా ఋజ్వావ్యాభాషణశూన్యయా
క్రియయైవప్రత్యాదిదేశపరిజహార ॥ ౨౫ ॥ తామితి॥ సైవసునందైవకన్యాచిత్త
తిభావః - వేత్రగ్రహణేనియుక్తాదౌవారికీసునందాతాంరాజసుతాంరాజాంతరం
రాజానంనినాయ-నయతిర్ద్వికర్మకః - కథమివసమీరణోత్థావాతోత్పన్నాతరంగా
ఊర్మిపఙ్క్తిః మానసేసరసియారాజహంసీతాంపద్మాంతరమివ ॥ ౨౬ ॥ జగా
ఏనామిందుమతీంజగాదచ - కిమితి - అయంఅంగనాథఃఅంగదేశాధీశ్వరఃసురాం
భిఃప్రార్థితాకామితాయౌవనశ్రీఃయస్యసతథోక్తః- పురాకిలఏనంఇంద్రసహా
ఇంద్రపురగామినం అకామయంతాప్సరసఇతిప్రసిద్ధిః - కించసూత్రకారైఃగజశా
భిఃవాలఖిల్యాదిభిర్మహర్షిభిఃవినీతనాగఃశిక్షితగజఃకిల - కిలేత్యైతిహ్యే -
భూమిగతోపిఐంద్రంపదంఇంద్రైశ్వర్యంభుఙ్క్తే - భూలోకగతఏవస్వర్గసుఖా

ః। ఆనీత నాగః కిల సూత్రకారైరైంద్రం పదం భూమిగతోపి భుఙ్క్తే ॥ ౨౭ ॥
అనేన పర్యాసయతాశ్రుబిందూన్ముక్తాఫలస్థూలతమాన్ స్తనేషు । ప్రత్యర్పి
తాశ్శత్రువిలాసినీనాముమ్ముచ్య సూత్రేణ వినైవ హారాః ॥ ౨౮ ॥ నిసర్గభి
న్నాస్పదమేకసంస్థమస్మిన్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ। కాంత్యా గిరా సూనృ
తయా చ యోగ్యా త్వమేవ కల్యాణి తయోస్తృతీయా ॥ అథాంగరాజాద
వతార్య చక్షుర్యాహీతి జన్యామవదత్కుమారీ। నాసౌ న కామ్యో న చ వేద స
మ్యగ్ద్రష్టుం న సా భిన్నరుచిర్హి లోకః ॥ ౩౦ ॥ తతః పరం దుష్ప్రసహం ద్విష

త్యర్థః:- దిగ్గజాప్సరో దేవర్షి సేవ్యత్వం ఇంద్రపదశబ్దార్థః పురా కిలకుతశ్చిచ్ఛాప
వశాత్ భువమవతీర్ణం దిగ్గజవర్గమాలోక్య స్వయమశక్తః ఇంద్రాభ్యనుజ్ఞయా ఆనీతైః
మహర్షిభిః ప్రణీతేన శాస్త్రేణ గజాన్వశీకృత్య భువిసంప్రదాయం ప్రావర్తయదితి కథాగీ
తి ॥ ౨౭ ॥ అనేనేతి ॥ శత్రువిలాసినీనాం రిపుస్త్రీణాం స్తనేషు కుచేషు ముక్తాఫలస్థూ
లతమాన్ అస్రబిందూన్ అశ్రుబిందూన్ ॥ ని ॥ అస్రమశ్రుణి శోణిత ఇతి విశ్వః- పర్యాసయతా
వర్తయతా ఇతి భావః - అనేన అంగనాథేన ఉన్ముచ్య ఉత్క్షిప్య సూత్రేణ వినా హారా ఏవ ప్ర
త్యర్పితాః- అవిచ్ఛిన్నాశ్రుబిందుప్రవర్తనాత్ ఉత్సూత్రహారార్పణమేవ కృతమివేత్యు
త్ప్రేక్షా గమ్యతే ॥ ౨౮ ॥ నిసర్గేతి ॥ నిసర్గతః స్వభావతః భిన్నాస్పదం భిన్నాశ్రయం స
హానవిరోధి ఇత్యర్థః- శ్రీశ్చ సరస్వతీ చేతి ద్వయం అస్మిన్ అంగనాథే ఏకత్ర సంస్థా స్థితి
ర్యస్య తదేకసంస్థం ఉభయమిహ సంగతమిత్యర్థః- హే కల్యాణి (*) బహ్వాదిభ్యశ్చేతి జీప్-
కాంత్యా సూనృతయా సత్యప్రియయా గిరా చ యోగ్యా సంసర్గార్హా త్వమేవ తయోః
శ్రీసరస్వత్యోః తృతీయా- సమానగుణయోః యువయోః దాంపత్యం యుజ్యతేతి భావః-
అంగనాయకత్వం చాస్య ధ్వన్యతే - తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ తుల్యోనేకత్రదతోణ ఇతి ॥ ౨౯ ॥
అథేతి ॥ అథ కుమారీ అంగరాజాత్ చక్షుః అవతార్య అపనీయేత్యర్థః - జన్యాం మాతృస
ఖీం సుసందాం యాహి గచ్ఛేత్యవదత్ - అథవా జనీం వధూం వహతీతి జన్యా వధూబాంధవా
వలయా యాహి గచ్ఛేత్యవదత్ ॥ ని ॥ జన్యా మాతృసఖీముదోః- జన్యా వరవధూజ్ఞాతిప్రియతుల్య
యోరేషు చేతి పదద్వయేపి విశ్వః- అథవా జన్యా వధూభృత్యా ॥ ని ॥ భృత్యాచాపి న వోఢా
రా ఇతి కేశవః (*) సంజ్ఞాయాం జన్యా ఇతి యత్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః- యుపశ్రాహా నృ
కారః- జనీం వధూం వహంతీతి జన్యాః జామాతువర్ణయస్యా ఇతి ॥ యచ్చామరః ॥ ని ॥
జన్యాః స్నిగ్ధా వరస్యేయ ఇతి- తత్సర్వముపలక్షణార్థమిత్యవిరోధః - నచాయమంగరాజే
దోషః కిదృశ్యతో నాప్యహీదప్తదోషాద్వేత్యాహ- నేత్యాదినా- అసౌ అంగరాజః కా
మ్యః సుస్మితః- నేతి న- కింతు కామ్య ఏవేత్యర్థః- సా కుమారీ చ సమ్యక్ ద్రష్టుం వేత్తుం
న వేతి న - కింతు వేత్త్యేవేత్యర్థః - కింతు లోకః జనః భిన్నరుచిః - రుచిరప్యేకించ
న్యస్మై అన్యస్మై రోచతే కిం కుర్మః శిరసి ఇచ్ఛానియంతుం శక్యత ఇతి భావః ॥ ౩౦ ॥ తత ఇతి ॥

ద్విషద్భిర్నృపం నియుక్తా ప్రతిహారభూమౌ| నిదర్శయామాస విశేషదృశ్య
మిందుం నవోత్థానమివేందుమత్యై||౩౧|| అవంతినాథోయముదగ్రబాహు
ర్విశాలవక్షాస్తనువృత్తమధ్యః|ఆరోప్య చక్రభ్రమముష్ణతేజా స్త్వష్ట్రేవ య
త్నోల్లిఖితో విభాతి||౩౨|| అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తే రగ్రేసరై ర్వాజిభి
రుత్థితాని| కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం రజాం
సి||౩౩||అసౌ మహాకాళనికేతనస్య వసన్నదూరే కిల చంద్రమౌళేః| త
మిస్రపక్షేపి సహ ప్రియాభిర్జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్||౩౪||
యూనా సహ పార్థివేన రంభోరు కచ్చిన్మనసో రుచిస్తే| శిప్రాతరం...

తత ఇతి|| అనంతరం ప్రతిహారభూమౌ ద్వారదేశే నియుక్తా దౌవారికీ|| ని|| స్త్రీ ద్వా...
ప్రతీహార ఇత్యమరః - ద్విషద్భిః శత్రుభిః దుష్ప్రసహం దుస్సహం శూరమిత్యర్థః| వి...
దృశ్యం దర్శనీయం రూపవంతమిత్యర్థః - పరం అన్యం నృపం రాజానం నవోత్థా...
దయం ఇందుమివ ఇందుమత్యై నిదర్శయామాస-ప్రదర్శయామాస ||౩౧|| అ...
థ ఇతి|| ఉదగ్రబాహుః దీర్ఘబాహుః విశాలం వక్షో యస్య స విశాలవక్షాః తనువృత్త...
కృశవర్తులమధ్యః - అయం రాజా అవంతినాథః అవంతిదేశానామీశ్వరః -ఉష్ణ...
తేజా-భర్తుః తేజోవేగమసహమానయా దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా ప్రార్థితేన...
చక్రభ్రమం చక్రాకారం శస్త్రోత్తేజనయంత్రం || ని|| భ్రమిస్తోయాంబునిర్గమే భ్రమిః...
దాఖ్యే శిల్పియంత్రక ఇతి విశ్వః- ఆరోప్య యత్నేన ఉల్లిఖితః నిశాతిత ఇత్యర్థః - త్వ...
సూర్య ఇవ విభాతి-అత్ర మార్కండేయః || శ్లో|| శాకద్వీపే మయా త్వస్య జ్ఞాతశ్శాక...
స్వతా - భ్రమిమారోప్యత త్తేజశ్శాతనాయోపచక్రమ ఇతి || ౩౨ || అస్యేతి|| ...
శక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అవంతినాథస్య ప్రయాణేషు జైత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః...
గమైః వాజిభిః అశ్వైః ఉత్థితాని రజాంసి సామంతానాం సమంతాద్భవానాం రాజ్ఞాం...
శిఖామణయః తేషాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం తేజోంకురనాశం కుర్వంతి- నాసీరైః...
త్రవః పరాజీయంత ఇతి భావః|| ౩౩ || అసావితి || అసౌ అవంతినాథః మహాకాళనామ...
సవిశేషః తదేవ నికేతనం సంస్థానం తస్య చంద్రమౌళేరీశ్వరస్య అదూరే సమీపే...
వసన్-అత ఏవ హేతోః తమిస్రపక్షేపి కృష్ణపక్షేపి ప్రియాభిస్సహ జ్యోత్స్నావతః...
తః ప్రదోషాన్ రాత్రీః నిర్విశతి అనుభవతి కిల-నిత్యజ్యోత్స్నావిహారిత్వమేతస్యే...
తి భావః|| ౩౪|| అనేనేతి|| రంభే కదలీస్తంభావివ ఊరూ యస్యాస్సా...
బోధనం హే రంభోరు(*) ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే ఇత్యూఙ్... రంభోరూః...
యూనా అనేన పార్థివేన రాజ్ఞా సహ - శిప్రా నామ తత్రత్యనదీ తస్యాస్తరంగా...
తేన కంపితాసు ఉద్యానానాం పరంపరాసు పఙ్క్తిషు విహర్తుం తే తవ మనసః రుచిః...

పితాసు విహర్తుముద్యానపరంపరాసు॥ ౩౫॥ తస్మిన్నభిద్యోతితబంధుప
ద్మే ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే। బబంధ సా నోత్తమసౌకుమార్యా కుముద్వ
తీ భానుమతీవ భావమ్ ॥ తాం నుగ్రతస్తామరసాంతరాభామనూపరాజస్య
గుణైరనూనామ్। విధాయ సృష్టిం లలితాం విధాతుర్జగాద భూయస్సుదతీం
సునందా ॥ సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహురష్టాదశద్వీపనిఖాతయూపః।
అనన్యసాధారణరాజశబ్దో బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః॥ ౩౯॥ అకార్య
చింతాసమకాలమేవ ప్రాదుర్భవంశ్చాపధరః పురస్తాత్। అంతశ్శరీరేష్వ

గృహాస్తీకమిత్యర్థః॥ ని ॥ అభిష్వంగేస్పృహాయాంచ గభస్తౌ చ రుచిః స్త్రియామిత్య
మరః॥ ౩౬ ॥ తస్మిన్నితి॥ ఉత్తమసౌకుమార్యా ఉత్కృష్టాంగమార్దవా సా ఇందుమతీ
అభిద్యోతితాః ఉల్లసితాః బాంధవా ఏవ పద్మాని యేన తస్మిన్ ప్రతాపేన తేజసా సంశోషితాః శ
త్రవ ఏవ పంకాః కర్దమాః యేన తస్మిన్- అవంతినాథే కుముద్వతీ కుముదినీ (*) కుముద
వతీ తు నైభోగ్యేడ్మతుబితి డ్మతుప్ప్రత్యయః- భానుమతీ అంశుమతీవ భావం చిత్తం నబబంధ-
తత్రానురాగం చకారేత్యర్థః- బంధూనాం పద్మత్వేన శత్రూణాం పంకత్వేన చ నిరూ
పణాత్ రాజ్ఞస్సూర్యసామ్యం వ్యజ్యతే॥ ౩౭॥ తామితి॥ సునందా తామరసాంతరాభాం
పద్మోదరసమానకాంతిం- కనకగౌరీమిత్యర్థః- గుణైః రూపశీలాదిభిః- అనూనామధి
కామిత్యర్థః - శోభనాః దంతాః యస్యాస్తాం సుదతీం (*) వయసి దంతస్య దతృ ఇతి ద
ాదేశః (*) ఉగితశ్చేతి జీప్- తాం ప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా విధాతుః లలితాం సృష్టిం మధు
రాకారాం స్త్రియమిత్యర్థః- అనుగతా ఆపః యేషు తే అనూపాః నానుదేశాః (*) ఋక్పూ
రబ్ధూఃపథామానక్షే ఇతి అప్రత్యయః సమాసాంతః (*) ఊదనోర్దేశే ఇత్యూకారాదేశః-
తేషాం రాజ్ఞః అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య భూయః పునః జగాద ఉ
వాచ॥ ౩౮॥ సంగ్రామేతి ॥ సంగ్రామేషు యుద్ధేషు నిర్విష్టాః అనుభూతాః సహస్రం బా
హవో యస్య స తథోక్తః - యుద్ధాదన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః - అష్టాదశసు ద్వీ
పేషు నిఖాతాః స్థాపితాః యూపాః యేన స తథోక్తః సర్వక్రతుయాజీ సార్వభౌమశ్చేతి
భావః - ప్రజానాం రంజనాత్ అన్యసాధారణో న భవతీత్య నన్యసాధార
ణః రాజశబ్దో యస్య స తథోక్తః యోగీ బ్రహ్మవిద్యావానిత్యర్థః - స కిల భగవతో దత్తాత్రే
యాల్లబ్ధయోగ ఇతి ప్రసిద్ధిః - కృతవీర్యస్యాపత్యం పుమాన్ కార్తవీర్యో నామ రాజా బ
భూవ కిల - అయం చాస్య మహిమా సర్వోపి దత్తాత్రేయవర ప్రసాదలబ్ధ ఇతి భారతేద్ర
ష్టవ్యః॥ ౩౯॥ అకార్యేతి॥ శిక్షితాః శిక్షకః యః కార్తవీర్యః అకార్యస్య అసత్కార్యస్య చిం
తాకరణే త్యేమీతిబుద్ధ్యా సమకాలమేకకాలమేవ యథా తథా పురస్తాదగ్రే చాపధరః
సన్ ప్రాదుర్భవన్ ఆవిర్భవన్ ప్రజానాం జనానాం ॥ ని॥ ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జన ఇత్యమరః- అంత
శ్శరీరేషు అంతః కరణేషు శరీరశబ్దేన మన ఇంద్రియం లక్ష్యతే- అవినయమపరాధమపి ప్రశాస్తి

పి యః ప్రజానాం ప్రత్యాదిదేశావినయం వినేతా ॥ ౩౯. జ్యాబంధనిష్పన్ద-
భుజేన యస్య వినిశ్వసద్వక్త్రపరంపరేణ। కారాగృహే నిర్జితవాసవేన లంకే-
శ్వరేణోషితమాప్రసాదాత్ ॥ ౪౦. తస్యాన్వయే భూపతిరేష జాతః ప్రతీప ఇ-
త్యాగమవృద్ధసేవీ। యేన శ్రియస్సంశ్రయదోషరూఢం స్వభావలోలేత్యయ-
శః ప్రమృష్టమ్॥ ౪౧॥ ఆయోధనే కృష్ణగతిం సహాయమవాప్య యః క్షత్రియ-
కాలరాత్రిమ్। ధారాం శితాం రామపరశ్వధస్య సంభావయత్యుత్పలప-
త్రసారాం॥ ౪౨॥ అస్యాంకలక్ష్మీర్భవ దీర్ఘబాహో మాహిష్మతీవప్ర-

దితేశ- మానసాపరాధమపి నివారయామాసేత్యర్థః- అన్యే తు బాహ్యాయాపరా-
ధ్యప్రసక్తతాం గత ఇతి భావః ॥ ౩౯॥ జ్యాబంధేతి॥ జ్యాయా మౌర్వ్యా బంధనేన ని-
ష్పన్దా నిశ్చేష్టా భుజా యస్య తేన జ్యాబంధోపరోధాత్ దీర్ఘం వినిశ్వసతి వక్త్రాణాం ముఖా-
నాం పరంపరా దశముఖీ యస్య తేన నిర్జితః వాసవో యేన తేన- ఇంద్రజిజ్జయినా ఇంద్రాదీన
జితవతా ప్రాయా ఏతేతి భావః లంకేశ్వరేణ దశాస్యేన యస్య కార్తవీర్యస్య కారా-
బంధనాగారే ॥ ని ॥ కారాస్యాద్బంధనాలయ ఇత్యమరః - ఆ ప్రసాదాత్ అనుగ్రహప-
ర్యంతం ఉషితం స్థితం- నపుంసకే భావే క్తః - ఏతత్ప్రసాద ఏవ తస్య మోక్షోపాయః
ఇతి భావః ॥ ౪౦ ॥ తస్యేతి ॥ ఆగమవృద్ధసేవీ శ్రుతవృద్ధసేవీ ప్రతీప ఇతి ఖ్యాతః
ఏష భూపతిః తస్య కార్తవీర్యస్య అన్వయే వంశే జాతః - యేన ప్రతీపేన సంశ్రయస్యా-
శ్రయస్య పుంసః దోషైః వ్యసనాదిభిః రూఢం ఉత్పన్నం శ్రియస్సంబంధి స్వభావలోలా
చంచలా ఇత్యేవంరూపం అయశః దుష్కీర్తిః ప్రమృష్టం నిరస్తం - దుష్టాశ్రయత్వా-
దేవ శ్రియః ప్రకృతిచాపలప్రవాదః మూఢజనపరికల్పిత ఇత్యర్థః - అయం తు
హితత్వాన్న కదాచిదపి శ్రియా త్యజ్యత ఇతి భావః ॥ ౪౧ ॥ ఆయోధన ఇతి ॥ యః
ఆయోధనే యుద్ధే ॥ ని ॥ యుద్ధమాయోధనం జన్యమిత్యమరః - కృష్ణగతిం కృష్ణవర్త్మా-
నమగ్నిం సహాయమవాప్య క్షత్రియాణాం కాళరాత్రిం సంహారరాత్రిమిత్యర్థః - రా-
మపరశ్వధస్య జామదగ్న్యపరశోః ॥ ని ॥ ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధ ఇత్య-
మరః - శితాం తీక్ష్ణాం ధారాం ముఖం ॥ ని ॥ ఖడ్గాదీనాం చ నిశితముఖే ధారా ప్రకీర్తితేతి వి-
శ్వః - ఉత్పలపత్రస్య సార ఇవ సారో యస్యాస్తాం తథాభూతాం సంభావయతి మన్యతే - ఏతస్య
శ్లాఘా - అగ్నిదత్తవరో వా - అపరాజితస్య హైహయేశ్వరస్య అగ్నిసహాయత్వం భగవతా వైశంపాయనేన దత్తవరో-
జానస్యాం తేన భార్గవత్వాత్ స్ప్రవ ఇతి భారతీక థాత్రానుసంధేయా॥ ౪౨॥ అస్యేతి ॥
హే దీర్ఘబాహో అస్య ప్రతీపస్య అంకేలక్ష్మీః భవ - ఏనం వృణీష్వేత్యర్థః- అనేన ఆయుష్మతీ
లక్ష్మీరివేతి ధ్వన్యతే - మాహిష్మతీ నామ అస్య నగరీ తస్యాః వప్రః ప్రాకారః ఏవ నితంబః
కాంచీం రశనాభూతాం జలానాం వేణ్యా ప్రవాహేణ రమ్యాం ॥ ని ॥ ఓఘః ప్రవాహ ఇ-
తీ చేతి హలాయుధః- తాం రేవాం నర్మదాం ప్రాసాదస్యజాలైః గవాక్షైః ॥ ని ॥

ష్యాంచీమ్। ప్రాసాదజాలైర్జలవేణిరమ్యాం రేవాం యది ప్రేక్షితుమస్తి
కామః॥ ౪౩ ॥ తస్యాః ప్రకామం ప్రియదర్శనోఽపి న స క్షితీశో రుచయే బభూవ
శరత్ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధశ్శశీవ పర్యాప్తకలో నలిన్యాః॥ ౪౪ ॥ సా శూ
రసేనాధిపతిం సుషేణముద్దిశ్య లోకాంతరగీతకీర్తిమ్। ఆచారపూతోభయ
వంశదీపం శుద్ధాంతరక్ష్యా జగదే కుమారీ॥ ౪౫ ॥ నీపాన్వయః పార్థివ ఏష
యజ్వా గుణైర్యమాశ్రిత్య పరస్పరేణ। సిద్ధాశ్రమం శాంతమివైత్య సత్త్వై
ర్నైసర్గికోఽప్యుత్ససృజే విరోధః॥ ౪౬ ॥ యస్యాత్మగేహే నయనాభిరా
మా కాంతిర్హిమాంశోరివ సన్నివిష్టా। హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురే
షు తేజోఽవిషహ్యం రిపుమందిరేషు॥ ౪౭ ॥ యస్యావరోధస్తనచందనానాం

ప్రాసాదానాం యోగవాన్ సౌరకావపీత్యమరః - ప్రేక్షితుం ద్రష్టుం కామః ఇచ్ఛా అస్తి యు
ద్యనః వృణీష్వేతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౪౩ ॥ తస్యా ఇతి ॥ ప్రకామం ప్రియం ప్రీతికరం ద
ర్శనం యస్య సోఽపి - దర్శనీయోఽపీత్యర్థః - సః క్షితీశః శరదా ప్రమృష్టాంబుధరోపరో
ధః నిరస్తమేఘావరణః - పర్యాప్తకలః పూర్ణకలః శశీ నలిన్యా ఇవ - తస్యాః ఇందుమత్యాః
రుచయే న బభూవ - రుచిం నాజనయదిత్యర్థః - లోకో భిన్నరుచిరితి భావః ॥ ౪౪ ॥ సేతి ॥
లోకాంతరే స్వర్గాదావపి గీతా కీర్తిర్యస్య తం - ఆచారేణ పూతయోః శుద్ధయోః ఉభయో
ర్వంశయోః మాతాపితృకులయోః - దీపం ప్రకాశకం - ఉభయవంశేత్యత్ర ఉభయపక్షవన్ని
గ్రహః - శూరసేనానాం దేశానామధిపతిం సుషేణం నామ నృపం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శు
ద్ధాంతరక్ష్యా అంతఃపురపాలికయా (*) కర్మణ్యణ్ - టిడ్ఢేతి ఙీప్ - సా కుమారీ - జగదే
ఉక్తా ॥ ని ॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః॥ ౪౫ ॥ నీపేతి॥ యజ్వా విధివదిష్టవాన్ (*)
యజో ఙ్వనిబితి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః ॥ ని॥ యజ్వా తు విధినేష్టవానిత్యమరః - ఏష పార్థివ
నీపానామన్వయో యస్యేతి నీపాన్వయః నీపవంశజః - యం సుషేణం ఆశ్రిత్య గుణైః జ్ఞాన
నాదిభిః శాంతం ప్రసన్నం సిద్ధాశ్రమం బుధ్యాశ్రమం ఏత్య ప్రాప్య సత్త్వైః గజసింహాది
ప్రాణిభిరివ నైసర్గికః స్వాభావికోఽపి పరస్పరేణ విరోధః ఉత్ససృజే త్యక్తః॥ ౪౬ ॥ యస్యేతి॥
హిమాంశోశ్చంద్రస్య కాంతిః చంద్రికేవ నయనాభిరామా యస్య సుషేణస్య కాంతిశ్శోభా -
ఆత్మగేహే స్వభవనే సన్నివిష్టా సంక్రాంతా - అవిషహ్యం విసోఢుమశక్యం తేజః ప్రతాపస్తు
హర్మ్యాగ్రేషు సంరూఢాః తృణాంకురాః యేషు తేషు శూన్యేష్విత్యర్థః - రిపుమందిరేషు
శత్రునగరేషు ॥ ని ॥ మందిరం నగరే గృహ ఇతి విశ్వః - సన్నివిష్టం - స్వజనాహ్లాదకః ద్విషం
స్తాపక ఇతి భావః॥ ౪౭ ॥ యస్యేతి॥ యస్య సుషేణస్య వారివిహారకాలే జలక్రీడాసమయే అవ
రోధానాం అంతఃపురాంగనానాం స్తనేషు చందనానాం మలయజానాం ప్రక్షాళనాద్ధౌతైః
కలింది నామ శైలః తత్కన్యా యమునా ॥ ని॥ కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వ
సా ॥ . మధురా నామ అస్య రాజ్ఞః - నగరీ తాం గతాపి - గంగాయాః విప్రకృష్టాపి

ప్రక్షాళనాద్వారివిహారకాలే।కలిందకన్యామథురాంగతాపి గఙ్గో-
సంసక్తజలేవభాతి॥౪౮॥ త్రస్తేనతార్క్ష్యాత్కిలకాలియేనమణిం విసృ-
మునౌకసా యః। వక్షఃస్థలవ్యాపిరుచం దధానస్సకౌస్తుభం హ్రేపయ-
ష్ణమ్॥౪౯॥ సంభావ్యభర్తారమముంయువానంమృదుప్రవాలో-
య్యే।బృందావనే చైత్రరథాదనూనే నిర్విశ్యతాంసుందరియౌవన-
అధ్యాస్యచాంభఃపృషతోక్షితాని శైలేయగంధీని శిలాతలాని। కలా-
ప్రావృషి పశ్య నృత్తం కాంతాసుగోవర్ధనకందరాసు॥౫౧॥ నృపం-
ర్తమనోజ్ఞనాభిస్సా వ్యత్యగాదన్యవధూర్భవిత్రీ। మహీధరంమా-
శాదుపేతంస్రోతోవహాసాగరగామినీవ॥౫౨॥అథాంగదాశ్లిష్టభు-

త్యర్థః - గంగాయా భాగీరథ్యాః ఊర్మిభిస్తరంగైస్సంసక్తజలేవ భాతి - భవనా-
దసంసర్గాత్ప్రియాగాదన్యత్రాప్యత్రగంగాసంగతేవభాతీత్యర్థః - సితాసితం
గాయమునేత్యభిఘంటాపథః॥ ౪౮॥ త్రస్తేనేతి॥ తార్క్ష్యాత్ గరుడాత్ త్రస్తేన య-
మునౌకః స్థానం యస్య తేన- కాలియేన కాళింగనామనాగేన- విసృష్టం కిల - ద-
నిష్క్రయత్వేన దత్తం- కలేత్యైతిహ్యే - వక్షఃస్థలవ్యాపిరుచం మణిం దధానో యస్స
సకౌస్తుభం కృష్ణం విష్ణుం హ్రేపయతీవ వ్రీడయతీవ (*) అర్తిహ్రీత్యాదినా పుగాగమః
కౌస్తుభమణేరప్యుత్కృష్టోయం మణిరితి భావః॥ ౪౯ ॥ సంభావ్యేతి ॥ యువానం తరుణ-
మముం సుషేణం భర్తారం సంభావ్య మత్వా-పతిత్వేనాంగీకృత్యేత్యర్థః-మృదుప్ర-
రా ఉపరి ప్రచ్ఛాదితకోమలపల్లవా పుష్పశయ్యా యస్మిన్ తస్మిన్ చైత్రరథాత్ కుబేరో-
నాత్ - అనూనే సమానే బృందావనే బృందావననామకోద్యానే హే సుందరి యౌవ-
నశ్రీః ఫలం నిర్విశ్యతాం భుజ్యతాం ॥ ౫౦ ॥ అధ్యాస్యేతి ॥ కించ ప్రావృషి వర్షా-
స్త్రియాం ప్రావృట్స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇత్యమరః - కాంతాసు మనోహరా-
వర్ధనస్యాద్రేః కందరాసు ॥ ని ॥ దరీతు కందరో వా స్త్రీ ఇత్యమరః- అంభసః పృష-
దభిః ఉక్షితాని సిక్తాని శిలైవ శైలేయం॥ ని॥ శిలాజతుచ శైలేయమిత్యాదవః -
లాపుష్పాఖ్యౌషధి శేషః॥ ని॥ కాలానుసార్యవృద్ధాశ్మపుష్పశీతశివానితు శైలే-
మగః (*) శిలాయాః ఇత్యత్ర శిలాయా ఇతి యోగవిభాగాదివార్థే ఢప్రత్యయః
థవంతి శైలేయగంధీని శిలాతలాని అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ కలాపినాం బర్హిణాం
పశ్య॥ ౫౧॥ నృపమితి ॥ ఆవర్తః ఉదకభ్రమః ॥ ని ॥ స్యాదావర్తోంభసాం భ్ర-
మరః- ఆవర్త ఇవ మనోజ్ఞా నాభిర్యస్యాస్సా ఇదం చ నదీసామ్యార్థముక్తం
అన్యస్య వధూర్భవిత్రీ భావినీ సా కుమారీ తం నృపం సాగరగామినీ సాగరం గచ్ఛంతీ స్ర-
తోవహా నదీ మార్గవశాదుపేతం ప్రాప్తం మహీధరం పర్వతమివ వ్యత్యగాత్ అతీత్యగత-
వతీ ॥ అథభుజిష్యా కింకరీ సునందా ॥ ని॥ భుజిష్యా కింకరీమతేత్యమరః

హేమాంగదం నామ కళింగనాథమ్। ఆసేదుషీం సాదితశత్రుపక్షం బా
లామబాలేందుముఖీం బభాషే ॥ అసౌ మహేంద్రాద్రిసమానసారః పతిర్మ
హేంద్రస్య మహోదధేశ్చ । యస్య క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన యాత్రాసు
యాతీవ పురో మహేంద్రః ॥ జ్యాఘాతరేఖే సుభుజో భుజాభ్యాం బిభర్తి
యశ్చాపభృతాం పురోగః। రిపుశ్రియాం సాంజనబాష్పసేకే బందీకృతానా
మివ పద్ధతీ ద్వే ॥ ౫౫ ॥ యమాత్మనస్సద్మని సన్నికృష్టో మంద్రధ్వనిత్యాజిత
యామతూర్యః। ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యవీచిః ప్రబోధయత్యర్ణవ ఏవ సు
ప్తమ్॥ ౫౬॥ అనేన సాకం విహరాంబురాశేస్తీరేషు తాలీవనమర్మరేషు।

శ్లిష్టభుజం కేయూరసన్నద్ధబాహుం సాదితశత్రుపక్షం వినాశితశత్రువర్గం హేమాంగదం నామ కళింగనాథం కళింగదేశాధిపతిం ఆసేదుషీం ఆసన్నాం అబాలేందుముఖీం పూర్ణేందుముఖీం బాలాం ఇందుమతీం బభాషే ॥ ౫౩॥ అసావితి ॥ మహేంద్రాద్రేః సమానసారః తుల్యస్థైమా అసౌ హేమాంగదః మహేంద్రస్య తన్నామ్నః కులపర్వతస్య మహోదధేశ్చ పతిః స్వామీ - మహేంద్రాద్రిమహోదధీ ఏవాస్య గిరిజలదుర్గే ఇతి భావః - యస్య యాత్రాసు జైత్రయాత్రాసు క్షరతాం మదస్రావిణాం సైన్యగజానాం ఛలేన వ్యాజేన మహేంద్రః అద్రిః పురోఽగ్రే యాతీవ అద్రికల్పా అస్య గజా ఇతి భావః ॥ ౫౪ ॥ జ్యాఘాతేతి॥ సుభుజః చాపభృతాం ధనుర్ధరాణాం పురోగః ధనుర్ధరాగ్రేసరః యః హేమాంగదః బందీకృతానాం ప్రగృహీతానాం॥ ని॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యామిత్యమరః- రిపుశ్రియాం సాంజనః బాష్పసేకో యయోస్తే కజ్జలమిశ్రాశ్రుసిక్తే ఇత్యర్థః పద్ధతీ ఇవ ద్వే జ్యాఘాతానాం మౌర్వీకిణానాం రేఖే రాజీ భుజాభ్యాం బిభర్తి- ద్వివచనాత్సవ్యసాచిత్వం గమ్య(తే) రిపుశ్రియాం భుజాభ్యామేవ ఆహరణాత్తద్గతరేఖయోస్తత్పద్ధతిత్వేనోత్ప్రేక్షా -తయోః శ్యామత్వాత్సాంజనాశ్రుసేకోక్తిః॥ ౫౫॥ యమితి॥ ఆత్మనస్సద్మని గృహే సుప్తం యం హేమాంగదం సన్నికృష్టః గృహసమీపస్థః అత ఏవ ప్రాసాదవాతాయనైః సౌధగవాక్షైః దృశ్యవీచిః దృశ్యమానతరంగః మంద్రేణ గంభీరేణ ధ్వనినా త్యాజితః విసర్జితః యామస్య తూర్యః యామావసానసూచకవాద్యం యేన సః తథోక్తః॥ ని ॥ కలో మంద్రస్తు గంభీరే ద్వౌ యామప్రహరౌ సమావితి చామరః - అర్ణవ ఏవ ప్రబోధయతి - అర్ణవస్యైవ తూర్యకారిత్వాద్వైయర్థ్యమిత్యర్థః - సముద్రస్యాపి సేవ్యః కిముతాన్యేషామితి భావః ॥ ౫౬॥ అనేనేతి ॥ అనేన రాజ్ఞా సాకం॥ ని॥ సార్ధం తు సాకం సత్రా సమం సహేత్యమరః- తాలీవనమర్మరేషు మర్మరేతి ధ్వనత్సు ॥ ని ॥ అథ మర్మరః- స్వనితే వస్త్రపర్ణానామితి వచనాద్గుణపరస్యాపి మర్మరశబ్దస్య గుణిపరత్వం ప్రయోగాదవసేయం - అంబురాశేస్తీరేషు ద్వీపాంతరేభ్యః ఆనీతాని లవంగపుష్పాణి దేవకుసుమాని యస్మై తస్మై ॥ ని॥ లవంగం ...ప ॥ [illegible] - మరుద్భిః వాతైః అపాకృతాః ప్రశమితాః స్వేదస్య లవాః బిందవో

ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైరపాకృతస్వేదలవామరుద్భిః ॥

తాస్వాకృతిలోభనీయావిదర్భరాజావరజాతయైవమ్।తస్మాదపా[illegible]కృష్టానత్యేవలక్ష్మీఃప్రతికూలదైవాత్ ॥ ౫౭॥ అథోరగాఖ్యస్య[illegible] నాథందౌవారికీదేవసరూపమేత్య ఇతశ్చకోరాక్షివిలోకయేతిపూ[illegible] ర్వానుశిష్టాంనిజగాదభోజ్యామ్॥ ౫౮॥ పాండ్యోయమంసార్పితలంబహార[illegible] గరాగోహరిచందనేన।ఆభాతిబాలాతపరక్తసానుస్సనిర్ఝరోద్గ[illegible] రాద్రిరాజః॥ ౬౦॥ వింధ్యస్యసంస్తంభయితామహాద్రేర్నిశ్శేషపీతో[illegible] ధురాజః।ప్రీత్యాశ్వమేథావభృథార్ద్రమూర్తేస్సౌస్నాతికోయస్య

యస్యాస్సాతథాభూతాసతీత్వంగహారక్రీడాంకురు॥ ౫౭॥ ప్రలోభితేతి ॥ ఆ[illegible] పేణలోభనీయాఆకర్షణీయానతువర్ణనామాత్రేణేత్యర్థః- విదర్భరా[illegible] జాభోజానుజా ఇందుమతీతయాసునందయా ఏవంప్రలోభితాపిప్రచోదితా[illegible] రుపకారేణదూరకృష్టామూరమానీతా లక్ష్మీఃప్రతికూలందైవంయస్యతస్మాత్[illegible] స్మాద్ధేమాంగదాదపావర్తతప్రతినివృత్తా ॥ ౫౭॥ అథేతి ॥ అథద్వారేనియుక్త[illegible] రికీసునందా (*) తత్రనియుక్తఇతిఠక్ప్రత్యయః (*) ద్వారాదీనాంచేత్యై[illegible] కారః ఆకారేణదేవసరూపందేవతుల్యం ఉరగాఖ్యస్యపురస్యపాండ్యదేశే[illegible] రాఖ్యనదీతీరవర్తినఃనాగపురస్యనాథమేత్యప్రాప్యహేచకోరాక్షి ఇతో[illegible] పూర్వానుశిష్టాంపూర్వముక్తాం భోజస్యరాజ్ఞోపత్యంస్త్రీభోజ్యాతామిందుమ[illegible] క్రౌడ్యాదిభ్యశ్చేత్యత్ర భోజాత్క్షత్రియఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ష్యఙ్ (*) యా[illegible] చాప్-నిజగాద- ఇతోవిలోకయేతిపూర్వముక్త్వాపశ్చాద్వక్తవ్యంనిజగాదేత్య[illegible] పాండ్యఇతి ॥ అంసయోరర్పితాన్యస్తాఃలంబంత ఇతిలంబాఃహారాఃయస్యసః[illegible] సేనగోశీర్షాఖ్యేనచందనేన ॥ ని ॥ తిలపర్ణీతుగోశీర్షంహరిచందనమస్త్రీ[illegible] త్యమరః - క్లృప్తాంగరాగఃసిద్ధానులేపనః అయంపాండూనాంజనపదానాంస్త్రీ[illegible] డ్యః (*) పాండోర్జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాడ్డ్యణ్వక్తవ్యఇతియణ్ - తస్యరాజః[illegible] దితిపచనాత్ - బాలాతపేనరక్తాఃఅరుణాః - సానవోయస్యసఃసనిర్ఝరోద్గా[illegible] హస్యందనసహితః॥ని॥ ప్రవాహోనిర్ఝరోఝరఇత్యమరః- అద్రిరాజఇవం[illegible] వింధ్యస్యేతి॥ వింధ్యస్యవింధ్యాఖ్యస్యమహాద్రేః- తపనమార్గనిరోధాయవర్ధ[illegible] తిశేషః- సంస్తంభయితానివారయితా-నిశ్శేషంపీతఃఉజ్ఝితఃపునస్త్యక్తశ్చ[illegible] ధోయస్యసఇత్యమరః- అర్ద్రమూర్తేఃస్నాతస్యేత్యర్థః - యస్యపాండ్యస్యత్రీ[illegible] ననతుదాక్షిణ్యేన-సుస్నాతంపృచ్ఛతీతిసౌస్నాతికఃభవతి (*) పృచ్ఛతౌసుస్నా[illegible]

...ర్యైః॥ ౬౧॥ అస్త్రం హరాదాప్తవతా దురాపం యేనేంద్రలోకావజయా
య దృప్తః పురా జనస్థానవిమర్దశంకీ సంధాయ లంకాధిపతిః ప్రతస్థే॥ ౬౨॥
అనేన పాణౌ విధివద్గృహీతే మహాకులీనేన మహీవ గుర్వీ। రత్నానువిద్ధార్ణ
వమేఖలాయా దిశస్సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః ॥ ౬౩॥ తాంబూలవల్లీపరిణద్ధ
పూగాస్వేలాలతాలింగితచందనాసు। తమాలపత్రాస్తరణాసు శశ్వత్ప్రసీ
ద రంతుం మలయస్థలీషు॥ ౬౪॥ ఇందీవరశ్యామతనుర్నృపోఽసౌ త్వం రోచ
నాగౌరశరీరయష్టిః। అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే వాం యోగస్తటిత్తోయద
యోరివాస్తు॥ ౬౫ ॥ స్వసుర్విదర్భాధిపతేస్తదీయో లేభేఽంతరం చేతసి నోప
దేశః। దివాకరాదర్శనబద్ధకోశే నక్షత్రనాథాంశురివారవిందే ॥ సంచారి

...పసంఖ్యానాత్ స్రక్ ॥ ౬౧ ॥ అస్త్రమితి ॥ పురా పూర్వం జనస్థానస్య ఖరాలయస్య
...మర్దశంకీ ఉపప్లవశంకీ దృప్తః ఉత్కటః లంకాధిపతిః రావణః దురాపం దుర్లభం అస్త్రం
...శిరోనామకం హరాదీశ్వరాదాప్తవతా యేన పాండ్యేన సంధాయ సంధిం కృత్వా
...ఇంద్రలోకావజయాయ ఇంద్రలోకం జేతుం ప్రతస్థే - ఇంద్రవిజయినో రావణస్యాపి జే
...తరః॥ ౬౨॥ అనేనేతి॥ మహాకులీనేన మహాకులే జాతేన (*) మహాకులాదఞ్ ఖఞౌ
...ఖఞ్ ప్రత్యయః - అనేన పాండ్యేన పాణౌ విధివత్ యథాశాస్త్రం గృహీతే సతి
...గురుః (*) ఓతో గుణవచనాదితి ఙీష్ మహీవ రత్నైరనువిద్ధో వ్యాప్తః అర్ణవ ఏవ
...మేఖలా యస్యాస్తస్యాః ఇదం విశేషణం మహ్యామిందుమత్యాం చ యోజ్యం - దక్షిణస్యాః
...దిశః సపత్నీ భవ అనేన సపత్న్యంతరాభావో ధ్వన్యతే ॥ ౬౩॥ తాంబూలేతి॥ తాంబూలవ
...నాగవల్లీభిః- పరిణద్ధాః పరిగతాః పూగాః క్రముకాః యాసు తాసు॥ ని॥ తాంబూల
...తాంబూలీ నాగవల్ల్యపి ॥ 'ఘోంటా తు పూగః క్రముకః' ఇతి చామరః - ఏలాలతాభిః
...లింగితాః చందనాః మలయజాః యాసు తాసు॥ ని॥ గంధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చంద
...నోఽస్త్రియామిత్యమరః- తమాలస్య తాపింఛస్య పత్రాణ్యాస్తరణాని యాసు తాసు॥ ని॥ కా
...లస్కంధ స్తమాలస్స్యాత్తాపింఛోఽపీత్యమరః - మలయస్థలీషు శశ్వత్ ముహుర్ముహుః
...వా- రంతుం ప్రసీద- అనుకూలా భవ ॥ ౬౪॥ ఇందీవరేతి॥ అసౌ నృపః ఇందీవరశ్యా
...మః - త్వం రోచనేవ గోరోచనేవ గౌరీ శరీరయష్టిర్యస్యాస్సా - అతః తటిత్తోయద
...యోః విద్యున్మేఘయోరివ వాం యువయోః యోగః సమాగమః అన్యోన్యశోభాయాః పరి
...వృద్ధయే అస్తు స్యాత్ ॥ ౬౫॥ స్వసురితి ॥ విదర్భాధిపతేః భోజస్య స్వసుః ఇందుమత్యాః చేత
...సి - తదీయః తస్యాః అయం సునందాసంబంధీ ఉపదేశః వాక్యం దివాకరస్య అదర్శనేన
...బద్ధకోశే ముకుళితే అరవిందే నక్షత్రనాథాంశుః చంద్రకిరణ ఇవ అంతరమవకాశం న లేభే న
...ప ॥ ౬౬॥ సంచారిణీతి ॥ పతింవరా సా ఇందుమతీ రాత్రౌ సంచారిణీ దీపశిఖేవ యం

శీదీపశిఖేవ రాత్రౌ యం యం వ్యతీయాయ పతింవరా సా । నరేంద్రమా
ట్టఇవ ప్రపేదే వివర్ణభావం స స భూమిపాలః ॥ ౬౭ ॥ తస్యాం రఘోస్సూ
పస్థితాయాం వృణీత మాం నేతి సమాకులోభూత్ । వామేతరస్సంశ
బాహుః కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితైర్నునోద ॥ తం ప్రాప్య సర్వా
వద్యం న్యవర్తతాన్యోపగమాత్కుమారీ । నహి ప్రఫుల్లం సహకార
క్షాంతరం కాంక్షతి షట్పదాళిః ॥ ౬౯ ॥ తస్మిన్సమావేశితచిత్తవృ
ప్రభామిందుమతీమవేక్ష్య । ప్రచక్రమే వక్తుమనుక్రమజ్ఞా సవిస్తరం
దం సునందా ॥ ౭౦ ॥ ఇక్ష్వాకువంశ్యః కకుదో నృపాణాం కకుత్స్థ

యాంభూపాలం వ్యతీయాయ అతీత్య గతా - స స భూమిపాలః సర్వ ఇత్యర్థః ।
ద్యోతకవీప్సాయాం ద్విర్వచనం - నరేంద్రమార్గే - రాజపథే అట్టః క్షౌమ మాళ్యో
ఇవ ॥ ని ॥ స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామిత్యమరః - వివర్ణభావం విచ్ఛాయత్వం
మోవ్యత్తశ్వా ప్రపేదే ॥ ౬౭ ॥ తస్యామితి ॥ తస్యాం ఇందుమత్యాం ఉపస్థితాయాం
రఘోస్సూనుః అజః మాం వృణీత వా న వేతి సమాకులః సంశయితః అభూత్ - అ
స్య వామేతరః వామాదితరః దక్షిణః బాహుః కేయూరం బధ్యతే అత్రేతి కేయూ
అంగదస్థానం తస్య ఉచ్ఛ్వసితైః స్ఫురణైః సంశయం నునోద ॥ ౬౮ ॥ తమితి ॥ కుమా
మతీ సర్వేషు అవయవేషు అనవద్యం అదోషం తం అజం ప్రాప్య అన్యోపగమాత్
రోపగమాత్ వ్యవర్తత నివృత్తా - తథాహి - షట్పదాళిః భృంగావళిః ప్రఫు
ల్లం వికసితం పుష్పితమిత్యర్థః - ఫుల్ల వికసనే - పచాద్యచ్ ఫలతేస్తు ప్రఫుల్లమి
అనుపసర్గాదితి నిషేధాదిత్యుభయథాపి న కాచిదనుపపత్తిరిత్యుక్తం ప్రాక్ - స
చూతమేవ మేత్య ప్రాప్య ॥ ని ॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలోసౌ సహకారోతిసౌరభః
వృక్షాంతరం న కాంక్షతి - నహి సర్వోత్కృష్టలాభే సతి వస్త్వంతరాభిలాషః
ర్థః ॥ ౬౯ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్నజే సమావేశితా సమర్పితా చిత్తవృత్తిర్యస్యాస్తాం
ప్రభేవ ప్రభా యస్యాస్తాం ఆహ్లాదకత్వాదిందుసామ్యం న తు స్వరూపతః ఇందుమతీం
అనుక్రమజ్ఞా వాక్యపౌర్వాపర్యాభిజ్ఞా సునందా ఇదం వక్ష్యమాణం సవిస్తరం
(*) ప్రథనే వావశబ్దే ఇత్యఞో నిషేధాత్ ఋదోరప్ ప్రత్యయః ॥ ని ॥ సతుశబ్దస్య
రః - వాక్యం వక్తుం ప్రచక్రమే ఉపచక్రమే ॥ ౭౦ ॥ ఇక్ష్వాక్వితి ॥ ఇక్ష్వాకోర్మనుపుత్రస్య
వంశే భవః నృపాణాం కకుదః శ్రేష్ఠః ॥ ని ॥ కకుద్వత్కకుదం శ్రేష్ఠే వృషాంగే రా
తి విశ్వః - ఆహితలక్షణః ప్రఖ్యాతగుణః ॥ ని ॥ గుణైః ప్రతీతే తు కృతలక్షణాహి
విత్యమరః - కకుది వృషాంకే తిష్ఠతీతి కకుత్స్థ ఇతి ప్రసిద్ధః కశ్చిద్రాజా అభూత్
కకుత్స్థాదారభ్య ఉన్నతేచ్ఛాః మహాశయాః ॥ ని ॥ మహేచ్ఛస్తు మహాశయః
ఉత్తరకోసలేంద్రాః రాజానో దిలీపాదయః శ్లాఘ్యం ప్రసిద్ధం కాకుత్స్థస్యాపత్యం

క్షణోభూత్ । కాకుత్స్థశబ్దంయతఉన్నతేచ్ఛాః శ్లాఘ్యందధత్యుత్తర
కోసలేంద్రాః॥ ౭౧॥ మహేంద్రమాస్థాయమహోక్షరూపంయస్సంయ
తి ప్రాప్తపినాకిలీలః । చకారబాణైరసురాంగనానాంగండస్థలీః ప్రోషితప
రేఖాః ॥ ఐరావణాస్ఫాలనవిశ్లథంయస్సంఘట్టయన్నంగదమంగదేన।
ఉపేయుషస్స్వామపిమూర్తిమగ్ర్యామర్ధాసనంగోత్రభిదోఽధితష్ఠౌ॥ ౭౩॥
జాతఃకులేతస్యకిలోరుకీర్తిఃకులప్రదీపోనృపతిర్దిలీపః। అతిష్ఠదేకోనశతక్ర
తుత్వే శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయేయః॥ ౭౪॥ యస్మిన్మహీంశాసతివాణి
నీనాంనిద్రావిహారార్ధపథేగతానామ్॥ వాతోపినాస్రంసయదంశుకాని

కకుత్స్థః - కాకుత్స్థ ఇతిశబ్దం సంజ్ఞాం దధతి బిభ్రతి తన్నామసంస్పర్శోఽపి వంశస్యకీ
ర్తికర ఇతిభావః - పురాకిల పురంజయోనామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణోరంశావతారః
...దైక్ష్వాకో రాజా దేవైస్సహసమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే మహోక్షరూపధారిణో
మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా నిఖిలమసురకులం నిహత్య కకుత్స్థ సంజ్ఞామల
భతేతి పౌరాణికీ కథానుసంధేయా వక్ష్యతే చాయమేవార్థః ఉత్తరశ్లోకే॥ ౭౧॥ మహేం
ద్రమితి ॥ యః కకుత్స్థః సంయతి యుద్ధే మహాన్ ఉక్షా మహోక్షః (*) అచతురేత్యా
దినా నిపాతః - తస్య రూపమివ రూపం యస్య తం మహేంద్రం ఆస్థాయ ఆరుహ్య అతఏవ
ప్రాప్తా పినాకినః మహేశ్వరస్య లీలా యేన సతథోక్తస్సన్ బాణైః అసురాంగనానాంగ
ణ్డస్థలీః ప్రోషితపత్త్రరేఖాః నివృత్తపత్త్రరచనాః చకార తద్భర్తౄన్ అసురానవధీదిత్యర్థః -
...సధవాః ప్రసాధ్యంత ఇతిభావః ॥ ౭౨ ॥ ఐరావణేతి ॥ యః కకుత్స్థః ఐరావణస్య స్వ
ర్గజస్య ఆస్ఫాలనేన కరతలతాడనేన విశ్లథం శిథిలం అంగదమైంద్రం అంగదేన స్వకీయేన
సంఘట్టయన్ సంఘర్షయన్ స్వాం అగ్ర్యాం శ్రేష్ఠాం మూర్తిం ఉపేయుషః ప్రాప్త
స్యాపి గోత్రభిదః ఇంద్రస్య అర్ధమాసనస్యార్ధాసనం (*) అర్ధం నపుంసకమితిస
మాసః - అధితష్ఠౌ అధిష్ఠితవాన్ (*) స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్యేతి అభ్యాసవ్యవాయే
షత్వం - న కేవలం మహోక్షరూపధారిణః ఇంద్రస్య కకుదమారురుక్షత్ కింతు నిజరూప
ధారిణోఽపి ఇంద్రస్య అర్ధాసనమితి అపిశబ్దార్థః అథవా అర్ధాసనమపీత్యపేరన్వయః॥ ౭౩॥
జాత ఇతి ॥ ఉరుకీర్తిః మహాయశాః కులప్రదీపః వంశఖ్యాపకః దిలీపఇతి నృపతిః - తస్యకా
కుత్స్థస్య కకుత్స్థస్య కులే జాతః కిల - యః దిలీపః శక్రాభ్యసూయాయాః నివృత్తయే నత్వాశ
క్తతయేతి భావః - ఏకేన ఊనాః శతం క్రతవో యస్య సః ఏకోనశతక్రతుః తస్య భావస్తత్త్వం
తస్మిన్ - అతిష్ఠత్ - ఇంద్రప్రీతయే శతతమం క్రతుం అవశేషితవానిత్యర్థః॥ ౭౪॥ యస్మి
న్నితి ॥ యస్మిన్ దిలీపే మహీం శాసతి సతి పరిపాలయతి సతి విహారస్య క్రీడాస్థా
నస్య అర్ధపథే మార్గమధ్యే నిద్రాంగతానాం వాణినీనాం మత్తాంగనానాం ॥ ని॥
వాణినీనర్తకీమత్తావిదగ్ధా వనితాసు చేతివిశ్వః ॥ ని ॥ మత్తావిదగ్ధవాణిన్యావిత్యమరశ్చ

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

లంబయేదాహరణాయ హస్తమ్॥ ౭౫॥ పుత్రో రఘుస్తస్య పదం ప్రశా
మహాక్రతోర్విశ్వజితః ప్రయోక్తా । చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం యో
త్పాత్రశేషామకరోద్విభూతిమ్॥ ౭౬॥ ఆరూఢమద్రీనుదధీన్వితీర్ణం భు
గమానాంవసతిం ప్రవిష్టమ్ । ఊర్ధ్వంగతం యస్య న చానుబంధి యశః
చ్ఛేత్తుమియత్తయాలమ్॥ ౭౭॥ అసౌ కుమారస్తమజోఽనుజాతస్త్రివి
స్యేవ పతిం జయంతః । గుర్వీం ధురం యో భువనస్య పిత్రా ధుర్యేణ దమ్యః
శం బిభర్తి ॥ ౭౮ ॥ కులేన కాంత్యా వయసా నవేన గుణైశ్చ తైస్తైర్వి

అంశుకాని వస్త్రాణి వాతోఽపి నా స్రంసయేత్ నాకంపయేత్ ఆహరణాయ ఆహర్తుం హ
స్తం లంబయేత్ ప్రసారయేత్ - తస్యాజ్ఞానిరుద్ధత్వాదకుతోభయసంచారాః ప్ర
థికాః - అధ్వంబుధః సోపంథాశ్చేతి స్వగ్రహాః సమప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాత్ స్వై
రాః॥ ౭౫॥ పుత్ర ఇతి॥ విశ్వంజితా క్రియతే తత్ర ద్యోక్తః- తస్య విశ్వజితో నామ మహా
క్రతోః ప్రయోక్తా అనుష్ఠాతా తస్య దిలీపస్య పుత్రః రఘుః పదం పిత్ర్యమేవ ప్రశాస్తి పాలయ
రఘుః తస్య భ్యో దిగ్భ్యః ఆవర్జితా ఆహృతా సంభృతా సమ్యగ్వర్ధితా చ యా తాం చతు
ర్దిగావర్జితసంభృతాం విభూతిం సంపదం మృత్పాత్రమేవ శేషో యస్యాస్తాం అ
కరోత్ విశ్వజిద్యాగస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వాదితి భావః ॥ ౭౬ ॥ ఆరూఢమితి ॥ కంచ-
గాఢం ఉదధీన్ వితీర్ణం అవగాఢం సకలభూలోకవ్యాపకమిత్యర్థః- భుజంగమానాం
వసతిం పాతాళం ప్రవిష్టం ఊర్ధ్వం స్వర్గాదికం గతం వ్యాప్తం ఇత్థం సర్వదిగ్వ్యాపి
అనుబధ్నాతీత్యనుబంధి చ అవిచ్ఛేది కాలత్రయవ్యాపకం చేత్యర్థః- అత ఏవ ఏవం
యస్య యశః ఇయత్తయా దేశతః కాలతో వా కేనచిన్మానేన పరిచ్ఛేత్తుం పరిమాతుం
న శక్యతే ॥ ౭౭ ॥ అసావితి॥ అసౌ అజాఖ్యః కుమారః త్రివిష్టపస్య స్వర్గస్య పతిం ఇం
ద్రం జయంత ఇవ॥ ని॥ జయంతః పాకశాసనిరిత్యమరః- తం రఘుం అనుజాతః తస్మాజ్జాతః
పుత్రోఽపి - తదనుజాతో భవతి- జన్యజనకయోరానంతర్యాత్ (*) గత్యర్థాక
ర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనేతి కర్తరి క్తః - సోపసృష్టత్వాత్సకర్మకత్వం- అహ చాత్రై
వృత్తికారః- శ్లిషాదయస్సోపసృష్టాస్సకర్మకా భవంతీతి- దమ్యః శిక్షణీయావస్థః- గు
ర్వీం భువనస్య ధురం ధుర్యేణ చిరనిరూఢేన పిత్రా రఘుణా సదృశం తుల్యం యథా తథా బిభ
ర్తి- యథా కశ్చిద్వత్సతరోఽపి ధుర్యేణ మహోక్షేణ సమం వహతీత్యుపమాలంకారః
స్యతే॥ ని॥ దమ్యవత్సతరౌ సమౌ ఇత్యమరః ॥ ౭౮ ॥ కులేనేతి ॥ కులేన కాంత్యా లా
వణ్యేన వయసా యౌవనేన నవేన నయః ప్రధానం యేషాం తైః తైస్తైః గుణైః శ్రుతశీలాదిభిశ్చ అతు
ల్యం స్వానురూపం అముమజం త్వం వృణీష్వ - కిం బహునా- రత్నం కాంచనేన సమాగచ్ఛ
తు సంగచ్ఛతాత్ - ప్రార్థనాయాం లోట్ - రత్నకాంచనయోరివ అత్యంతమనురూ

ధానైః । త్వమాత్మనస్తుల్యమముం వృణీష్వ రత్నం సమాగచ్ఛతు కాఞ్చ
నేన ॥ ౭౯॥ తతస్సునన్దావచనావసానే లజ్జాం తనూకృత్య నరేన్ద్రకన్యా ।
దృష్ట్యా ప్రసాదామలయా కుమారం ప్రత్యగ్రహీత్సంవరణస్రజేవ ॥ ౮౦॥
సా యూని తస్మిన్నభిలాషబన్ధం శశాక శాలీనతయా న వక్తుమ్ । రోమాఞ్చ
లక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం భిత్త్వా నిరాక్రామదరాళకేశ్యాః ॥ ౮౧॥ తథాగతా
యాం పరిహాసపూర్వం సఖ్యాం సఖీ వేత్రభృదాబభాషే । ఆర్యే వ్రజామోఽన్యత
ఇత్యథైనాం వధూరసూయాకుటిలం దదర్శ ॥ ౮౨॥ సా చూర్ణగౌరం రఘు
నన్దనస్య ధాత్రీకరాభ్యాం కరభోపమోరూః । ఆసఞ్జయామాస యథాప్ర
దేశం కణ్ఠే గుణం మూర్తమివానురాగమ్ ॥ ౮౩॥ తయా స్రజా మఙ్గళపు

వయోస్సమాగమః ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౭౯॥ తత ఇతి ॥ తతః సునన్దావచనస్యావ
సానే అన్తే నరేన్ద్రకన్యా ఇన్దుమతీ లజ్జాం తనూకృత్య సఙ్కోచ్య ప్రసాదేన మనఃప్రసాదే
నామలయా ప్రసన్నయా దృష్ట్యా సంవరణస్రజా స్వయంవరార్థం స్రజేవ కుమారమజం
ప్రత్యగ్రహీదఙ్గీచకార । సమ్యక్ సానురాగమపశ్యదిత్యర్థః ॥ ౮౦॥ సేతి॥ సా ఇన్దు
మతీ యూని తస్మిన్నజే అభిలాషబన్ధమ్ అనురాగగ్రన్థిం శాలీనతయా అధృష్ట
తయా ॥ ని ॥ స్యాదధృష్టే తు శాలీన ఇత్యమరః (*) శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయోరి
తి ఖః । వక్తుం న శశాక । తథాపి అరాళాః వక్రాః కేశాః యస్యాస్సా అరాళకేశీ తస్యా
ఇన్దుమత్యాః సః అభిలాషబన్ధః రోమాఞ్చలక్ష్యేణ పులకవ్యాజేన ॥ ని ॥ వ్యాజోపదేశౌ ల
క్ష్యం చేత్యమరః । గాత్రయష్టిం భిత్వా నిరాక్రామత్ సాత్త్వికానుభావలిఙ్గేన ప్రకాశిత
ఇత్యర్థః ॥ ౮౧॥ తథేతి॥ సఖ్యామిన్దుమత్యాం తథాగతాయాం సత్యాం దృష్టానురాగా
యాం సత్యామిత్యర్థః । తథాగతే (*) సుప్సుపేతి సమాసః । సఖీ సహచరీ (*) సఖ్యశి
శ్వీతి భాషాయామితి నిపాతనాత్ ఙీష్ । వేత్రభృత్ సునన్దా హే ఆర్యే పూజ్యే అన్యతః అన్యం
ప్రతి వ్రజావః ఇతి పరిహాసపూర్వమ్ ఆబభాషే । అథ వధూః ఇన్దుమతీ ఏనాం సునన్దామ్
అసూయయా రోషేణ కుటిలం దదర్శ । అన్యగమనస్య అసహ్యత్వాదితి భావః ॥ ౮౨॥ సేతి॥
కరభః కరప్రదేశవిశేషః ॥ ని ॥ మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిరిత్యమరః । కర
భ ఉపమా యయోస్తావూరూ యస్యాస్సా కరభోపమోరూః (*) ఊరూత్తరపదాదౌపమ్య
ఇతి ఊఙ్ ప్రత్యయః । సా ఇన్దుమతీ చూర్ణేన మఙ్గళచూర్ణేన గౌరం లోహితం గుణం
స్రజం మూర్తం మూర్తిమన్తమ్ అనురాగమివ ధాత్ర్యాః ఉపమాతుః సునన్దాయాః కరా
భ్యాం రఘునన్దనస్య అజస్య కణ్ఠే యథాప్రదేశం యథాస్థానమ్ ఆసఞ్జయామాస ఆసక్తం
కారయామాస । న తు స్వయమాససఞ్జ అనౌచిత్యాత్ ॥ ౮౩॥ తయేతి ॥ వృషేణ్యః వరణీ
యః ఉత్కృష్టః (*) వృషపణ్యః సః అజః మఙ్గళపుష్పమయ్యా మధూకాదికుసుమప్రకృత

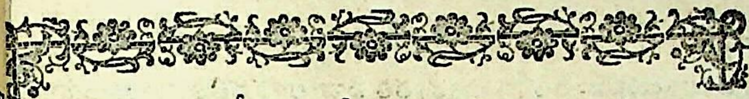
ష్పమయ్యా విశాలవక్షస్స్థలలంబయా సః। అమంస్త కంఠార్పితబా
హుపాశాం విదర్భరాజావరజాం వరేణ్యః॥ ౮౪॥ శశినముపగతేయం కౌ
ముదీ మేఘముక్తం జలనిధిమనురూపం జహ్నుకన్యావతీర్ణా। ఇతి సమగుణ
యోగప్రీతయస్తత్ర పౌరాః శ్రవణకటు నృపాణామేకవాక్యం వివవ్రుః॥ ౮౫॥
ప్రముదితవరపక్షమేకతస్తత్ క్షితిపతిమండలమన్యతో వితానమ్। ఉషసి సర
ఇవ ప్రఫుల్లపద్మం కుముదవనప్రతిపన్ననిద్రమాసీత్ ॥ ౮౬ ॥..........

* ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే-షష్ఠస్సర్గః.

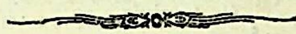
యా విశాలే వక్షస్స్థలే లంబయా లంబమానయా తయా స్రజా సః వరేణ్యః
అజః ఇందుమతీం కంఠార్పితౌ బాహూ ఏవ పాశౌ యయా తాం అమంస్త-మత్వా
బాహుపాశార్పణసుఖమన్వభూదిత్యర్థః॥ ౮౪॥ శశినమితి ॥ తత్ర స్వయంవరే
యోస్తుల్యగుణయోః ఇందుమతీరఘునందనయోః యోగేన ప్రీతిర్యేషాం తే సమగుణ
ప్రీతయః పౌరాః పురే భవాః జనాః ఇయం అజం ఉపగతా ఇందుమతీ మేఘైః ముక్తం
శరచ్చంద్రం ఉపగతా కౌముదీ అనురూపం సదృశం జలనిధిమవతీర్ణా ప్రవిష్టా
న్యా భాగీరథీ తత్సదృశీత్యర్థః ఇత్యేవం నృపాణాం శ్రవణయోః కటు పరుషం
వాది వాక్యం వివవ్రుః స్ఫుటమూచుః - మాలినీవృత్తం ॥ శ్లో॥ ననమయయయుతేయం
భోగిలోకైరితి లక్షణాత్ ॥ ౮౫॥ ప్రముదితేతి ॥ ఏకతః ఏకత్ర ప్రముదితః హృష్టః
మాతుః పక్షో వర్గో యస్య తత్తథోక్తం అన్యతః అన్యత్ర వితానం శూన్యం భగ్నా
ప్రహృష్టమిత్యర్థః- తత్ క్షితిపతిమండలం రాజమండలం ఉషసి ప్రభాతే ప్రఫుల్లపద్మం
మలం కుముదవనేన ప్రతిపన్ననిద్రం ప్రాప్తనిమీలనం సర ఇవ సరస్తుల్యమాసీత్-
గావృత్తం॥ ౮౬॥ ....

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ - మహామహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం- సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః.

షష్ఠ స్స ర్గ స్స మా ప్తః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే.
సప్తమసర్గప్రారంభః.

అథోపయంత్రాసదృశేనయుక్తాంస్కందేనసాక్షాదివదేవసేనామ్ ।
స్వసారమాదాయ విదర్భనాథఃపురప్రవేశాభిముఖోబభూవ॥౧॥ సేనాని
వేశాన్పృథివీక్షితోపిజగ్ముర్విభాతగ్రహమన్దభాసః। భోజ్యాంప్రతివ్యర్థమ
నోరథత్వాద్రూపేషువేషేషుచసాభ్యసూయాః॥౨॥ సాన్నిధ్యయోగా
త్కిలతత్రశచ్యాస్స్వయంవరక్షోభకృతామభావః। కాకుత్స్థముద్దిశ్యసమ
త్సరోపిశశామతేనక్షితిపాలలోకః॥౩॥ తావత్ప్రకీర్ణాభినవోపచారమిం
ద్రాయుధద్యోతితతోరణాంకమ్। వరస్సవధ్వాసహరాజమార్గంప్రాప

అథేతి॥ అథస్వయంవరానంతరంవిదర్భనాథఃభోజః- సదృశేనఉపయంత్రావ యుక్తాం-అతఏవసాక్షాత్ప్రత్యక్షం ॥ ని ॥ సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయోరిత్యమరః- స్కందేనకుమారేణయుక్తాం దేవసేనామివ దేవసేనానామదేవేంద్రపుత్రీ స్కందపత్నీ త్యుపస్థితాం-స్వసారంభగినీంఇందుమతీమిత్యర్థః- ఆదాయగృహీత్వా- పురప్రవేశాభి ముఖఃనిజరాజధానీప్రవేశేఉన్ముఖోబభూవ౧॥ సేనేతి॥ భోజస్యరాజ్ఞోపత్యంస్త్రీభోజ్యా ఇందుమతీంప్రతి-వ్యర్థమనోరథత్వాత్ రూపేషుఆకృతిషు వేషేషు నైపథ్యేషుచ॥ ఆకల్పవేషౌనైపథ్యమిత్యమరః-సాభ్యసూయాఃఅసూయాసహితాః - వృథేతినిందా కించవిభాతేప్రాతః యే గ్రహాఃచంద్రాదయః తఇవమందభాసః క్షీణకాంతయః పృథివీక్షితఃనృపాఅపిసేనానివేశాన్ శిబిరాణిజగ్ముః॥ ౨॥ననుకుద్ధాశ్చేద్యుధ్యంతాంత త్రాహ॥ సాన్నిధ్యేతి॥ తత్రస్వయంవరస్థానేశచ్యాఃఇంద్రాణ్యాః॥ ని॥ పులోమజాశ చీంద్రాణీత్యమరః-సన్నిధిరేవసాన్నిధ్యంతస్యయోగాత్ సద్భావాద్ధేతోః-స్వయంవర క్షోభకృతాంస్వయంవరవిఘ్నకారిణాంఅభావః కిలకిలేతిస్వయంవరవిఘాతకాశ్శచ్యావి నాశ్యంతఇత్యాగమసూచనార్థః - తేనహేతునాకాకుత్స్థమజంఉద్దిశ్యసమత్సరోపిక్షి తిపాలలోకఃభూపాలజనఃశశామశాంతోభూత్ ॥ ౩॥ తావదితి॥ ని॥ యావత్తావచ్చసాక ల్యేత్యమరః - తావత్ప్రకీర్ణాఃసాకల్యేనప్రసారితాః అభినవాఃఉపచారాఃపుష్పప్రవా లాదయోయస్యతథోక్తం- ఇంద్రాయుధానీవద్యోతితానిప్రకాశితానితోరణాన్యేవఅం కాఃచిహ్నానియస్యతం- ధ్వజానాంఛాయాధ్వజఛాయం(*) ఛాయాబాహుళ్యఇతిన

ధ్వజచ్ఛాయనివారితోష్ణమ్॥౪॥తతస్తదాలోకనతత్పరాణాంసౌ
మీకరజాలవత్సు। బభూవురిత్థంపురసుందరీణాంత్యక్తాన్యకార్యా
తాని॥౫॥ ఆలోకమార్గంసహసావ్రజంత్యాకయాచిదుద్వేష్టనవా
ల్యః।బద్ధుంనసంభావితఏవతావత్కరేణరుద్ధోపిచకేశపాశః॥
కాలంబితమగ్రపాదమాక్షిప్యకాచిద్ద్రవరాగమేవ।ఉత్సృష్టలీలా
వాక్షాదలక్తకాంకాంపదవీంతతాన॥౬॥విలోచనందక్షిణమఞ్జ
వ్యతద్వంచితవామనేత్రా।తథైవవాతాయనసన్నికర్షంయయా
మపరావహంతీ॥౭॥జాలాంతరప్రేషితదృష్టిరన్యాప్రస్థానభిన్నా

పుంసకత్వంతేననివారితముష్ణంఆతపోయస్యతంరాజమార్గం - సఃవరఃఅ
దుమత్యాసహప్రాపత్ ప్రవివేశ॥ ౪ ॥తతఇతి ॥ తతఃచామీకరజాలవత్సుసౌవ
యుక్తేషుసౌధేషుతస్యఅజస్యఅలోకనేతత్పరాణాంఆసక్తానాంపురసుందరీ
వక్ష్యమాణప్రకారేణత్యక్తానిఅన్యకార్యాణి కేశబన్ధనాదీనియేషుతానివిచే
ష్టారాఃబభూవుః॥ ౫ ॥తాన్యేవాహపంచభిఃశ్లోకైః ॥ ఆలోకేతి ॥ సహసా
గర్ందర్శనమార్గంవ్రజంత్యాకయాచిత్ స్త్రియా - ఉద్వేష్టనః్రుతగళి
తబంధనః అతఏవవాంతమాల్యః విగళితమాల్యఃకరేణహస్తేనరుద్ధోపిగృహీ
తపాశఃకేశకలాపః ॥ ౫ ॥ పాశఃపక్షశ్చహస్తశ్చకలాపార్థాఃకచాత్పరః
తావదాలోకమార్గపర్యంతంబద్ధుంబంధనాయనసంభావితఏవనచింతితఏవ॥
ధికేతి ॥ కాచిత్ ప్రసాధికయా అలంకర్త్ర్యాఆలంబితంరంజనార్థంధృతం
మేవఆర్ద్రాలక్తకమేవ - అగ్రంచాసౌపాదశ్చఅగ్రపాదఇతిసమానాధికరణ
(*)హస్తాగ్రహస్తయోగుణగుణినోర్భేదాభేదాదితివామనః తమాక్షిప్య
త్సృష్టలీలాగతిఃత్యక్తమందగమనాసతీ- ఆగవాక్షాత్ గవాక్షపర్యంతంపద
అలక్తకాంకాంలాక్షాచిహ్నితాంతతానచకార॥౬॥ విలోచనమితి॥ అపర
ణంవిలోచనం-అంజనేనసంభావ్యఅలంకృత్య - తద్వంచితం తేన అంజనేనవ
మనేత్రంయస్యాస్సాసతీ - తథైవశలాకాంఅంజనకణికాంవహంతీ- వాతా
షంగవాక్షసమీపం ॥౭॥వాతాయనంగవాక్షస్స్యాదిత్యమరః - యయా
హాణంసంభ్రమాద్వ్యత్క్రమత్వాద్యోతనార్థం॥ శ్రీ॥ సవ్యగ్ హిపూర్వంపు
జతఇతిప్రతేః॥ ౭ ॥ జాలేతి ॥ అన్యాస్త్రీజాలాంతరే గవాక్షవివరే ప్రేషితదృ
స్థానేన గమనేనభిన్నాంత్రుటితాంనీవీంవస్త్రగ్రంథిం॥౮ ॥ నీవీపరిపణగ్రంథౌ
జఘనవాససీతివిశ్వః-స బబంధకింతునాభిప్రవిష్టాఆభరణానాంకంకణానాం
తేనహస్తేన - ప్రక్షైపసాభ్యాభరణమఘూదితిభావః.వాసఃవస్త్రం అవలంబ్య

పేమ్। నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవలంబ్య వాసః ॥౯॥ అర్ధాచితా సత్వరముత్థితాయాః పదే పదే దుర్నిమితే గళంతీ। కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీమంగుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా ॥౧౦॥ తాసాం ముఖైరాసవగంధగర్భైర్వ్యాప్తాంతరాస్సాంద్రకుతూహలానాం। విలోలనేత్రభ్రమరైర్గవాక్షాస్సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్ ॥౧౧॥ తా రాఘవం దృష్టిభిరాపిబంత్యో నార్యో న జగ్ముర్విషయాంతరాణి। తథా హి శేషేంద్రియవృత్తిరాసాం సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా ॥౧౨॥ స్థానే వృతా భూపతిభిః పరోక్షైస్స్వయంవరం సాధుమమంస్త భోజ్యా । పద్మేవ నారాయణమన్యథాసౌ లభేత కాంతం కథమాత్మతుల్యం ॥౧౩॥ పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం న చేదిదం

స్థితా ॥౯॥ అర్ధేతి ॥ సత్వరముత్థితాయాః కస్యాశ్చిత్ అర్ధమాచితా మణిభిః గుం ఫితా దుర్నిమితే సంభ్రమాద్దుఃఖేన క్షిప్తే (*) డుమిఞ్ ప్రక్షేపణ ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః- పదే ప్రతిపదం-వీప్సాయాం ద్విర్భావః- గళంతీ గళద్రత్నా సతీ రశనా మేఖలా తదా అంగుష్ఠమూలే అర్పితం సూత్రమేవ శేషో యస్యాస్సా ఆసీత్ ॥౧౦॥ తాసామితి ॥ తదా సాంద్రకుతూహలానాం సాంద్రదర్శనకౌతూహలానాం తాసాం స్త్రీణాం - ఆసవ గంధః గర్భే యేషాం తైః విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరా యేషు తైః ముఖైః- వ్యాప్తాంత రాః ... గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవ కమలాలంకృతా ఇవాసన్ ॥౧౧॥ తా ఇతి ॥ తాః నార్యః రఘోః అపత్యం పుమాన్ రాఘవః తమజం (*) తస్యాపత్యమిత్యణ్. దృష్టిభిరాపిబంత్యః తృష్ణయా పశ్యంత్యస్సత్యః - విషయాంతరాణి తతోఽన్యాని ... న జగ్ముః న విదురిత్యర్థః- తథా హి- ఆసాం నారీణాం శేషేంద్రియవృత్తిః సర్వా త్మనా స్వరూపకార్త్స్న్యేన చక్షుః ప్రవిష్టేవ- శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణి స్వాతంత్ర్యేణ గ్రహ ణశక్తిః చక్షురేవ ప్రవిశ్య కార్త్స్న్యేన ... అన్యథా స్వస్వవిష యగ్రహణం కిన్న స్యాదితి భావః ॥౧౨॥ స్థాన ఇతి ॥ శృణ్వంతి కథాః శ్రోత్రసుఖాః కుమార ... కథ్యతే - తాః కథా దర్శయతి- స్థాన ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః- భోజ్యా ఇందుమతీ పరోక్షైః అదృష్టైః భూపతిభిః వృతాను మైవేయమితి ప్రార్థితాపి స్వయంవరమేవ సాధుం హితం అమంస్త మేనే- నతు పరోక్షమేవ కంచిత్ ప్రార్థకం వవ్రే స్థానే యుక్తమేతత్ - ... న్యాస్వయంవర రాధావే అసౌ ఇందుమతీ పద్మమస్యా అస్తీతి పద్మా లక్ష్మీః ॥ ని ॥ లక్ష్మీః ప ... లయా పద్మేత్యమరః - అర్శఆదిత్వాదచ్-నారాయణమివ విష్ణుమివ ఆత్మతుల్యం స్వా ... కాంతం పతిం కథం లభేత న లభేతైవ సదసద్వివేకస్యాకార్యాభావాదిత్యర్థః ॥౧౩॥ పరస్పరేణేతి ॥ స్పృహణీయశోభం సర్వాశాస్యసౌందర్యం ఇదం ద్వంద్వం మిథునం (*) ... పరస్పరేణ నాయోజయిష్యచ్చేత్ న యోజయేద్యది- ద్వంద్వం రహస్యేత్యాదినా నిపాతః- పరస్పరేణ

ద్వంద్వమయోజయిష్యత్ ।అస్మిన్ద్వయేరూపవిధానయత్నఃపత్యుఃప్రజా
నాంవిఫలోఽభవిష్యత్ ॥ ౧౪ ॥రతిస్మరౌనూనమిమావభూతాంరాజ్ఞాంసహ
స్రేషుతథాహిబాలా।గతేయమాత్మప్రతిరూపమేనంమనోహిజన్మాన్తర
సంగతిజ్ఞం॥ ౧౫॥ ఇత్యుద్గతాఃపౌరవధూముఖేభ్యఃశృణ్వన్కథాశ్శ్రోత్ర
సుఖాఃకుమారః। ఉద్భాసితంమంగళసంవిధాభిస్సంబంధినస్సద్మసమా
సాద॥౧౬॥తత్రార్చితోభోజపతేఃపురోధాహుత్వాగ్నిమాజ్యాదిభిరగ్నిక
ల్పః।తమేవచాధాయవివాహసాక్ష్యేవధూవరౌసంగమయాంచకార
హస్తేనహస్తంపరిగృహ్యవధ్వాస్సరాజసూనుస్సుతరాంబభాసే।అనన్తరా
శోకలతాప్రవాళంప్రాప్యేవచూతఃప్రతిపల్లవేన॥౧౮॥ఆసీద్వరఃకంట

ప్రజానాంపత్యుఃవిధాతుః అస్మిన్ద్వయేద్వంద్వేరూపవిధానయత్నఃసౌందర్యనిర్మాణ
ప్రయాసః - విఫలోఽభవిష్యత్ ఏతదనురూపస్త్రీపుంసాంతరాభావాదితిభావః (*)
మిత్తేలృఙ్క్రియాతిపత్తావితిలృఙ్॥ ౧౪॥ రతీతి॥రతిస్మరౌనిత్యసహచరావిత్యభిప్రా
నూనంతావేవఇయంచఅయంచఇమౌదంపతీతద్రూపిణౌఅభూతాం ఉత్పన్నౌ-క
థాహి-ప్రసిద్ధమేవైతత్-యదియంబాలారాజ్ఞాంసహస్రేషురాజసహస్రమధ్యే-స
వ్యత్యాసకారణఇత్యర్థః-ఆత్మప్రతిరూపంస్వతుల్యమేవ॥ ని॥ తుల్యసంకాశప్రతిర
కాఇత్యాహదండీ. ఏవంగతాప్రాప్తాఇతిజన్మాంతరసాహచర్యమేవాత్రప్రవర్తకమి
ర్థః- తదపికథంజ్ఞాతంప్రవర్తకమతఆహ-మనోహిజన్మాంతరసంగతిజ్ఞమితి- తే
దమితివిశేషప్రత్యభిజ్ఞాభావేఽపివాసనావశాదనుభూతార్థేషుమానసీప్రవృత్తిర
తావత్తైవోక్తంసంగతిజ్ఞమితి- తేనజ్ఞానేనప్రవర్తతఇత్యర్థః॥౧౫॥ ఇతీతి॥ ఇతి-
వృతాభూపతిభిరిత్యాద్యుక్తప్రకారేణ- పౌరవధూముఖేభ్యఃఉద్గతాఃనిస్సృతాఃశ్రో
త్రయోస్సుఖాఃమధురాఃసుఖశబ్దోవిశేష్యనిఘ్నశ్చ॥ ని॥ అథత్రిషుద్రవ్యేపాపపుణ్యసుఖాదీ
నిచేత్యమరః- కథాఃగిరఃశృణ్వన్కుమారఃఅజః- మంగళసంవిధాభిః మంగళరచనాభిః
ఉద్భాసితంశోభితం-సంబంధినఃకన్యాదాయినఃభోజన్యసద్మగృహం॥ని॥వేశ్మసద్మ
నమిత్యమరః- సమాససాదప్రాప॥ ౧౬॥ తత్రేతి॥ తత్రసద్మనిఅర్చితఃపూజితఃఅగ్నిక
ల్పఃఅగ్నితుల్యః- భోజపతేఃపురోధాఃపురోహితః॥ని॥ పురోధాస్తుపురోహితఇత్య
ఆజ్యాదిభిఃద్రవ్యైః-అగ్నింహుత్వా - తమేవాగ్నింవివాహసాక్ష్యేచఆధాయసా
చకృత్వేత్యర్థః- వధూవరౌసంగమయాంచకారయోజయామాస॥౧౭॥ హస్తే
సఃరాజసూనుఃఅజః-హస్తేనస్వీయేనవధ్వాఃఇందుమత్యాః హస్తంపరిగృహ్యగృహీ
అనంతరాయాఃసమీపగతాయాఃఅశోకలతాయాఃప్రవాళంపల్లవం- ప్రతిపల్లవే
గతేనపల్లవేనస్వీయేనప్రాప్యచూతఇవసుతరాంబభాసేఅధికంబభౌ॥ ౧౮॥ ఆసీ

ప్రకోష్ఠస్స్విన్నాంగుళిస్సంవవృతేకుమారీ।వృత్తిస్తయోః పాణిసమాగమే
నసమంవిభక్తేవమనోభవస్య॥౭౯॥తయోరపాంగప్రవిసారితాని క్రియా
సమాపత్తినివర్తితాని।హ్రీయంత్రణామానశిరేమనోజ్ఞామన్యోన్యలోలా
ని విలోచనాని॥౮౦॥ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్కృశానోరుదర్చిషస్తన్మిథునం
చకాశే।మేరోరుపాంతేష్వివవర్తమానమన్యోన్యసంసక్తమహస్త్రియామ
మగ్నిం॥౮౧॥నితంబగుర్వీగురుణాప్రయుక్తావధూర్విధాతృప్రతిమేనతేనచకా
రసామత్తచకోరనేత్రాలజ్జావతీలాజవిమోక్షమగ్నౌ॥ ౮౨॥ హవిశ్శమీ

నరఃఅజఃకంటకితఃరోమాంచితఃప్రకోష్ఠఃయస్యసఃఆసీత్॥ ని ॥ సూచ్యగ్రేక్షుద్రశత్రౌ
చరోమహర్షేచకంటకఇత్యమరః-కుమారీకన్యాస్విన్నాంగుళిః స్వేదయుక్తాంగుళిఃసం
వవృతేబభూవ-అతోత్రిప్రేక్షతే-పాణిసమాగమేనపాణ్యోఃస్పర్శనేననిమిత్తేనకర్తా
తయోర్వధూవరయోః మనోభవస్య వృత్తిఃస్థితిఃసమంవిభక్తైవసమీకృతేవేత్యర్థః-
ప్రాక్సిద్ధస్యానురాగసామ్యస్యసంప్రతితతార్యదర్శనాత్పాణిస్పర్శకృతత్వముత్ప్రే
క్షతే-అత్రవాత్స్యాయనః-కన్యాతుప్రథమసమాగమేస్విన్నాంగుళిఃస్విన్నముఖీభవతి -
పురుషస్తురోమాంచితోభవతి-ఏభిరనయోర్భావం విపరీతంతెలి - తత్రస్త్రీపుంసయోః
స్వేదరోమాంచాభిధానంసాత్వికమాత్రోపలక్షణం- నతుప్రతినియమోపవక్షితఃఏభిరితి
బహువచనసామర్థ్యాత్ -ఏవంచసతి-కుమారసంభవే॥శ్లో॥రోమోద్గమఃప్రాదురభూ
దుమాయాఃస్విన్నాంగుళిఃపుంగవకేతురాసీదితివ్యుత్క్రమవచనందోషాయేతి॥౭౯॥
తయోరితి॥ అపాంగేషుప్రాంతేషు ప్రవిసారితాని క్రియయోఃనిరీక్షణలక్షణయోః స
మాపత్త్యాయదృచ్ఛాసంగత్యానివర్తితానినివృత్యఆకృష్టానిఅన్యోన్యస్మిన్ లోలానిసతృ
ష్ణాని॥ని॥లోలశ్చలసతృష్ణయోరిత్యమరః-తయోర్దంపత్యోః విలోచనాని దృష్టయః
మనోజ్ఞాంరమ్యాంహ్రియానిమిత్తేనయంత్రణాంసంకోచంఆనశిరేప్రాపుః॥ ౮౦॥ ప్రద
క్షిణేతి॥ తన్మిథునంఇందుమత్యజౌఉదర్చిషఃఉన్నతజ్వాలస్యకృశానోః॥ ని॥ కృశానుః
పావకోనలఇత్యమరః - కర్మణః - ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ ప్రదక్షిణకరణాదిత్యర్థః
చకాశేఆబభౌ-కథమివమేరోరుపాంతేషుప్రాంతేషు-వర్తమానమావర్తమానంమే
రుంప్రదక్షిణీకుర్వదిత్యర్థః- అన్యోన్యసంసక్తంఇతరేతరసంగతం - మిథునస్యాపే
తద్విశేషణం-అహశ్చత్రియామాచఅహస్త్రియామంరాత్రిందివమివ - సమాహారేద్వం
ద్వైకవద్భావః॥౮౧॥నితంబేతి॥నితంబేనగుర్వీఅలఘ్వీ ॥ ని ॥ దుర్భరాలఘునోగుర్వ
రురితిశాశ్వతః- విధాతృప్రతిమేనబ్రహ్మతుల్యేనతేనగురుణాయాజకేనప్రయుక్తాజుహు
ధీతినియుక్తా-మత్తచకోరస్యేవనేత్రేయస్యాస్సాలజ్జావతీసావధూః- అగ్నౌలాజవిమో
క్షంలాజవిసర్గంచకారలాజహోమంకృతవతీత్యర్థః॥ ౮౨॥ హవిరితి ॥ హవిషఃఆ
జ్యాదేఃశమీపల్లవానాంలాజానాంచగంధోస్యాస్తీతిసతథోక్తః- శమీపల్లవమిశ్రాజ్

పల్లవలాజగంధిఃపుణ్యఃకృశానోరుదియాయధూమః । కపోలసంసర్పిశ
స్సతస్యాముహూర్తకర్ణోత్పలతాంప్రపేదే॥ ౨౩॥తదంజనక్లేదసమా
లాక్షంప్రమ్లానబీజాంకురకర్ణపూరమ్ । వధూముఖంపాటలగండరే
మాచారధూమగ్రహణాద్బభూవ॥ ౨౪ ॥తౌస్నాతకైర్బంధుమతాచస
జ్ఞాపురంధ్రిభిశ్చక్రమశఃప్రయుక్తం। వధూకుమారౌకనకాసనస్థావార్ద్రా
క్షతారోపణమన్వభూతాం॥ ౨౫॥ఇతిస్వసుర్భోజకులప్రదీపస్సంపాద్యపా
ణిగ్రహణంసరాజా। మహీపతీనాంపృథగర్హణార్థంసమాదిదేశాధి
కృతానధిశ్రీః॥ ౨౬॥ లింగైర్ముదస్సంవృతవిక్రియాస్తేహ్రదాఃప్రసన్నాఇవగ
ఢనక్రాః । వైదర్భమామంత్ర్యయయుస్తదీయాంప్రత్యర్ప్యపూజాముప
ధాఛలేన॥ ౨౭ ॥సరాజలోకఃకృతపూర్వసంవిదారంభసిద్ధౌసమయో

లాజాన్ అంజలినావపంతీతి కాత్యాయనః - పుణ్యోధూమఃకృశానోః పావకాత్
యాయ ఉత్పన్నః- కపోలేసంసర్పిణీశిఖాయస్యసతథోక్తః- సధూమఃతస్యాఃవధ్వాః
ముహూర్తంకర్ణోత్పలతాంప్రపేదేప్రాప॥ ౨౩॥తదితి॥ తద్వధూముఖం - ఆచా
రప్రాప్తాద్ధూమగ్రహణాత్ అంజనస్యక్లేదోంజనక్లేదః అంజనమిశ్రోబాష్పద్రవః తేనసః
కులేఅక్షిణీయస్యతత్ -ప్రమ్లానోబీజాంకురోయవాంకురాదిరేవకర్ణపూరోయస్యతత్
పాటలగండరేఖంఅరుణగండస్థలంబభూవ ॥ ౨౪ ॥ తావితి॥ కనకాసనస్థౌతౌకన్యా
కుమారౌ-స్నాతకైఃగృహస్థవిశేషైః ॥ ని॥ స్నాతకస్త్వాప్లుతోవ్రతీత్యమరః- బంధుమ
బంధుపురస్సరేణేత్యర్థః- రాజ్ఞాభోజేనపురంధ్రిభిఃపతిపుత్రవతీభిఃనారీభిశ్చక్రమశః
ప్రయుక్తం- స్నాతకాదీనాంపూర్వస్యైశిష్ట్యాత్క్రమేణకృతంఆర్ద్రాక్షతానాంఆరో
పణంశేషారోపణంఅన్వభూతాంఅనుబభూవతుః ॥ ౨౫॥ ఇతీతి ॥ అధిశ్రీఃఅధికసంప
త్ భోజకులప్రదీపః సరాజాఇతిఇత్థం స్వసురిందుమత్యాఃపాణిగ్రహణం వివాహంసంపాద్య
మహీపతీనాంపృథక్ ఏకైకశఃఅర్హణార్థంబహుమానంకర్తుంఅధికృతాన్ సమా
దేశఆజ్ఞాపయామాస॥ ౨౬॥ లింగైరితి॥ముదఃలింగైఃఆరోపితసంతోషచిహ్నైః॥ని॥ము
త్ప్రీతిఃప్రమదోహర్షఇత్యమరః - సంవృతవిక్రియాఃనిగూహితమత్సరాః అతఏవప్రస
న్నాఃబహిర్నిర్మలాఃగూఢనక్రాఃఅంతర్లీనగ్రాహాఃహ్రదాఇవస్థితాఃతేరాజానఃవైదర్భ
భోజం ఆమంత్ర్యఆపృచ్ఛ్యతదీయాంవైదర్భీయాంపూజాం ఉపధాఛలేన ఉపాయనవ్యా
జేనప్రత్యర్ప్యసమర్ప్యయయుఃజగ్ముః॥ ౨౭ ॥ సఇతి॥ఆరంభసిద్ధౌ కార్యసిద్ధౌ విషయే
పూర్వాకృతాకృతపూర్వా(*)సుప్సుపేతిసమాసః-కృతపూర్వాసంవిత్సంకేతోయేనతా
పరోఢకపిషయోర్యేనసతథోక్తః ॥ ని॥ సంవిద్యుద్ధేప్రతిజ్ఞాయాంసంకేతాచారనామసు ఇ
తికేశవః- అథవాకృతాపూర్వంసంవిత్ యేనేతివిగ్రహః-సఃరాజలోకఃసమయోపలభ్య

ర్శ్యం। ఆదాస్యమానః ప్రమదామిషం తమావృత్య పంథానమజస్య తస్థౌ ॥ ౨౮ ॥
ర్తాపి తావత్క్రథకైశికానామనుష్ఠితానంతరజావివాహః। సత్త్వానురూ
పాహరణీకృతశ్రీః ప్రాస్థాపయద్రాఘవమన్వగాచ్చ ॥ ౨౯ ॥ తిస్రస్త్రిలోకప్ర
థితేన సార్ధమజేన మార్గే వసతీరుషిత్వా। తస్మాదపావర్తత కుండినేశః
పర్వాత్యయే సోమ ఇవోష్ణరశ్మేః ॥ ౩౦ ॥ ప్రమన్యవః ప్రాగపి కోసలేంద్రే ప్రత్యే
కమాత్తస్వతయా బభూవుః। తతో నృపాశ్చక్షమిరే సమేతాః స్త్రీరత్నలా
భం న తదాత్మజస్య ॥ ౩౧ ॥ తముద్వహంతం పథి భోజకన్యాం రురోధ రాజన్య
గణస్స దృప్తః। బలిప్రదిష్టాం శ్రియమాదదానం త్రైవిక్రమం పాదమివేంద్ర
శత్రుః ॥ ౩౨ ॥ తస్యాస్స రక్షార్థమనల్పయోధమాదిశ్య పిత్ర్యం సచివం కుమా

అజప్రస్థానకాలే లభ్యం- తదా తస్య ఏకాకిత్వాదితి భావః। సమరోప లభ్యమితి పాఠే యుద్ధసాధ్యమిత్యర్థః- తం ప్రమదైవామిషం భోగ్యవస్తు ప్రమదామిషం ॥ ని ॥ ఆమిషం త్వస్త్రియాం మాంసే తథా స్యాద్భోగ్యవస్తుని ఇతి విశ్వః- ఆదాస్యమానః గృహీష్యన్ అజస్య పంథానం మార్గం ఆవృత్య అవరుధ్య తస్థౌ ॥ ౨౮ ॥ భర్తేతి ॥ అనుష్ఠిత అనంతరజాయాః అనుజాయాః వివాహో యేన స తథోక్తః- క్రథకైశికానాం భర్తాపి విదర్భనాథోపి- తావత్ తదా- సత్త్వానురూపం ఉత్సాహానురూపం యథా తథా హరణం కన్యాయై దేయం ధనం ॥ ని ॥ యౌతకాదిషు యద్దేయం సుదాయో హరణం చ తత్ ఇత్యమరః - హరణీకృతశ్రీస్సన్ రాఘవం అజం ప్రాస్థాపయత్ ప్రస్థాపితవాన్ అన్వగాచ్చ అనుజగామ చ ॥ ౨౯ ॥ తిస్ర ఇతి ॥ కుండినం విదర్భనగరం తస్య ఈశః భోజః త్రిలోకేషు ప్రథితేన ప్రసిద్ధేన అజేన సార్ధం మార్గే తిస్రః వసతీః రాత్రీః ఉషిత్వా ॥ ని ॥ వసతీ రాత్రివేశ్మనోరిత్యమరః (*) కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - పర్వాత్యయే దర్శాంతే ఉష్ణరశ్మేస్సూర్యాత్ సోమః చంద్ర ఇవ తస్మాదజాత్ అపావర్తత- తం విసృజ్య నివృత్త ఇత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ప్రమన్యవ ఇతి ॥ నృపాః ప్రాగపి ప్రత్యేకం ఆత్తస్వతయా దిగ్విజయే హృతధనత్వేన - కోసలేంద్రే రఘౌ ప్రమన్యవః రూఢవైరాః బభూవురితి యత్ తతో హేతోః సమేతాస్సంహితాస్సంతః తదాత్మజస్య రఘుసూనోః అజస్య స్త్రీరత్నలాభం న చక్షమిరే న సేహిరే ॥ ౩౧ ॥ తమితి ॥ దృప్తః గర్వితః సః రాజన్యగణః రాజసంఘః పథి మార్గే భోజకన్యాం ఇందుమతీం ఉద్వహంతం నయంతం అజం- బలిప్రదిష్టాం బలినా దత్తాం శ్రియం ఆదదానం స్వీకుర్వాణం త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమసంబంధినం పాదం ఇంద్రశత్రుః ప్రహ్లాదాఖ్యో అసుర ఇవ రురోధ - తథా వామనపురాణే ॥ శ్లో ॥ విరోచనవిరుద్ధోపి ప్రహ్లాదః ప్రాక్కృతం స్మరన్ విష్ణోస్త్రిక్రమమాణస్య పాదాంభోజం రురోధ హ ఇతి ॥ ౩౨ ॥ తస్యా ఇతి ॥ సః కుమారః అజః - తస్యాః ఇందుమత్యాః రక్షార్థం అనల్పయోధం బహుభటం పితురాగతం పిత్ర్యం ఆప్తమిత్యర్థః - సచివమా

రః। ప్రత్యగ్రహీత్పార్థివవాహినీం తాం భాగీరథీం శోణ ఇవోత్తరంగః॥ ౩౩ ॥
పత్తిః పదాతిం రథినం రథేశస్తురంగసాదీ తురగాధిరూఢం। యంతా గజస్యా
భ్యపతద్గజస్థం తుల్యప్రతిద్వంద్వి బభూవ యుద్ధం॥ ౩౪ ॥ నదత్సు తూర్యేష్వ
విభావ్యవాచో నోదీరయంతి స్మ కులాపదేశాన్। బాణాక్షరైరేవ పరస్పరస్య
నామోర్జితం చాపభృతశ్శశంసుః॥ ౩౫ ॥ ఉత్థాపితస్సంయతి రేణురశ్వైః
సాంద్రీకృతస్స్యందనవంశచక్రైః। విస్తారితః కుంజరకర్ణతాలైర్నేత్రక్ర
మేణోపరురోధ సూర్యం॥ ౩౬ ॥ మత్స్యధ్వజా వాయువశాద్వికీర్ణైర్ము
ఖైః ప్రవృద్ధధ్వజినీరజాంసి। బభుః పిబంతః పరమార్థమత్స్యాః పర్యావిలా

దిశ్య ఆజ్ఞాప్య తాం పార్థివవాహినీం రాజసేనాం॥ ని॥ ధ్వజినీ వాహినీ సేనేత్యమరః- భాగీ
రథీం గంగాం ఉత్తరంగః ఉన్నతతరంగః శోణః శోణాఖ్యో నద ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్ అభియ
క్తవాన్॥ ౩౩ ॥ పత్తిరితి॥ పత్తిః పాదచారః పదాతిం పాదచారం అభ్యపతత్ పాదాభ్యాం
అటతీతి పదాతిః (*) పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేష్వితి పాదశబ్దస్య పదాదేశః॥ ని॥ పదా
తిపత్తిపదగపదాతిగపదాజయ ఇత్యమరః- రథినం రథేశః అభ్యపతత్ - తురగసాదీ తు
రగాధిరూఢం అభ్యపతత్॥ ని॥ రథినస్స్యందనారోహాః అశ్వారోహాస్తు సాదిన ఇత్యమరః దో
గజస్య యంతా హస్త్యారోహః గజస్థం అభ్యపతత్- ఇత్థం తుల్యప్రతిద్వంద్వి ఏకజాతీయ ప్రతిభ
టం యుద్ధం బభూవ- ద్వంద్వం కలహో ఽస్యాస్తీతి ద్వంద్వీ నః యోధాః॥ ని॥ ద్వంద్వం చ
కలహయుగ్మయోరిత్యమరః॥ ౩౪ ॥ నదత్స్వితి॥ తూర్యేషు నదత్సు సత్సు అవిభావ్యవాచః
అనవధార్యగిరః చాపభృతః ధానుష్కాః కులమపదిశ్యతే ప్రఖ్యాయతే యైస్తాన్ కులాప
దేశాన్ కులనామాని నోదీరయంతి స్మ - శ్రోతుమశక్యత్వాద్వాచా నాబ్రువన్నిత్యర్థః-
కింతు బాణాక్షరైః బాణేషు లిఖితాక్షరైరేవ పరస్పరస్య ఊర్జితం తేజస్వి- నామ శశంసుః
ఊచుః॥ ౩౫ ॥ ఉత్థాపిత ఇతి॥ సంయతి యుద్ధే॥ ని॥ సముదాయ స్త్రియాం సంయత్సమిత్యా
జిసమిద్యుధ ఇత్యమరః- అశ్వైః ఉత్థాపితః స్యందనవంశానాం రథగణానాం చక్రైః ర
థాంగైః రథచరణైరిత్యర్థః సాంద్రీకృతః॥ ని॥ వంశః పృష్ఠాస్థిగేహోర్ధ్వకాష్ఠే వేణౌ
కులే గణ ఇతి కేశవః॥ ని॥ చక్రం రథాంగమిత్యమరః - కుంజరకర్ణానాం తాలైః
తాడనైశ్చ విస్తారితః రేణుః ధూళిః॥ ని॥ రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూళిః పాంసుర్నా
న ద్వయో రజ ఇత్యమరః- నేత్రక్రమేణ అంశుకపరిపాట్యా అంశుకేనేత్యర్థః॥ ని॥ స్యా
జ్జటాంశుకయోర్నేత్రమిత్యమరః॥ ని॥ క్రమోంఘ్రౌ పరిపాట్యాం చేతి కేశవః- సూర్యము
పరురోధ ఆచ్ఛాదయామాస ౩౬ ॥ మత్స్యేతి॥ వాయువశాద్వికీర్ణైః వివృతైః ముఖైః ప్రవృ
ద్ధాని ధ్వజినీరజాంసి సైన్యరేణూన్ పిబంతః గృహ్ణంతః మత్స్యధ్వజాః మత్స్యాకారాః కేత
వః పర్యావిలాని కలుషాణి నవోదకాని పిబంతః పరమార్థమత్స్యాః అకృత్రిమమత్స్య

‖నవోదకాని‖౩౭‖రథోరథాఙ్గధ్వనినావిజజ్ఞేవిలోలఘణ్టాక్వణితేననా
గస్స్వభర్తృనామగ్రహణాద్బభూవసాంద్రేరజస్యాత్మపరావబోధః‖౩౮‖
ఆవృణ్వతోలోచనమార్గమాజౌరజోంధకారస్యవిజృంభితస్య। శస్త్రక్షత
అశ్వద్విపవీరజన్మా బాలారుణోభూద్రుధిరప్రవాహః‖౩౯‖సఛిన్నమూ
లఃక్షతజేన రేణుస్తస్యోపరిష్టాత్పవనావధూతః। అంగారశేషస్యహుతాశ
నస్యపూర్వోత్థితోధూమఇవాబభాసే‖౪౦‖ ప్రహారమూర్ఛాపగమేరథ
స్థాయంతౄనుపాలభ్యనివర్తితాశ్వాః । యైస్సాదితాలక్షితపూర్వకే
తూన్ తానేవసామర్షతయానిజఘ్నుః‖౪౧‖అప్యర్ధమార్గేపరబాణలూనా
ధనుర్భృతాంహస్తవతాంపృషత్కాః।సంప్రాపురేవాత్మజవానువృత్త్యా

బభూవతేస్మ‖ ౩౭‖ రథఇతి‖ సాంద్రేరజసిరథఃరథాంగధ్వనినాచక్రస్వనేనజ్ఞా
తఃనాగఃగజః‖ని‖మతంగజోగజోనాగ ఇత్యమరః - విలోలఘంటానాం క్వణితేన
ధ్వనినావిజజ్ఞే- ఆత్మపరావబోధఃస్వపరవివేకః-యోధానామితిశేషః- స్వభర్తౄణాం
స్వామినాం-నామగ్రహణాత్ నామోచ్చారణాత్ బభూవ- రజోంధతయాసర్వేశబ్దా
నుసారేణోపాయేన ప్రహరంతీత్యర్థః‖౩౮‖ఆవృణ్వతఇతి‖ లోచనమార్గమావృణ్వతః
పథముపరుంధతః‖ఆజౌయుద్ధేవిజృంభితస్య-రజఏవఅంధకారఃతస్య- శస్త్రక్షతాత్
అశ్వద్విపాశ్చవీరాశ్చఅశ్వద్విపవీరం- సేనాంగత్వాత్ ద్వంద్వైకవద్భావఃతస్మాత్
జాయతఇతిసః- రుధిరప్రవాహఃరక్తప్రవాహఃబాలారుణఃబాలసూర్యఃఅభూత్ ‖ని‖అరు
ణస్సూర్యేపిస్యాదిత్యమరః-బాలత్వవిశేషణంరుధిరసామ్యార్థం‖౩౯‖ సఇతి‖క్షత
జేన రుధిరేణఛిన్నమూలఃత్యాజితమూలసంబంధఇత్యర్థః-తస్యక్షతజస్యఉపరిష్టాత్ ఉప
రిభాగేపవనావధూతఃవాతాహతఃసఃరేణుఃధూళిః అంగారశేషస్యహుతాశనస్యపూర్వో
త్థితోధూమఇవఆబభాసేబభౌ‖౪౦‖ ప్రహారేతి‖ రథినః - ప్రహారేణయామూర్ఛా
తస్యాఃఅపగమేసతిరథస్థాఃరథఏవస్థిత్వాసంరక్షితాఇత్యర్థః- మూర్ఛితానస్మాన్నీత్వా
పలాయనంహిసారథిధర్మః- యంతౄన్ సారథీన్ ఉపాలభ్య అసాధుకృతమిత్యధిక్షిప్యని
వర్తితాశ్వాస్సంతఃపూర్వంయైస్సాదితాఃస్వయంప్రహృతాః లక్షితపూర్వకేతూన్ పూ
ర్వదృష్టకేతూన్ ప్రత్యభిజ్ఞాతానిత్యర్థః- తానేవసామర్షతయాసరోషతయా నిజ
ఘ్నుఃప్రజఘ్నుః ‖ ౪౧ ‖ అపీతి‖అర్ధంచాసౌమార్గశ్చతస్మిన్ అర్ధమార్గేపరే
షాంబాణైఃలూనాఃఛిన్నాఅపిహస్తవతాంకుశలహస్తానాంధనుర్భృతాం- పృషత్కాః
బాణాః-ఆత్మజవానువృత్త్యాస్వవేగానుబంధేనఫలిభిః బాణాగ్రవద్భిః‖ని‖సస్యబాణాగ్ర
యోః ఫలమితివిశ్వః- అర్ధానిచతేభాగాశ్చ- పూర్వైరర్ధభాగైః - శృణాతీతిశరుః
హింస్రిః తస్మైహితంశరవ్యం(*)దిగాదిభ్యోయదితియత్ప్రత్యయః ‖ని‖ లక్ష్యంలక్షం

పూర్వార్ధభాగైః ఫలిభిశ్శరవ్యమ్॥ ౪౨ ॥ఆధోరణానాంగజసన్ని
శిరాంసిచక్రైర్నిశితైః క్షురప్రైః । హృతాన్యపి శ్యేననఖాగ్రకోటి
క్తకేశానిచిరేణపేతుః॥ ౪౩ ॥పూర్వంప్రహర్తానజఘానభూయః ప్ర
హారాక్షమమశ్వసాదీ।తురంగమస్కంధనిషణ్ణదేహంప్రత్యాశ్వసం
పుమాచకాంక్షే॥౪౪॥తనుత్యజాంవర్మభృతాంవికోశైర్బృహత్సుదం
సిభిఃపతద్భిః। ఉద్వృత్తమగ్నింశమయాంబభూవుర్గజావివిగ్నాః
కరేణ॥ ౪౫ ॥శిలీముఖోత్కృత్తశిరఃఫలాఢ్యాచ్యుతైశ్శిరస్త్రైశ్చష
రేవ।రణక్షితిశ్శోణితమద్యకుల్యారరాజమృత్యోరివపానభూమిః॥౪
పాంతయోర్నిష్కుషితంవిహంగైరాక్షిప్యతేభ్యఃపిశితప్రియాపి। కే

శరవ్యంచేత్యమరః- సంపాదితవేవ-నతుమధ్యానిపేతురిత్యేవకారార్థః॥౪౨॥
ణానామితి॥గజసన్నిపాతేగజయుద్ధే - నిశితైఃతీక్ష్ణైఃక్షురప్రైర్బాణవిశేషైః చ
ఆయుధవిశేషైః - హృతాన్యపిఛిన్నాన్యపి - శ్యేనానాంపక్షివిశేషాణాం-నఖాగ్ర
షువ్యాసక్తాఃకేశాఃయేషాంతాని-ఆధోరణానాంహస్త్యారోహాణాం॥ ని॥ఆధోర
స్తిపకాహస్త్యారోహానిషాదినఇత్యమరః-శిరాంసిచిరేణపేతుః శిరఃపాతాత్ప్రాగే
హ్యాపశ్చాదుత్పతతాంపక్షిణాంనఖేషుకేశసంగశ్చిరపాతహేతురిత్యర్థః॥ ౪౩॥
మితి॥పూర్వంప్రహర్తాఅశ్వసాదీతౌరంగికఃప్రతిప్రహారేఅక్షమంఅశక్తం॥ ని ॥
రోహితేత్రిష్విత్యమరః- తురంగమస్కంధేఅశ్వస్కంధే-నిషణ్ణదేహంమూర్ఛితమి
రిపుంభూయోనజఘానపునఃనప్రజహార - కింతుప్రత్యాశ్వసంతంపునరుజ్జీవంతమ
కాంక్షే॥శ్లో॥నయుద్ధేవ్యసనంప్రాప్తంనార్తంనాతిపరిక్షతమితినిషేధాదితిభావః॥
తనుత్యజామితి॥ తనుత్యజాంతనూనిస్పృహాణామిత్యర్థః- వర్మభృతాంకవచినా
బంధిభిఃబృహత్సుదంతేషుపతద్భిఃవికోశైఃపిధానరహితైః॥ ని ॥ కోశోస్త్రీకుట్మలే
ధానేర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః-కోశోద్ధృతైఃఅసిభిః ఉద్వృత్తముత్థితం అగ్నింవిగ్నాః
భీతాఃగజాఃకరశీకరేణశమయాంబభూవుఃశమంప్రాపయామాసురిత్యర్థః ॥
శిలీముఖేతి॥ శిలీముఖైర్బాణైః॥ని॥అళిబాణౌశిలీముఖావిత్యమరః - ఉత్కృత్తాని
నిశిరాంస్యేవఫలానితైరాఢ్యాస్సంపన్నాచ్యుతైఃభ్రష్టైఃశిరాంసిత్రాయంతఇతిశిరస్త్రా
ని॥శీర్షణ్యంచశిరస్త్రమిత్యమరః(*) ఆతోనుపసర్గేక ఇతికప్రత్యయః - శ్చ
త్తరేవపానపాత్రప్రచురేవస్థితా॥ని॥ చషకోస్త్రీపానపాత్రమిత్యమరః - శోణిత
వమద్యస్యకుల్యాఃప్రవాహాఃయస్యాస్సా॥ని॥కుల్యాల్పాకృత్రిమాసరిదిత్యమరః - ర
తిఃయుద్ధభూమిఃమృత్యోఃపానభూమిరివరరాజ॥౪౬॥ ఉపాంతయోరితి॥ఉపాంతయో
ప్రాంతయోఃవిహంగైఃపక్షిభిః నిష్కుషితంతుండఖండితం (*) ఇణ్నిష్ఠాయామి

...టిక్షతతాలుదేశా శివా భుజచ్ఛేదమపాచకార ॥ ౪౭ ॥ కశ్చిద్విపక్షఖడ్గ
హృతోత్తమాంగస్సద్యో విమానప్రభుతాముపేత్య । వామాంకసంసక్తసు
రాంగనస్స్వం నృత్యత్కబంధం సమరే దదర్శ ॥ ౪౮ ॥ అన్యోన్యసూతోన్మథ
నాదభూతాం తావేవ సూతౌ రథినౌ చ కౌచిత్ । వ్యశ్వౌ గదావ్యాయతసం
ప్రహారౌ భగ్నాయుధౌ బాహువిమర్దనిష్ఠౌ ॥ ౪౯ ॥ పరస్పరేణ క్షతయోః ప్ర
హర్త్రోరుత్క్రాంతవాయ్వోస్సమకాలమేవ । అమర్త్యభావేఽపి కయోశ్చి
దాసీదేకాప్సరః ప్రార్థితయోర్వివాదః ॥ ౫౦ ॥ వ్యూహావుభౌ తావితరేతర
స్మాద్భంగం జయం చాపతురవ్యవస్థమ్ । పశ్చాత్పురోమారుతయోః ప్రవృ

...ః - భుజచ్ఛేదం భుజఖండం తేభ్యో విహంగేభ్యః అతిసృజ్య అచ్ఛిద్య పిశిత ప్రియా మాంస
ప్రియాపి శివా క్రోష్ట్రీ ॥ ని ॥ శివః కిల క్రోష్ట్రా క్రోష్టేతి శాశ్వతః - కేయూరస్య కోట్యా క్ష
తతాలుదేశో యస్యాస్సా సతీ ॥ ని ॥ కేయూరమంగదం తుల్యే ఇత్యమరః - అపాచకార
అపసారయామాస - చరతేః కరోతేర్వా లిట్ ॥ ౪౭ ॥ కశ్చిదితి ॥ ద్విషతః ఖడ్గేన హృ
తోత్తమాంగః ఛిన్నశిరాః కశ్చిద్వీరః సద్యః విమానప్రభుతాం విమానాధిపత్యం ఉపేత్య వా
మాంకసంసక్తా సవ్యోత్సంగనిషంగిణీ సురాంగనా యస్య స తథోక్తస్సన్ నృత్యత్ స్వం ని
జకబంధం అశిరస్కకళేబరం సమరే దదర్శ ॥ ని ॥ కబంధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తమప
మూర్ధకళేబరమిత్యమరః ॥ ౪౮ ॥ అన్యోన్యేతి ॥ కౌచిద్వీరౌ అన్యోన్యస్య సూతయో
రథినోః ఉన్మథనాత్ హననాత్ తావేవ సూతౌ రథినౌ చ అభూతాం - వ్యశ్వౌ నష్టా
శ్వౌ సంతౌ గదాభ్యాం వ్యాయతో దీర్ఘః సంప్రహారో యుద్ధం యయోస్తౌ అభూతాం
తతో భగ్నాయుధౌ భగ్నగదౌ సంతౌ బాహువిమర్దనిష్ఠౌ బాహుయుద్ధాసక్తౌ అభూ
తామ్ ॥ ౪౯ ॥ పరస్పరేణేతి ॥ పరస్పరేణ క్షతయోః ప్రహృతయోః సమకాలం ఏకకా
లం యథా తథా ఉత్క్రాంతవాయ్వోః యుగపదేవ గతప్రాణయోః ఏకైవాప్సరాః ప్రా
ర్థితా యాభ్యాం తయోః ఏకాప్సరః ప్రార్థితయోః - ప్రార్థితైకాప్సరసోరిత్యర్థః (*)
వాహితాగ్న్యాదిష్వితి పూర్వనిపాతః - అథవా ఏకస్యాం అప్సరసి ప్రార్థితం ప్రార్థనా
యయోరితి విగ్రహః ॥ ని ॥ స్త్రియాం బహుష్వప్సరస ఇతి బహుత్వాభిధానం ప్రాయికా
ప్రాయం ॥ శ్లో ॥ అపస్సుమనసో వర్షా అప్సరస్సికతాస్సమాః । ఏతే స్త్రియాం బహుత్వే
స్యురేకత్వేప్యుత్తరత్రయమితి వచనాత్ - ఉత్తరత్రయస్య ఏకత్వమస్తీత్యనుసంధేయం-
కయోశ్చిత్ ప్రహర్త్రోః యోద్ధ్రోః అమర్త్యభావేఽపి దేవభూయేఽపి - వివాదః కలహః ఆ
సీత్ ఏకస్యామభిలాషో మహద్వైరబీజమిత్యర్థః ॥ ౫౦ ॥ వ్యూహావితి ॥ తౌ వ్యూహౌ సేనా
సంఘాతౌ ॥ ని ॥ వ్యూహస్తు బలవిన్యాస ఇత్యమరః - పశ్చాత్పురశ్చ యౌ మారుతౌ తయోః
పర్యాయవృత్త్యా క్రమప్రవృత్త్యా ప్రవృద్ధౌ మహాంతౌ అర్ణవోర్మీ సముద్రతరంగావివ ॥
భంగస్తరంగ ఊర్మిర్వా స్త్రియామిత్యమరః - ఇతరేతరస్మాత్ అవ్యవస్థం వ్యవస్థారహితం అని

ద్వాపర్యాయవృత్త్యైవ మహార్ణవోర్మీ॥ ౫౧ ॥ పరేణభగ్నేపిబలే మహౌ
జాయయావజః ప్రత్యరిసైన్యమేవ । ధూమోనివర్త్యేత సమీరణేన యతో
హి కక్షస్తతఏవ వహ్నిః॥ ౫౨ ॥ రథీనిషంగీకవచీధనుష్మాన్ దృప్తస్స రాజన్య
కమేకవీరః। విలోడయామాస మహావరాహః కల్పక్షయోద్వృత్తమివార్ణ
వాంభః॥ ౫౩॥ సదక్షిణం తూణముఖేన వామం వ్యాపారయన్ హస్తమల
క్ష్యతాజౌ। ఆకర్ణకృష్టా సకృదస్య యోద్ధుర్మౌర్వీవ బాణాన్ సుషువే రి
పుఘ్నాన్॥ ౫౪॥ సరోషదష్టాధికలోహితోష్ఠైర్వ్యక్తోర్ధ్వరేఖా భ్రుకుటీర్వహ
ద్భిః। తస్తార గాం భల్లనికృత్తకంఠైర్హుంకారగర్భైర్ద్విషతాం శిరోభిః॥ ౫౫

యతం భంగం పరాజయం జయం చ ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ॥ ౫౧॥ పరేణేతి ॥ బలే
పరేణ పరబలేన భగ్నే సత్యపి మహౌజాః మహాబలః అజః అరిసైన్యం ప్రత్యేవ యయౌ। ద్విర
హి - సమీరణేన వాయునా ధూమః నివర్త్యేత కక్షాదపసార్యేత - వర్తతేర్ణ్యంతాత్ క
ర్మణి లిఙ్ - వహ్నిస్తు యతో యత్ర కక్షః తృణం ॥ ని ॥ కక్షౌ తు తృణవీరుధౌ ఇత్యమరః
తత ఏవ తత్రైవ - ప్రవర్తత ఇతి శేషః - సార్వవిభక్తికస్తసిః ॥ ౫౨ ॥ రథీతి॥ రథీ ర
థారూఢః - నిషంగీ తూణీరవాన్ ॥ ని ॥ తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయో
రిత్యమరః - కవచీ ధనుష్మాన్ ॥ ని ॥ ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్క ఇత్యమరః - దృప్తః రణ
ఏకవీరః అసహాయశూరః - సః అజః - రాజన్యకం రాజసమూహం (*) గోత్రోక్షేత్యా
వుఞ్ ప్రత్యయః - మహావరాహః ఆదివరాహః కల్పక్షయే కల్పాంతే ఉద్వృత్తం ప్రవృ
ద్ధం అర్ణవాంభ ఇవ విలోడయామాస నివారయామాసేతి పాఠాంతరం॥ ౫౩॥ సదితి॥
జః ఆజౌ యుద్ధే ॥ ని ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః - దక్షిణం హస్తం - తూణముఖే నిష
వరేణ - వామం అతిసుందరం ॥ ని ॥ వామం సవ్యే ప్రతీపే చ ద్రవిణే చాతిసుందర ఇతి శా
వ్యాపారయన్ అలక్ష్యత - శరసంధానాదయస్తుమలత్వాల్లక్ష్యా ఇత్యాహ - సకృత్ ఆ
కృష్టా యోద్ధుః యుద్ధం కుర్వతః అస్య అజస్య మౌర్వీ శింజినీ॥ ని ॥ మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణః
మరః - రిపూన్ ఘ్నంతీతి రిపుఘ్నాః తాన్ (*) అమనుష్యకర్తృకే చేతి టక్ ప్రత్య
బాణాన్ సుషువ ఇవ సుషువే కిల॥ ౫౪॥ సరోషేతి॥ సః అజః రోషేణ దష్టాః అత ఏవ అధి
హితాః ఓష్ఠాః యేషాం తైః - వ్యక్తాః ఊర్ధ్వరేఖాః యాసాం తాః భ్రుకుటీః భ్రూభం
ని ॥ భ్రుకుటిర్భ్రూకుటిః స్త్రియామిత్యమరః - వహద్భిః భల్లైః బాణవిశేషైః ని
ఛిన్నాః కంఠాః యేషాం తైః హుంకారగర్భైః సహుంకారైః - ద్విషతాం శత్రూ
ని ॥ ద్విషద్ద్వేషణదుర్హృద్ద్విషదిత్యమరః - శిరోభిః గాం భూమిం ॥ ని ॥ దిఙ్నేత్రఘృణిభూ
లక్ష్యదృష్ట్యోః స్త్రియాం పుంసి గౌరిత్యమరః - తస్తార ఆచ్ఛాదయామాస ॥ ౫౫ ॥ సహై

మస్త్రైర్బలాంగైర్ద్విరదప్రధానైస్సర్వాయుధైః కంకటభేదిభిశ్చ। సర్వప్ర
యత్నేన చ భూమిపాలాస్తస్మిన్ప్రజహ్రుర్యుధి సర్వ ఏవ ॥౫౯॥ సోఽస్త్రవ్రజ
చ్ఛన్నరథః పరేషాం ధ్వజాగ్రమాత్రేణ బభూవ లక్ష్యః। నీహారమగ్నో దినపూ
ర్వభాగః కించిత్ప్రకాశేన వివస్వతేవ ॥౬౦॥ ప్రియంవదాత్ప్రాప్తమసౌ కు
మారః ప్రాయుఙ్క్త రాజస్వధిరాజసూనుః। గాంధర్వమస్త్రం కుసుమాస్త్ర
కాంతః ప్రస్వాపనం స్వప్ననివృత్తలౌల్యః ॥౬౧॥ తతో ధనుష్కర్షణమూఢ
హస్తమేకాంసపర్యస్తశిరస్త్రజాలమ్। తస్థౌ ధ్వజస్తంభనిషణ్ణదేహం నిద్రా
విధేయం నరదేవసైన్యమ్ ॥౬౨॥ తతః ప్రియోపాత్తరసేఽధరోష్ఠే నివేశ్య ద
ధ్మౌ జలజం కుమారః। తేన స్వహస్తార్జితమేకవీరః పిబన్యశో మూర్తమివా

ద్విరదప్రధానైః గజముఖ్యైః సర్వైః బలాంగైః సేనాంగైః ॥ ని ॥ హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యాచ్చతుష్టయమిత్యమరః - కంకటభేదిభిః ఉరచ్ఛదభేదిభిః ॥ ని ॥ ఉరచ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోఽస్త్రియామిత్యమరః - సర్వాయుధైశ్చ - బాహుబల్యాముక్త్వాంతరం బలమాహ - సర్వప్రయత్నేన చ సర్వ ఏవ భూమిపాలాః యుధి తస్మిన్ అజే ప్రజహ్రుః తం జహ్రురిత్యర్థః సర్వత్ర కారకశక్తిసంభవాత్ కర్మణోఽప్యధికరణత్వవివక్షాయాం సప్తమీ - తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ అనేకశక్తియుక్తస్య విశ్వస్యానేకకర్మణః ॥ సర్వదా సర్వథా భావాత్క్వచిత్కించిద్వివక్ష్యత ఇతి ॥ ౫౯ ॥ స ఇతి ॥ పరేషాం ద్విషాం - అస్త్రవ్రజైః బాణసమూహైః ఛన్నరథః సః అజః నీహారే హిమే మగ్నః దినస్య పూర్వభాగః ప్రాతఃకాలః కించిత్ప్రకాశేన ఈషల్లక్ష్యేణ వివస్వతా సూర్యేణేవ ॥ స ॥ దేవ సూర్యాది వివస్వంతావిత్యమరః - ధ్వజాగ్రమాత్రేణ లక్ష్యో బభూవ ధ్వజాగ్రాదన్యం న కించిదలక్ష్యతేత్యర్థః ॥ ౬౦ ॥ ప్రియంవదాదితి ॥ అధిరాజసూనుః మహారాజపుత్రః కుసుమాస్త్రకాంతః మదనసుందరః ॥ ని ॥ కాంతం మనోహరం రుచ్యమిత్యమరః - స్వప్నాత్ నివృత్తలౌల్యః అవితృష్ణః జాగరూక ఇత్యర్థః - అసౌ కుమారః అజః ప్రియంవదాత్ పూర్వోక్తాత్ గంధర్వాత్ ప్రాప్తం గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం - ప్రస్వాపయతీతి ప్రస్వాపనం నిద్రాజనకం అస్త్రం రాజసు ప్రాయుఙ్క్త ప్రయుక్తవాన్ ॥ ౬౧ ॥ తత ఇతి ॥ తతః ధనుష్కర్షణే చాపకర్షణే మూఢహస్తం అవ్యాపృతహస్తం ఏకస్మిన్ అంసే భుజశిరసి ॥ ని ॥ స్కంధో భుజశిరోంసోఽస్త్రీత్యమరః - పర్యస్తం స్రస్తం శిరస్త్రజాలం యస్య తత్ ధ్వజస్తంభేషు నిషణ్ణాః అవష్టబ్ధాః దేహాః యస్య తత్ - నరదేవానాం రాజ్ఞాం - సేనైవ సైన్యం (*) చతుర్వర్ణాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః నిద్రావిధేయం నిద్రాపరతంత్రం సత్ తస్థౌ ॥ ౬౨ ॥ తత ఇతి ॥ తతః కుమారః అజః - ప్రియయా ఉపాత్తరసే ఆస్వాదితమాధుర్యే - అధరోష్ఠే నివేశ్య నిధాయ కృత్వేత్యర్థః దధ్మౌ జలజం శంఖం ॥ ని ॥ జలజం పద్మశంఖయోరితి శాశ్వతః - నివేశ్య నిధాయ కృత్వేత్యర్థః - తేన స్వహస్తేన శంఖేన - ఏకవీరః అజః స్వహస్తార్జితం మూర్తమాదు తేన పూరయామాస -

బభాసే॥౬౦॥శంఖస్వనాభిజ్ఞతయానివృత్తాస్తేసన్నశత్రుందదృశుస్స్వయోధాః। నిమీలితానామివపంకజానాంమధ్యేస్ఫురంతంప్రతిమాశశాంకమ్॥ ౬౧ ॥సశోణితైస్తేనశిలీముఖాగ్రైర్నిక్షేపితాః కేతుషుపార్థివానామ్।యశోహృతంసంప్రతిరాఘవేణనజీవితంవఃకృపయేతివర్ణాః॥౬౨॥సచాపకోటీనిహితైకబాహుశ్శిరస్త్రనిష్కర్షణభిన్నమౌళిః।లలాటబద్ధశ్రమవారిబిందుర్భీతాంప్రియామేత్యవచోబభాషే॥౬౩॥ఇతఃపరాసర్థశస్త్రాహార్యశస్త్రాన్వైదర్భిపశ్యానుమతామయాసి।ఏవంవిధేనాహవచేష్టితేనత్వంప్రార్థ్యసేహస్తగతామమైభిః॥౬౪॥తస్యాఃప్రతిద్వంద్విభవాద్వి

మూర్తంమూర్తిమత్ యశఃపిబన్నివఆబభాసే-యశస్సంభృత్వావితిభావః॥౬౦॥శంఖస్యవిజయశంఖస్యస్వనస్యధ్వనేః॥ని॥ధ్వనిధ్వానరవస్వనాఇత్యమరః- అభిజ్ఞతయాప్రత్యభిజ్ఞాతత్వాత్ నివృత్తాఃపలాయ్యసంప్రతిప్రత్యాగతాః తేస్వయోధాఃసన్నశత్రుంత్యక్తశత్రుంతం అజంనిమీలితానాంపంకజానాంమధ్యేస్ఫురంతం ప్రతిమాశశాంకంప్రతిబింబచంద్రమివదదృశుః॥ ౬౧॥ సశోణితైరితి॥ సంప్రతిరాఘవేణరఘుపుత్రేణ- పూర్వంరఘుణైవేతిభావః- హేరాజానఃవఃయుష్మాకం-యశఃహృతం-జీవితంతుకృపయానహృతంనత్వశక్త్యేతిభావః-ఇత్యేవంరూపాఃవర్ణాః - ఏతదర్థప్రతిపాదకం వాక్యమిత్యర్థః సశోణితైఃశోణితదిగ్ధైఃశిలీముఖాగ్రైఃబాణాగ్రైస్సాధనైః- తేనఅజేనప్రయోజకకర్త్రాపార్థివానాం కేతుషుధ్వజేషునిక్షేపితాః-ప్రయోజ్యైరన్యైస్సైనికైః నిక్షేపితాఃలిఖితాఇత్యర్థః - క్షిపతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః॥ ౬౨॥ సఇతి॥ చాపకోట్యాంనిహితఃఏకోబాహుర్యేనసః- శిరస్త్రంశీర్షణ్యం - తస్యనిష్కర్షణేనఅపనయేనభిన్నఃమౌళిఃవిశ్లథకేశబంధః॥ని॥ మౌళిఃకిరీటేధమ్మిల్లఇతివిశ్వః-లలాటేబద్ధాఃశ్రమవారిబిందవఃయస్యసః- యుద్ధశ్రమజాతస్వేదబిందురిత్యర్థః-సఃఅజఃభీతాం ప్రియామిందుమతీమేత్యఆసాద్య వచఃబభాషే ॥౬౩॥ఇతఇతి॥ హేవైదర్భిహేఇందుమతి - ఇతఃఇదానీంఅర్భకహార్యశస్త్రైఃఅర్భకైఃబాలైః॥ని॥ పోతఃపాకోర్భకోడింభఃపృథుకశ్శావకశ్శిశురిత్యమరః-హార్యాణిపరిహార్యాణిశస్త్రాణియేషాంతాన్పరాన్శత్రూన్॥ని॥ పరోనాత్మనోరితివిశ్వః- పశ్య-మయాఅనుమతాసిద్రష్టుమితిశేషః- ఏభిఃనృపైఃఏవంవిధేనఎవంరూపేణ- ఆహవచేష్టితేనరణకర్మణా ॥ని॥ సంగ్రామాభ్యాగమాహవాఇత్యమరః- మమహస్తగతాహస్తగతవద్దుర్గ్రహేత్యర్థః- త్వంప్రార్థ్యసేపరిజిహీర్షసేతస్యాఇతి॥ ప్రతిద్వంద్విభవాత్రిపూద్భవాత్ విషాదాత్ దైన్యాత్ సఖ్యఃవిముక్తం-తస్యాఇందుమత్యాఃముఖంనిశ్వాససహచరైఃబాష్పైఃఊష్మా॥ని॥ బాష్పోనేత్రజలోష్మణోరితివిశ్వః

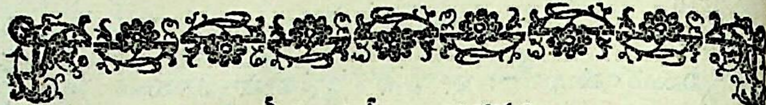
త్సద్యోవిముక్తంముఖమాబభాసే।నిశ్వాసబాష్పాపగమాత్ప్రపన్నః ప్ర
సాదమాత్మీయమివాత్మదర్శః॥౬౫॥హృష్టాపిసాహ్రీవిజితానసాక్షాద్వా
గ్భిస్సఖీనాంప్రియమభ్యనందత్।స్థలీనవాంభఃపృషతాభివృష్టామయూర
కేకాభిరివాభ్రబృందమ్॥౬౬॥ ఇతిశిరసిసవామంపాదమాధాయరాజ్ఞా
ముదవహదనవద్యాంతామవద్యాదపేతః।రథతురగరజోభిస్తస్యరూక్షాల
కాగ్రాసమరవిజయలక్ష్మీస్సైవమూర్తాబభూవ॥౬౭॥ప్రథమపరిగతార్థ
స్తంరఘుస్సన్నివృత్తంవిజయినమభినంద్యశ్లాఘ్యజాయాసమేతమ్। తదు
పహితకుటుంబశ్శాంతిమార్గోత్సుకోభూన్నహి సతికులధుర్యే సూర్యవం
శ్యాగృహాయ॥ ౬౮॥ ******************************

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యే- సప్తమస్సర్గః.

...శస్యఅపగమాద్ధేతోఃఆత్మీయంప్రసాదంనైర్మల్యంప్రపన్నఃప్రాప్తఃఆత్మాస్వరూపందృ
శ్యతేఅనేనేతిఆత్మదర్శః ఆదర్శఇవబభాసే ॥౬౫॥ హృష్టేతి॥ సాఇందుమతీహృష్టాప
త్యుఃపౌరుషేణముదితాపిహ్రియావిజితా - యతఃఅతః - ప్రియంపతిం అజమిత్యర్థః॥
...॥ ధవఃప్రియఃపతిర్భర్తేత్యమరః- సాక్షాత్ స్వయంనాభ్యనందత్ నప్రశశంస-కింతు
...వైఃఅంభఃపృషతైఃజలబిందుభిః అభివృష్టా సిక్తాస్థలీ అకృత్రిమభూమిః (*) జానపదే
త్యాదినాఅకృత్రిమార్థేఙీప్ -అభ్రబృందం మేఘసంఘం మయూరకేకాభిరివసఖీనాం
వాగ్భిఃఅభ్యనందత్ ॥౬౬॥ఇతీతి॥ నోద్యతేనోచ్యతఇత్యవద్యందోషః (*) అవద్యపణ్యే
త్యాదినానిపాతః॥ని॥కుపూయకుత్సితావద్యఖేటగర్హ్యాణకాస్సమాఇత్యమరః - తస్మా
దపేతఃనిర్దోష ఇత్యర్థః - సఃఅజః - రాజ్ఞాంశిరసివామం పాదమాధాయనిధాయ
అనవద్యాంఅదోషాంతామిందుమతీంఉదవహత్ అనయత్ - అత్రసాచ్చ కారేతిపాఠః-
అయమర్థః - తముద్వహంతంపథిభోజకన్యామిత్యత్రసంశ్లిష్టః - తస్యఅజస్యరథతు
రగస్యరజోభిః రూక్షాణిధూసరాణి అలకాగ్రాణియస్యాస్సా ॥ని॥ అలకాశ్చూర్ణ
కుంతలాఇత్యమరః - సైవఇందుమత్యేవ మూర్తామూర్తిమతీ సమరవిజయలక్ష్మీఃబ
భూవ- ఏతల్లాభఃఅన్యలోపవిజయలక్ష్మీలాభార్థఇతిభావః ॥ ౬౭ ॥ ప్రథమేతి॥ ప్రథమం
అజాగమనాత్ప్రాగేవపరిగతఃజ్ఞాతః అర్థఃవివాహవిజయరూపోయేనసఃప్రథమపరిగతా
ర్థఃరఘుః - విజయినంశ్లాఘ్యజాయాసమేతంసన్నివృత్తంస్వపురంప్రత్యాగతంతమజం
అభినంద్యతదుపహితకుటుంబఃతస్మిన్ అజేఉపహితకుటుంబః న్యస్తసంసారభారఇత్య
ర్థః- శాంతిమార్గే మోక్షమార్గే ఉత్సుకఃఅభూత్ - తథాహికులధుర్యేకులధురంధరేసతి
సూర్యవంశ్యాఃసూర్యవంశేభవాఃరాజానఃగృహాయగృహస్థాశ్రమాయనభవంతి-పుత్రే
రాజ్యందత్వాతపఃకర్తుంవనంజిగమిషంతీతిసూర్యవంశ్యసంప్రదాయఇతిభావః॥ ౬౮ ॥

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ-మహామహోపాధ్యాయ- కోల
చెలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం-సంజీవినీసమాఖ్యాయాం- రఘువంశ
వ్యాఖ్యాయాం- సప్తమస్సర్గః. ....*

సప్తమస్సర్గస్సమాప్తః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

రఘువంశకావ్యే - సవ్యాఖ్యానే.

అష్టమస్సర్గప్రారంభః.

అథతస్యవివాహకౌతుకంలలితంబిభ్రతఏవపార్థివః। వసుధామపి
హస్తగామినీమకరోదిందుమతీమివాపరామ్॥౧॥దురితైరపికర్తుమాత్మసా
త్ప్రయతంతేనృపసూనవోహియత్ । తదుపస్థితమగ్రహీదజఃపితురా
జ్ఞేతినభోగతృష్ణయా॥౨ అనుభూయవసిష్ఠసంభృతైస్సలిలైస్తేనసహ
షేచనం।విశదోచ్ఛ్వసితేనమేదినీకథయామాసకృతార్థతామివ॥ సబ
వదురాసదఃపరైర్గురుణాథర్వవిదాకృతక్రియః।పవనాగ్నిసమాగమో

అథేతి॥ అథఅనంతరంపార్థివోరఘుః - లలితంసుభగంవివాహకౌతుకం
వివాహమంగళహస్తసూత్రంబిభ్రతఏవ అనుభవతఏవేత్యర్థః ॥ని॥ కౌతు
మంగళేహర్షేహస్తసూత్రేకుతూహలఇతిశాశ్వతః - తస్యఅజస్య అపరామిందుమ
మివ- వసుధామపిహస్తగామినీంఅకరోత్ - అస్మిన్సర్గే వైతాళీయంవృత్తం॥౧॥ దురి
రితి॥నృపసూనవఃరాజపుత్రాః ॥ని॥ ఆత్మజస్తనయస్సూనుస్సుతఃపుత్రఃస్త్రియాంత్వ
ఇత్యమరః- యద్రాజ్యందురితైరపి ॥ని॥ అంహోదురితదుష్కృతమిత్యమరః - ఆత్మసాత్
ఆత్మాధీనం (*) అధీనార్థేసాతిప్రత్యయః - కర్తుంప్రయతంతేహిప్రవర్తంతే
త్యర్థః॥ని॥ హిహేతావవధారణఇత్యమరః - ఉపస్థితంస్వతఃప్రాప్తంతద్రాజ్యంఅజః
పితురాజ్ఞేతిహేతోఃఅగ్రహీత్ అంగీచకారభోగతృష్ణయాభోగాశయానాగ్రహీత్ ॥
అనుభూయేతి॥ మేదినీమహీచమహీషీచధ్వన్యతే ॥ని॥ మేదినీమహిషీభూమ్యోరితి. శ్వ
వసిష్ఠేనసంభృతైఃఆవర్జితైస్సలిలైః- తేనఅజేనసహ- అభిషేచనమనుభూయవిశదోచ్ఛ్వ
సితేనస్ఫుటముద్వమనేన-ఆనందనిర్మలోచ్ఛ్వాసేనేతిధ్వన్యతే- కృతార్థతాంగుణవ
త్పతిలాభకృతసాఫల్యంకథయామాసేత్యర్థః - నైతావతాపూర్వేణాస్యమపకర్షః
వర్ణ్యప్రసంగసాపరత్వాత్ ॥శ్లో॥ సర్వత్రజయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయమిత్యనా
గీకృతత్వాచ్చ ॥3॥ సఇతి॥ అథర్వవిదాఅథర్వవేదాభిజ్ఞేనగురుణావసిష్ఠేన- కృతక్రియస్సఃఇ
అథర్వవేదోక్తవిధినాకృతాభిషేకసంస్కారఇత్యర్థః - సఃఅజఃపరైఃశత్రుభిః - దురాసద
దర్షయితుమశక్యఃబభూవ- తథాహి- అస్త్రతేజసాక్షత్రతేజసేత్యర్థః - సహితంయుక్తం
బ్రహ్మబ్రహ్మతేజఃయత్ అయంపవనాగ్నిసమాగమోహితత్కల్పఇత్యర్థః - పూర్వనిపా

ంసహితంబ్రహ్మయదస్త్రతేజసా॥ ౪॥రఘుమేవనివృత్తయౌవనంతమ
న్యంతనరేశ్వరంప్రజాః। సహితస్యనకేవలాంశ్రియంప్రతిపేదేసకలాన్గు
ణానపి॥౫॥అధికంశుశుభేశుభంయునాద్వితయేనద్వయమేవసంగతం।
దమృద్ధమజేనపైతృకంవినయేనాస్యనవంచయౌవనం॥౬॥ సదయంబుభు
మహాభుజస్సహసోద్వేగమియంవ్రజేదితి।అచిరోపగతాంసమేదినీంనవ
ణిగ్రహణాంవధూమివ॥౭॥అహమేవమతోమహీపతేరితిసర్వఃప్రకృతి
ష్వచింతయత్।ఉదధేరివనిమ్నగాశతేష్వభవన్నాస్యవిమాననాక్వచిత్॥

శాస్త్రస్యానిత్యత్వాదగ్నిశబ్దస్య (*) ద్వంద్వేచేతిన-పూర్వనిపాతః-తథాచకాశికా
యమేవలక్షణహేతోర్వారితి నిర్దేశః- పూర్వనిపాతస్యవ్యభిచారచిహ్నమితి - క్షాత్రేణై
వాయందుర్ధర్షః - కింపునఃసిద్ధమంత్రప్రభావేసతీత్యర్థః - అత్రమనుః ॥శ్లో॥ నాబ్ర
హ్మక్షత్రమృధ్నోతినాక్షత్రంబ్రహ్మవర్ధతే। బ్రహ్మక్షత్రంతుసంపృక్తమిహచాముత్రవర్ధ
తే ఇతి ॥౪॥రఘుమితి॥ ప్రజాఃనరేశ్వరం - తంఅజంనివృత్తయౌవనంప్రత్యావృత్తయౌ
వనంరఘుమేవ- అమన్యంతనకించిచ్ఛేదకమస్తీత్యర్థఃకుతఃహియస్మాత్ - సఃఅజఃతస్య
రఘోఃకేవలాంఏకాంశ్రియంనప్రతిపేదే - కింతుసకలాన్గుణాన్ధృత్యౌదార్యదాక్షిణ్యా
దీనపి- ప్రతిపేదేఅతస్తద్గుణయోగాత్తద్బుద్ధిర్యుక్తేత్యర్థః ॥౫॥అధికమితి ॥ ద్వయమే
వ శుభంయునాశుభాన్వితేన॥ని॥ శుభంయుస్తుశుభాన్వితఇత్యమరః (*) అహంశుభమో
ర్యుస్ ఇతియుస్ప్రత్యయఃద్వితయేనసంగతంసంవృత్తం అధికంశుశుభే - కింకేనాతఆహ -
పైతృకంపితురాగతం (*) ఋతష్ఠఞితిఠఞ్ప్రత్యయః - ఋద్ధంసమృద్ధంపదంరాజ్యంఅజేన
అస్యఅజస్యనవంయౌవనంవినయేనఇంద్రియజయేనచ- సంగతమితియోజనా ॥శ్లో॥ ఃన
యోహీంద్రియజయస్తమ్యక్తశ్శాస్త్రమర్హతీతికామందకః - రాజ్యస్థోపిపైతృకత్వన్న
గర్వోభూదిత్యర్థః ॥౬॥ సదయమితి॥ మహాభుజఃసఃఅజః అచిరోపగతాంనవోప
గతాం- మేదినీంనవంపాణిగ్రహణంవివాహఃయస్యాస్తాంనవోఢాంవధూమివ - సహ
సాబలాత్కారేణచేత్ ॥ని॥ సహోబలంసహోమార్గఇత్యమరః - ఇయంమేదినీవధూ
శ్చఉద్వేగంభయంవ్రజేదితిహేతోస్సదయంబుభుజే భుజోఽవనఇత్యాత్మనేపదం ॥ ౭॥
అహమితి ॥ ప్రకృతిషుప్రజాసుమధ్యేసర్వఃజనః - అథవాప్రకృతిష్విత్యస్యఅహమేవేత్యనే
నాన్వయః- వ్యవధానంసహ్యం - సర్వఃజనఃప్రకృతిషుఅహమేవమహీపతేర్మతఃమహీపతి
నామాన్యఇత్యర్థః (*) గతిబుద్ధీత్యాదినావర్తమానేకర్తరిక్తః- క్తస్యచవర్తమా
నేఇతిషష్ఠీ-ఇత్యచింతయత్ -అమన్యత- కుతఃఉదధేఃనిమ్నగాశతేష్వివఅస్యనృపస్య-కర్తృ
కర్మణోః- కృతీతికర్తరిషష్ఠీ- క్వచిదపిజనేవిషయేవిమాననాతిరస్కారః - నాభవత్
యతోనకించిదవమన్యత అతస్సర్వోప్యహమేవాస్యాభిమత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః ॥౮॥

నఖరోనచభూయసామృదుఃపవమానఃపృథివీరుహానివ। సపురస్స
ధ్యమక్రమేణనమయామాసరిపూననుద్ధరన్॥౯॥అథవీక్ష్యరఘుఃప్రతిష్ఠి
ప్రకృతిష్వాత్మజమాత్మవత్తయా।విషయేషువినాశధర్మసుత్రిదివ
నిస్పృహోభవత్॥౧౦॥గుణవత్సుతరోపితశ్రియఃపరిణామేహిదిలీ
శజాః।పదవీంతరువల్కవాససాంప్రయతాస్సంయమినాంప్రపేదిరే।
తమరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖంశిరసావేష్టనశోభినాసుతః।పితరంప్రణి
పాదయోరపరిత్యాగమయాచతాత్మనః॥౧౨॥రఘురీప్సితమాత్మజప్రి
కృతవాననశ్రుముఖస్యతస్యతత్।నతుసర్పఇవత్వచంపునఃప్రతిపేదే
వర్జితాంశ్రియం॥ ౧౩॥ సకిలాశ్రమమన్త్యమాశ్రితోనివసన్నావస

నేతి॥ సఃనృపఃభూయసాఖరఃతీక్ష్ణఃన - భూయసామృదుఃమృదుగతిశ్చన - కింతుపు
తమధ్యమక్రమస్సన్మధ్యమపరిపాటీమవలంబన్నిత్యర్థః - పవమానఃవాయుః -
రుహాన్ వృక్షానివ- రిపూన్ అనుద్ధరన్ అనుత్పాటయన్ నమయామాస- అత్రాహ
శ్లో ॥ మృదుమప్యవమన్యతేతీక్ష్ణాదుద్విజతేజనః।తీక్ష్ణశ్చైవమృదుశ్చైవప్రజానాంసః
తఇతి॥౯॥ అథేతి ॥ అథరఘుఃఆత్మజంపుత్రంఅజమిత్యర్థః ॥ని॥ ఆత్మజస్తనయః
నురిత్యమరః - ఆత్మవత్తయాసత్వవత్తయా - నిర్వికారమనస్కతయేత్యర్థః - ఉ
దిష్వవికృతిమనస్సత్వముచ్యతే ॥ ని ॥ అత్రనాంత్సత్వవానుక్త ఇత్యుత్పలమాలాయాం
ప్రకృతిషుఅమాత్యాదిషుప్రతిష్ఠితం - రాజ్యమూలంభిత్యజ్ఞాత్వావినాశో ధర్మో
షాంతేషువినాశధర్మేషుఅనిత్యేష్విత్యర్థః - త్రిదివస్థేషుస్వర్గస్థేష్వపి - విష
షుశబ్దాదిషునిస్పృహఃఅభవత్ ॥ ౧౦ ॥ కులధర్మశ్చాయమస్యాప్యసీదిత్యా
గుణవదితి ॥ దిలీపవంశజాఃదిలీపవంశోద్భవాః - పరిణామేవార్థకేగుణవతిసు
పితశ్రియః - సంస్థాపితలక్ష్మీకాఃప్రయతాశ్చసంతఃతరువల్కలాన్యేవవాసాంసియే
తేసంయమినాంమునీనాంపదవీంమార్గంప్రపేదిరేప్రాపుః - తస్మాదస్యాపీదముచి
త్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ తమితి ॥ అరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖంవనవాసోద్యుక్తంపితరంర
సుతఃఅజఃవేష్టనశోభినా - ఉష్ణీషమనోహరేణశిరసాపాదయోఃప్రణిపత్యనమస్కృ
ఆత్మనఃఅపరిత్యాగం - అయాచతమాంపరిత్యజ్య - నగంతవ్యమితిప్రార్థితవా
ర్థః ॥ ౧౨ ॥ రఘురితి ॥ ఆత్మజప్రియఃప్రియపుత్రఃరఘుః - అశ్రూణిముఖేయస్య
అశ్రుముఖస్యతస్యఅజస్యతత్ - పరిత్యాగరూపమీప్సితమభిలషితంకృతవాన్ - కిం
ర్పఃత్వచమివఅపవర్జితాంత్యక్తాంశ్రియంపునఃనప్రతిపేదేనప్రాప ॥ ౧౩ ॥ స
సఃరఘుఃకిల - అంత్యమాశ్రమంచతుర్థమాశ్రమంఆశ్రితస్సన్ - పురాద్బహిఃఅవ
స్థానేనివసన్సన్ అవికృతేంద్రియఃవిజితేంద్రియస్సన్నిత్యర్థః - అతఏవస్నుష

...కాద్బహిః। సముపాస్యత పుత్రభోగ్యయా స్నుషయేవావికృతేంద్రియః
శ్రియా ॥౧౪॥ ప్రశమస్థితపూర్వపార్థివం కులమభ్యుద్యతనూతనేశ్వరం।
నభసా నిభృతేందునా తులాముదితార్కేణ సమారురోహ తత్ ॥౧౫॥ యతి
పార్థివలింగధారిణౌ దదృశాతే రఘురాఘవౌ జనైః। అనివృత్తిమహోద
యార్థయోర్భువమంశావివ ధర్మయోర్గతౌ ॥౧౬॥ అజితాధిగమాయ
మంత్రిభిర్యుయుజే నీతివిశారదైరజః। అనపాయిపదోపలబ్ధయే రఘురాప్తైః

...మత్యేవ పుత్రభోగ్యయా న తు స్వభోగ్యయా శ్రియా సముపాస్యత శిక్షితః జితేం
ద్రియస్య తస్య స్నుషయేవ శ్రియాపి పుష్పఫలోదకాహరణాదిశుశ్రూషావ్యతిరేకేణ న కించి
దపేక్షితమాసీదిత్యర్థః- అత్ర యద్యపి- బ్రాహ్మణాః ప్రవ్రజంతీతి శ్రుతేః॥ శ్లో ॥ ఆత్మన్యగ్నీం
స్సమారోప్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్గృహాదితి మనువచనాత్ ॥ శ్లో ॥ ముఖజానామయం ధ
ర్మో యద్విష్ణోర్లింగధారణం । బాహుజాతోరుజాతానామయం ధర్మో న విద్యత ఇతి ప్రతి
షేధదర్శనాచ్చ ॥ బ్రాహ్మణస్యైవాంత్యాశ్రమే అధికారః న క్షత్రియాదేరిత్యాహుః-
తథాపి- యదహరేవ విరజేత్ తదహరేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదిశ్రుతేస్త్రైవర్ణికసాధారణ్యాత్ -
త్రయాణాం వర్ణానాం వేదమధీత్య చత్వార ఆశ్రమా ఇతి సూత్రకారవచనాచ్చ॥ శ్లో ॥ బ్రా
హ్మణః క్షత్రియో వాపి వైశ్యో వా ప్రవ్రజేద్గృహాదితి మనుస్మరణాత్ ॥ శ్లో ॥ ముఖజానామ
యం ధర్మో యద్విష్ణోర్లింగధారణం । బాహుజాతోరుజాతానామయం ధర్మో న విద్యత ఇతి
నిషేధస్య పరమహంససన్న్యాసవిషయత్వాచ్చ ॥ శ్లో ॥ ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్ణో
ర్లింగధారణం। బాహుజాతోరుజాతానాం త్రిదండస్తు స్వధర్మత ఇతి దర్శనాచ్చ॥ క్వచిత్
శ్రుతిస్య బ్రాహ్మణగ్రహణస్య ఉపలక్షణతామాచక్షాణాః కేచిత్ త్రైవర్ణికాధికారం ప్రప
న్నిరే తథా- సకిలాశ్రమమంత్యమాశ్రిత ఇతి కవినాప్యయమేవ పక్షో వివక్షితః - అన్యథా అస్య
వానప్రస్థాశ్రమపరతయా వ్యాఖ్యానే ॥ శ్లో ॥ విదధే విధిమస్య నైష్ఠికం యతిభిస్సార్ధమన
గ్నిమగ్నిచిదితి వక్ష్యమాణేనానగ్నిసంస్కారేణ విరోధస్స్యాత్ - అగ్నిసంస్కారవిరహిత
స్య వానప్రస్థస్యైవాభావాదిత్యలమతిప్రసంగేన॥౧౪॥ ప్రశమేతి॥ ప్రశమే స్థితః పూర్వః పా
ర్థివః రఘుః యస్య తత్ అభ్యుద్యతః నూతనేశ్వరః అజః యస్య తత్ - తత్కులం నిభృతేందు
నా అస్తమయాసన్నచంద్రేణ ఉదితార్కేణ చ నభసా॥ ని॥ నభోంతరిక్షం గగనమిత్యమరః
తులాం సాదృశ్యమారురోహ ॥౧౫॥ యతీతి॥ యతిః భిక్షుః యతిపార్థివలింగధారిణౌ ర
ఘురాఘవౌ రఘుతత్పుత్రౌ అనివృత్తిమహోదయార్థయోః మోక్షాభ్యుదయఫలయోః
ధర్మయోః నివర్తకప్రవర్తకధర్మయోరిత్యర్థః - భువం గతౌ భూలోకమవతీర్ణౌ
అంశావివ జనైః దదృశాతే దృష్టౌ ॥౧౬ ॥ అజితేతి ॥ అజః అజితాధిగమాయ అజితపదలా
భాయ నీతివిశారదైః మంత్రిభిః యుయుజే సంగత ఇత్యర్థః - రఘుః అనపాయిపదస్య మో
క్షస్యైవ ఉపలబ్ధయే ప్రాప్తయే ఆప్తైః యథార్థదర్శిభిః యోగిభిః సమియాయ సంగతః- ఉభ

స్సమియాయ యోగిభిః॥౧౭॥ నృపతిః ప్రకృతీరవేక్షితుం వ్యవహారాసన
దదే యువా । పరిచేతుముపాంశు ధారణాం కుశపూతం ప్రవయాస్తు వి
రమ్॥౧౮॥ అనయత్ప్రభుశక్తిసంపదా వశమేకో నృపతీననంతరాన్
రః ప్రణిధానయోగ్యయా మరుతః పంచ శరీరగోచరాన్॥౧౯॥ అకరో
రేశ్వరః క్షితావుద్విషదారంభఫలాని భస్మసాత్ । ఇతరో దహనే స్వకర్మ
వవృతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా॥౨౦॥ పణబంధముఖాన్గుణానజః షడుపాద
జ్య సమీక్ష్య తత్ఫలం । రఘురప్యజయద్గుణత్రయం ప్రకృతిస్థం సమ
కాంచనః॥౨౧॥ న నవప్రభురాఫలోదయాత్ స్థిరకర్మా విరరామ కర్మ

యతాత్రిప్యపాయచింతార్థమితి శేషః॥౧౭॥ నృపతిరితి॥ యువా నృపతిః అజః ప్రకృతీః ప్రత్య
కార్యార్థినీః అవేక్షితుం దృష్టాదృష్టపరీక్షార్థం వ్యవహారాసనం ధర్మాసనమాదదే స్వీ
కార. ప్రవయాః స్థవిరః నృపః రఘుస్తు॥ ని॥ ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధ ఇత్యమరః- ధారణాం ధి
త్తస్యైకాగ్రతాం పరిచేతుం అభ్యసితుం ఉపాంశువిజనే ॥ని॥ ఉపాంశువిజనే ప్రోక్తమితి
లాయుధః- కుశైః పూతం విష్టరం ఆసనం ఆదదే॥ శ్లో॥ యమాదిగుణసంయుక్తే మనసస్స్థితిరా
త్మని । ధారణేతి ప్రోచ్యతే సద్భిరితి వసిష్ఠః ॥౧౮॥ అనయదితి॥ ఏకః అన్యతరః అజ ఇత్యర్థః
అనంతరాన్ స్వభూమ్యనంతరాన్ నృపతీన్ యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదీన్ ప్రభుశక్తిః
దానాత్ కోశదండమహిమ్నా వశం స్వాయత్తతాం అనయత్ - అపరః రఘుః ప్రణిధానయోగ్య
యా సమాధ్యభ్యాసేన॥ని॥ యోగ్యాభ్యాసార్కయోషితోరితి విశ్వః- శరీరగోచరాన్ శరీ
రాశ్రయాన్ పంచ మరుతః ప్రాణాదీన్ వశం అనయత్- నయతేర్ద్వికర్మకత్వం ॥౧౯॥
అకరోదితి॥ అచిరేశ్వరః నూతనప్రభుః అజః క్షితౌ ద్విషతాం శత్రూణాం ఆరంభాః కర్మాణి తే
షాం ఫలాని భస్మసాత్ అకరోత్ కార్త్స్న్యేన భస్మీచకార (*) విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే ఇతి
సాతిప్రత్యయః - ఇతరః రఘుః జ్ఞానమయేన ఆత్మతత్త్వజ్ఞానరూపేణ వహ్నినా కరణేన స్వక
ర్మణాం భవబీజభూతానాం దహనే భస్మీకరణే ప్రవవృతే స్వకర్మాణి దగ్ధుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః
శ్లో॥ జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేర్జున ఇతి గీతాయాం ॥౨౦ ॥పణేతి॥ పణ
బంధః సంధిరితి కౌటిల్యః- అజః పణబంధముఖాన్ సంధ్యాదీన్ షడ్గుణాన్ ॥ని॥ సంధి
విగ్రహయానాసనద్వైధమాశ్రయః। షడ్గుణా ఇత్యమరః తేషాం గుణానాం
తత్ఫలం సమీక్ష్య ఆలోచ్య ఉపాయ ప్రయోక్ష్యతి ఫలిష్యంతమేవ గుణం ప్రాపయ ప్రయుక్తేత్యర్థః
పోప్రాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేష్వితి ఆత్మనేపదం - సమే తుల్యతయా భావితే లోష్ట
పిండః కాంచనం చైతే యస్య సః సమలోష్టకాంచనః నిస్పృహ ఇత్యర్థః- రఘురపి గుణ
యం సత్త్వాదికం॥ని॥ గుణాస్సత్త్వం రజస్తమ ఇత్యమరః- ప్రకృతౌ సామ్యావస్థాయామేవ
తిష్ఠతీతి ప్రకృతిస్థం పునర్వికారశూన్యం యథా భవతి తథా అజయత్ ॥౨౧॥ నేతి॥ స్థిరకర్మా
ఫలోదయకాంక్షీ నవప్రభుః నూతనప్రభుః అజః ఆఫలోదయాత్ ఫలసిద్ధిపర్యంతం కర్మ

చయోగవిధేర్న వేతరఃస్థిరధీరాపరమాత్మదర్శనాత్ ॥౨౨॥ఇతిశత్రుషు
ఇంద్రియేషుచప్రతిషిద్ధప్రసరేషుజాగ్రతౌ।ప్రసితావుదయాపవర్గయో
ఉభయీంసిద్ధిముభావవాపతుః॥౨౩॥ అథకాశ్చిదజవ్యపేక్షయాగమయి
త్వాసమదర్శనస్సమాః।తమసఃపరమాపదవ్యయంపురుషంయోగసమా
ధినారఘుః॥౨౪॥శ్రుతదేహవిసర్జనఃపితుశ్చిరమశ్రూణివిసృజ్యరాఘవః।
విదధేవిధిమస్యనైష్ఠికంయతిభిస్సార్థమనగ్నిమగ్నిచిత్॥౨౫॥అకరోచ్చ
తదౌర్ధ్వదైహికంపితృభక్త్యాపితృకార్యకల్పవిత్। నహితేనపథాతనుత్య

రంభాత్ నవిరరామననివృత్తః (*) జగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యాస
మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ (*) వ్యాఙ్ పరిభ్యోరమ ఇతిపరస్మైపదం- స్థిరధీఃనవేతరోర
ముశ్చఆపరమాత్మదర్శనాత్ పరమాత్మసాక్షాత్కారపర్యంతం యోగవిధేఃఐక్యాను
సంధానాత్ నవిరరామ ॥ ౨౨ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యేవంప్రతిషిద్ధఃప్రసరఃస్వార్థప్రవృత్తిర్యే
షాం తేషుశత్రుషుచ ఇంద్రియేషుచజాగ్రతౌఅప్రమత్తౌఉదయాపవర్గయోఃఅభ్యుద
యమోక్షయోఃప్రసితౌఆసక్తౌ॥ని॥తత్పరేప్రసితాసక్తావిత్యమరః - ఉభౌఅజరఘూఉభ
యీందివ్విధాంఅభ్యుదయమోక్షరూపాం (*) ఉభాదుదాత్తోనిత్యమితితయ ప్రత్యయ
స్యాయజాదేశః(*)టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్- సిద్ధింఫలంఅవాపతుః- ఉభౌఉభేసిద్ధీయ
థాసంఖ్యమవాపతురిత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥అథేతి॥ రఘుఃసమదర్శనఃసర్వభూతేషుసమదృ
ష్టిస్సన్- అజస్యవ్యపేక్షయాఅజాకాంక్షయాతదనురోధేనకాశ్చిత్సమాఃకతిచిద్వర్షాణి॥
సమావర్షేసమంతుల్యమితివిశ్వః-హాయనోస్త్రీశరత్సమాఇత్యమరశ్చ-గమయిత్వా
నీత్వా- యోగసమాధినాఐక్యానుసంధానేన॥శ్లో॥ సంయోగోయోగఇత్యుక్తోజీవాత్మ
పరమాత్మనోరితివసిష్ఠః- తమసఃపరంఅవిద్యాయాఃపరంమాయాతీతమిత్యర్థః- అవ్య
యంఅనంతంపురుషంపరమాత్మానంఆపత్ - పరమాత్మైక్యం ప్రాపేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥
శ్రుతేతి॥ అగ్నించితవాన్ అగ్నిచిత్ (*) అగ్నౌచేరితిక్విప్॥ని॥ చితవానగ్నిమగ్నిచిదిత్య
మరః-రాఘవఃఅజఃపితుఃరఘోఃశ్రుతదేహవిసర్జనఃశ్రుతపితృదేహత్యాగస్సన్నిత్యర్థః-
చిరంఅశ్రూణివిసృజ్యఅస్యపితుఃయతిభిఃపరివ్రాజకైఃతత్కల్పవిద్భిస్సార్థం - అనగ్నిమ
గ్నిరహితంఅనగ్నిసాధ్యమిత్యర్థః-నిష్ఠాయాంఅంతేభవంనైష్ఠికంవిధిం- అంత్యకర్మ-
విదధేచక్రే- అనగ్నింవిధిమిత్యత్రశౌనకః ॥శ్లో॥ సర్వసంగనివృత్తస్యధ్యానయోగరత
స్యచ। నతస్యదహనంకార్యంనైవపిండోదకక్రియాః ॥ నిదధ్యాత్ప్రణవేనైవబిలేభిక్షోః
కళేబరం। ప్రోక్షణంఖననంచైవసర్వంతేనైవకారయేదితి ॥ ౨౫॥అకరోదితి॥ పితృకా
ర్యకల్పవిత్ శ్రాద్ధవిధానజ్ఞః- అజః - తథాపితృభక్త్యాతస్యరఘోఃఊర్ధ్వదేహాద్భవం
ఔర్ధ్వదైహికం-శ్రాద్ధంచఅకరోత్(*)ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతివక్తవ్యాత్ ఠక్(*)అనుశ

జస్తనయావర్జితపిండకాంక్షిణః॥౨౬॥ సపరార్ధ్యగతేరశోచ్యతాం పి
తురుద్దిశ్య సదర్థవేదిభిః। శమితాధిరధిజ్యకార్ముకః కృతవానప్రతిశాసనం
జగత్॥ ౨౭ ॥క్షితిరిందుమతీచ భామినీ పతిమాసాద్యతమగ్ర్యపౌరుషం।
ప్రథమాబహురత్నసూరభూదపరా వీరమజీజనత్సుతమ్॥ ౨౮ ॥దశరశ్మిశ
తోపమద్యుతింయశసాదిక్షుదశస్వపిశ్రుతమ్।దశపూర్వరథంయమాఖ్య
యాదశకంఠారిగురుంవిదుర్బుధాః॥౨౯॥ఋషిదేవగణస్వధాభుజాంశ్రు
తయాగప్రసవైస్సపార్థివః।అనృణత్వముపేయివాన్ బభౌపరిధేర్ముక్త
ఇవోష్ణదీధితిః॥౩౦॥ బలమార్తభయోపశాంతయే విదుషాంసన్నతయే

తికాదీనాంచేత్యుభయపదవృద్ధిః- భక్త్యైవాశంసేత్ నతువిధిరస్తీతిభావః - ఏతదే పర
నహీతి - తేనపథాయోగమార్గేణతనుత్యజఃదేహత్యాగినఃతనయేనఆవర్జితందాం
పిండంకాంక్షంతీతితథోక్తాః- నహినభవంతిఖలు ॥శ్లో॥ నైవపిండోదకక్రియాః తు
నాదిత్యర్థః॥౨౬॥సఇతి ॥ పరార్ధ్యగతేఃఉత్కృష్టగతేఃముక్తస్యేత్యర్థః - పితుః
ఘోః అశోచ్యతాం శోకానర్హత్వం ఉద్దిశ్యఅభిసంధాయ - శోకోనకర్తవ్యఇత్యేవం
శ్యేత్యర్థః - సదర్థవేదిభిఃవృద్ధైఃశమితాధిఃనివర్తితమనోవ్యథః ॥ని॥ పుంస్యాధి
ర్మానసీవ్యథేత్యమరః - సఃఅజఃఅధిజ్యంఅధికృతమౌర్వీకంకార్ముకంయస్యసతథో
స్సన్ జగత్ అప్రతిశాసనంప్రత్యాజ్ఞారహితంకృతవాన్ -స్వయమేవసర్వపాలకఇత్య
అశోచ్యత్వేసుమంతుః ॥శ్లో॥ పరివ్రాజపవన్నేతుపతితేచాత్మవేదిని। కార్యోనశోకో
నామన్యథాదోషభాగ్జనఇతి॥ ౨౭ ॥ క్షితిరితి॥ క్షితిఃమహీ - ఇందుమతీనామభామి
రీచ॥ని॥నారీభామాచభామినీతిహలాయుధః -అగ్ర్యపౌరుషంమహాపరాక్రమంతం
పతింఆసాద్య- తత్రప్రథమాక్షితిః - బహూనిరత్నానిశ్రేష్ఠవస్తూనిసూతఇతిబహుర
సూఃఅభూత్॥ని॥రత్నంస్వజాతిశ్రేష్ఠేపీత్యమరః- అపరాఇందుమతీవీరంసుతంఅజీ
జనయతిస్మ॥౨౮॥కిన్నామకోసౌతత్రాహ ॥ దశేతి ॥ దశరశ్మిశతానియస్యసఃదశర
తఃసహస్రాంశుః॥ని॥ భానుర్హంసస్సహస్రాంశురిత్యమరః - సూర్యఃఉపమాయ
స్సాద్యుతిర్యస్యతం - యశసాదశస్వపి దిక్షుశ్రుతంప్రసిద్ధం - దశకంఠారేఃరావ
ణారిః రామస్యగురుంపితరం. యంసుతంఆఖ్యయానామ్నా - దశపూర్వఃదశశబ్ద
ర్వఃరథఃరథశబ్దోయస్యతందశపూర్వరథందశరథమిత్యర్థః-బుధాఃవిదుఃవిందంతి
విదోలటోవేతిఝేరుసాదేశః ॥౨౯॥ ఋషీతి ॥ శ్రుతయాగప్రసవైఃఅధ్యయనయజ్ఞ
తానైః- యథాసంఖ్యంఋషీణాందేవగణానాంస్వధాభుజాంపితౄణాం - అనృణ
ఋణనిర్ముక్తత్వంఉపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్ సఃపార్థివఃఅజః - పరిధేఃపరివేషా
ని ॥ పరివేషస్తుపరిధిరుప సూర్యకమండలఇత్యమరః - ముక్తఃఉష్ణదీధితిఃఉష్ణాంశు
బభౌ॥౩౦॥బలమితి ॥ తస్యవిభోఃకేవలంపశుధనమేవపరప్రయోజనం - కింతుగుణా

...శ్రుతమ్। వసు తస్యవిభోర్న కేవలంగుణవత్తాపిపరప్రయోజనమ్॥ ౩౧॥
...కదాచిదవేక్షితప్రజస్సహ దేవ్యావిజహార సుప్రజాః। నగరోపవనే శచీస
...ఖో మరుతాంపాలయితేవనందనే॥ ౩౨॥ అథరోధసి దక్షిణోదధేః శ్రితగోక
...ర్ణనికేతమీశ్వరమ్। ఉపవీణయితుం యయౌరవేరుదగావృత్తిపథేన నార
...దః॥ ౩౩॥ కుసుమైర్గ్రథితామపార్థివైః స్రజమాతోద్యశిరోనివేశితాం।
...అహరత్కిలతస్య వేగవానధివాసస్పృహయేవ మారుతః॥ ౩౪॥ భ్రమరైః
...కుసుమానుసారిభిః పరికీర్ణా పరివాదినీమునేః। దదృశే పవనావలేపజం సృజతీ
...బాష్పమివాంజనావిలం॥ ౩౫॥ అభిభూయ విభూతిమార్తవీం మధుగంధా

...పరప్రయోజనం పరోపకారకం– కరణేల్యుట్ – బలం ఆర్తానాం ఆపన్నానాం భయోప
...శాంతయే– నతు స్వార్థం వా– బహుభూరి శ్రుతం విద్యా విదుషాం సన్నతయే సత్కారాయ–
...నతూత్సేకాయ॥ ౩౧॥ స ఇతి॥ అపేక్షితప్రజః అకుతోభయత్వేన అనుసంహితప్రజః – కేవ
...లంస్త్రీవ్యసనీ నాభవదితిభావః– శోభనా ప్రజా యస్య స సుప్రజాః సుపుత్రవాన్ పుత్రస్య త్ర
...తారః (*) నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ప్రత్యయః – సః నృపః – కదాచిత్ దేవ్యా
...ఇందుమత్యా సహ నగరోపవనే– శచ్యాస్సఖా శచీసఖః (*) రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్– మరు
...తాం అమరాణాం పాలయితా దేవేంద్రః నందన ఇవ విజహార చిక్రీడ ॥ ని ॥ నందనంవనమి
...త్యమరః॥ ౩౨॥ అథేతి ॥ అథ దక్షిణోదధేః దక్షిణసముద్రస్య రోధసి కూలే ॥ని॥ ఉదన్వా
...నుదధిస్సింధుః– కూలం రోధశ్చ తీరం చేతిచామరః– శ్రితం గోకర్ణనికేతం గోకర్ణాఖ్యం
...స్థానం యేన తం ఈశ్వరం శివం – ఉపవీణయితుం వీణయా ఉపగాతుం (*) సత్యాపపాశే
...త్యాదినా వీణాశబ్దాదుపగానార్థే ణిచ్ప్రత్యయః – తతస్తుమన్ప్రత్యయః– నారదః ర
...వేస్సంబంధినా ఉదగావృత్తిపథేన ఉదీచీదిగ్భాగాదావృత్తైః పంథాః ఉదగావృత్తిపథః తే
...న ఆకాశమార్గేణ యయౌ ॥ ౩౩ ॥ కుసుమైరితి ॥ అపార్థివైః అపృథివీభవైః దివ్యైరి
...త్యర్థః– తైః కుసుమైః గ్రథితాం రచితాం – తస్య నారదస్య ఆతోద్యస్య వాద్యస్య వీణారూ
...పస్య శిరసి నివేశితాం ॥ని॥ చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమిత్యమరః –
...స్రజం మాలాం వేగవాన్ మారుతః అధివాసే వాసనాయాం స్పృహయేవ – తయా స్రజా
...స్వాంగసంస్కర్తుమివేత్యర్థః॥ని॥ సంస్కారో గంధమాల్యాద్యైర్యస్స్యాత్తదధివా
...సనమిత్యమరః – అహరత్ – కిలేత్యైతిహ్యే॥ ౩౪॥ భ్రమరైరితి ॥ కుసుమానుసారిభిః కు
...సుమాన్యనుసరద్భిః భ్రమరైః పరికీర్ణా వ్యాప్తా – మునేః నారదస్య పరివాదినీ వీణావిశేషః ॥
...ని॥ వీణాతువల్లకీ – విపంచీ సాతుతంత్రీభిస్సప్తభిః పరివాదినీత్యమరః – పవనస్య అవలేపః
...అధిక్షేపః తజ్జం– అంజనేన ఆవిలం కలుషం– బాష్పం అశ్రు సృజతీ ముంచతీవ దదృశే– పరిభూ
...తా హి స్త్రియో రుదంతీతి భావః॥ ౩౫॥ అభిభూయేతి ॥ సా అమరస్రక్ దివ్యమాలా – మధు
...గంధయోః మకరందసౌరభ్యయోః అతిశయేన నీరుధాం లతానాం ॥ ని ॥ లతా ప్రతానినీ

తిశయేనవీరుధామ్ । నృపతేరమరస్రగాపసాదయితోరశ్ఛదకోటిస్థి
తిమ్॥ ౩౬ ॥క్షణమాత్రసఖీంసుజాతయోః స్తనయోస్తామవలోక్యవిహ్వ
లా।నిమిమీలనరోత్తమప్రియాహృతచంద్రాతమసేవకౌముదీ॥ ౩౭ ॥
వపుషాకరణోజ్ఝితేనసానిపతంతీపతిమప్యపాతయత్ ।నను తైలనిషేకబిందునా
సహదీపార్చిరుపైతి మేదినీమ్॥ ౩౮ ॥ఉభయోఃపరిపార్శ్వవర్తినాంతు
ములేనార్తరవేణవేజితాః। విహగాఃకమలాకరాశ్రయాస్సమదుఃఖాఇవవం
చుక్రుశుః॥ ౩౯ ॥నృపతేర్వ్యజనాదిభిస్తమోనునుదేసాతుతథైవసంస్థితా।
ప్రతికారవిధానమాయుషస్సతిశేషేహిఫలాయకల్పతే॥ ౪౦ ॥ప్రతియో

వీరుధిత్యమరః - ఆర్తవీంఋతుభవాం విభూతిం మధుగంధసంపదం అభిభూ
స్మృత్య - నృపతేః అజస్యదయితాయాఃఇందుమత్యాఃఉరఃఛాద్యతె ఆభ్యామితి
ఔకుచౌతయోఃకోటిషుఅగ్రేషుప్రదేశేష్విత్యర్థః- స్థితింఆపప్రాప్త-ఉరశ్ఛ
చుక ఇతి కేచిత్॥ ౩౬ ॥ క్షణేతి ॥సుజాతయోస్సుజన్మనోఃసుందరతమయోరిత్యర్థః
స్తనయోః - క్షణమాత్రసఖీంతాం స్రజంఅవలోక్య -విహ్వలావివశానరోత్తమస్య
స్యప్రియాఇందుమతీ-తమసారాహుణా ॥ ని ॥ తమస్తురాహుస్స్వర్భానుస్సైంహికే
యోవిధుంతుదఇత్యమరః - హృతచంద్రాకౌముదీవనిమిమీల- మమారేత్యర్థః॥నిమీ
తోనిమీలనందీర్ఘనిద్రాచేతిహలాయుధః॥ ౩౭ ॥వపుషేతి ॥కరణైరింద్రియైః ఉజ్ఝితే
ని॥ కరణంసాధకతమక్షేత్రగాత్రేంద్రియేష్వపీత్యమరః - వపుషాకరణేననిపతంతీ
ఇందుమతీ - పతింఅజమపిఅపాతయత్ - తథాహి- నిషిచ్యతఇతినిషేకః తైలమేవ నిషే
క్షరత్తైలమిత్యర్థః - తస్యబిందునాసహదీపార్చిఃదీపజ్వాలా ॥ ని ॥జ్వాలాభాసో
పుంస్యర్చిరిత్యమరః-మేదినీంమహీంఉపైతినను-ఉపైత్యేవ॥ ని ॥ప్రశ్నావధారణాను
ననయామంత్రణేనన్విత్యమరః॥ ౩౮ ॥ ఉభయోరితి॥ ఉభయోఃజాయాపత్యోఃపరిగ
ర్శ్వవర్తినాంపరిజనానాంతుములేనసంకులేన ఆర్తరవేణ కరుణస్వనేన - వేజితాస్సహ
తాఃకమలాకరాశ్రయాఃవిహగాః హంసాదయశ్చతత్రఉపవనేసమదుఃఖాఇవతుల్యదుః
కా ఇవచుక్రుశుఃచక్రందుః ॥ ౩౯ ॥ నృపతేరితి ॥ నృపతేఃఅజస్యతమఃఅజ్ఞానంమో
తియావత్ వ్యజనాదిభిస్సాధనైఃనునుదేనున్నం - సాఇందుమతీతథైవసంస్థితామృతా
హిప్రతికారవిధానంచికిత్సా - ఆయుషఃశేషేసతిఫలాయకల్పతె ఆరోగ్యాయభవ
న్యథా- తస్మాత్ ఆయుశ్శేషసంభవాత్ నృపః ప్రతికారేణఉత్థితః సాతుతదభావాత్
త్యర్థః- యోజనాయాంప్రతికారవిధానమిత్యాదిపశ్చిమార్థంప్రకృతేనవాక్యద్వ
యోజనీయం॥ ౪౦ ॥ ప్రతీతి ॥అథసత్త్వవిప్లవాత్ అసునిష్క్రమాణాద్ధేతోః॥ ని ॥ ద్ర
సువ్యవసాయేషుసత్త్వమస్త్రీతుజంతుష్విత్యమరః - ప్రతియోజయితవ్యాతంత్రీభిర్యో

న్త్ర్యవల్లకీసమవస్థామథసత్వవిప్లవాత్ । సనినాయనితాంతవత్సలఃపరిగృ
హ్యోచితమంకమంగనాం॥పతిరంకనిషణ్ణయాతయాకరణాపాయవిభి
న్నవర్ణయా।సమలక్ష్యతబిభ్రదావిలాంమృగరేఖాముషసీవచంద్రమాః॥
విలాపసబాష్పగద్గదంసహజామప్యపహాయధీరతాం । అభితప్తమయో
ఽపిమార్దవంభజతేకైవకథాశరీరిషు॥౪౩॥కుసుమాన్యపిగాత్రసంగమాత్ప్ర
భవంత్యాయురపోహితుంయది। నభవిష్యతిహంతసాధనంకిమివాన్యత్ప్ర
హరిష్యతోవిధేః॥౪౪॥అథవామృదువస్తుహింసితుంమృదునైవారభతేప్ర
జాంతకః।హిమసేకవిపత్తిరత్రమేనళినీపూర్వనిదర్శనంమతా॥ ౪౫॥స్రగి
యంయదిజీవితాపహాహృదయేకిన్నిహితానహంతిమామ్। విషమప్యమృ

తయానతుయోజితావితంత్రీత్యర్థః తస్యాఃవల్లక్యాఃవీణాయాఃసమవస్థేవసమవస్థాద
శాయస్యాస్సాతాం-అవస్థాయాంసమవస్థేతికవినాప్రయుజ్యతెఅంగనాంఇందుమతీం ని
తాంతంవత్సలః ప్రేమవాన్ సఃఅజః- పరిగృహ్యహస్తాభ్యాం-గృహీత్వాఉచితంపరిచితం
అంకంఉత్సంగంనినాయ॥ ౪౧॥ పతిరితి॥ పతిః అజః అంకనిషణ్ణయా ఉత్సంగస్థితయా
కరణానాంఇంద్రియాణాం అపాయేనఅపగమేనవిభిన్నవర్ణయాఃఛాయయాతయా
అంగనయాకరణేన ఉపసిప్రాతఃఆవిలాంమలినాంమృగరేఖాంబిభ్రత్ చంద్రమాఃచం
ద్రఇవసమలక్ష్యత॥ ౪౨॥ విలలాపేతి॥ సః అజః సహజాంస్వాభావికీమపిధీరతాంధైర్య
మపహాయత్యక్త్వాబాష్పగద్గదంయథాతథావిలలాపపరిదేవితవాన్॥ ని॥ విలాపఃపరిదేవ
నమిత్యమరః- తథాహి-అభితప్తంసంతప్తంఅయోపి-అసంభావితమార్దవమపీతిభావః-
మార్దవంభజతేశరీరిషువిషయే ఆభితప్తెష్వితిశేషఃకైవకాకథాఅనుక్తసిద్ధేత్యర్థః॥౪౩
కుసుమానీతి॥ కుసుమాన్యపి- అపిశబ్దోనితాంతమార్దవద్యోతనార్థః గాత్రసంగమాత్
శరీరస్పర్శాత్ ఆయుః జీవితకాలం॥ ని ॥ ఆయుర్జీవితకాలో నేత్యమరః - అపోహితుం
అపహర్తుం ప్రభవంతియదిహంతేతివిషాదే॥ ని ॥ హంతహర్షేవిషాదేచేతివిశ్వః -
ప్రహరిష్యతః- విధేఃఅన్యత్ కుసుమాతిరిక్తంకిమివవస్తు- ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే కిస్వ
మిత్యర్థః సాధనంనభవిష్యతి-సర్వమపిసాధనంభవత్యేవేత్యర్థః॥౪౪॥ అథవేతి॥
అథవాప్రజాంతకఃజనానాంనాశకఃకాలః - మృద్వితిపదచ్ఛేదఃమృదుకోమలం వస్తుమృదు
నైవవస్తునాహింసితుంహంతుంఆరభతేప్రారభతే - అత్రార్థేహిమసేకేన విపత్తిర్య
స్యాస్సానళినీమేపూర్వనిదర్శనంప్రథమోదాహరణం మతాసమ్మతా॥ ౪౫ ॥ స్రగితి ॥
ఇయంస్రక్ జీవితమపహంతీతిజీవితాపహాయది(*)అన్యేభ్యోపిదృశ్యతఇతి హంతేర్డప్రత్య
యః- హృదయేవక్షసి॥ ని॥ హృదయంవక్షసిస్వాంతఇతిశాశ్వతః- నిహితాసతీమాంకిం
హంతి- కింతుఈశ్వరేచ్ఛయాక్వచిత్ విషమపిఅమృతంభవేత్-అమృతంవావిషంభవేత్

తంక్వచిద్భవేదమృతంవావిషమీశ్వరేచ్ఛయా॥౪౬॥కృతవత్యసినా
ణామపరాద్ధేపియదాచిరంమయి। కథమేకపదేనిరాగసంజనమాభాష్య
మంనమన్యసే॥౪౭॥ధ్రువమస్మిశఠశ్శుచిస్మితే విదితఃకైతవవత్సలస్తవ
లోకమసన్నివృత్తయేయదనాపృచ్ఛ్యగతాసిమామితః॥౪౮॥దయితా
దితావదన్వగాద్వినివృత్తంకిమిదంతయావినా।సహతాంహతజీవితంప్ర
ప్రబలామాత్మకృతేనవేదనామ్॥౪౯॥సురతశ్రమసంభృతోముఖే
తేస్వేదలవోద్గమోపి తే। అథచాస్తమితాత్వమాత్మనాధిగిమాం దేహ
తామసారతాం॥౫౦॥మనసాపినవిప్రియంమయాకృతపూర్వంతవకిం

దైవమేవాత్ర కారణమిత్యర్థః॥ ౪౬॥ కృతవతీతి ॥ మయిచిరంభృతం - అప
అపరాధంకృతవత్యపి- రాధేఃకర్తరి క్తఃయదాయతో హేతోః - యదేతిహే
స్వరాదిషుపఠ్యతే - యదేతిహేతావితిగణవ్యాఖ్యానే - అవధీరణామవజ్ఞాం న
త్యసి-అసేః (*) వర్తమానసామీప్య ఇతిలట్-తత్ కథమేకపదేతత్క్షణే ॥ ని
క్షణేస్యాదేకపదంవర్తన్యామేకపద్యపీతివిశ్వః - నిరాగసంనిరపరాధం ఇమంజ్ఞ్య
ఇమమిత్యాత్మనిర్దేశః- మామిత్యర్థః అభాష్యంసంభావ్యంనమన్యసేనజానాసి॥చ
ధ్రువమితి॥ హాశుచిస్మితేశఠఃగూఢవిప్రియకారీ కైతవేనకపటేనవత్సలఃకైతవవత్సలః -
ఇతితవవిదితఃత్వయావేద్యమానోస్మి ధ్రువః(*)గతిబుద్ధ్యాదినా వర్తమానే క్త
క్తస్యచవర్తమానఇతిషష్ఠీ - ధ్రువంకుతఃయద్యస్మాత్ మాంఅనాపృచ్ఛ్యఅనామంత్రి
ఇతః అస్మాల్లోకాత్ పరలోకంఅసన్నివృత్తయేఅపునరావృత్తయేగతాసి॥ ౪౮॥
తామితి॥ ఇదంమమహతజీవితంకష్టజీవితందయితాంయద్యన్వగాత్ప్రాపత్ అన్వగాః
యదిపూర్వం మూర్ఛాసమయఏవేతిభావః - తయావినాకింకిమర్థం నినివృత్తః
అనుచితంకృతమిత్యర్థః - అతఏవ ఆత్మకృతేన స్వదుశ్చేష్టితేన నివృత్తిరూపేణ
లాంవేదనాంసహతాం- స్వయంకృతాపరాధేషుసహనమేవ శరణ మితిభావః ॥౪౯॥
సురతేతి॥ సురతశ్రమేణసంభృతఃజనితః స్వేదలవోద్గమోపి స్వేదబిందూదయోపి
ఖేన్ప్రియతేఅవతిష్ఠతే - ధృఞ్ అవస్థానే ఇతిధాతోః తౌదాదికాత్కర్తరిలిట్ (*)
శయిగ్లిఙ్ క్ష్వేలిరిఙ్ - అథత్వంఆత్మనారూపేణఅస్తమితాచ (*) ప్రకృత్యాదిభ్య
సాఖ్యానాత్తృతీయా ఇమాందేహభృతాంఅసారతాం- అస్థిరత్వంధిక్- నిందా
ర్థః ॥ ని ॥ ధిగ్భర్త్సననిందయోరిత్యమరః (*) ఉభసర్వతసోః కార్యాధి
ర్యాధిషుత్రిషు- ద్వితీయాంమ్రేడితాంతేషుతతోన్యత్రాపిదృశ్యతఇతిధిక్శబ్దయోగ
తీయా॥ ౫౦॥ మనసేతి॥ మయామనసాపి- తవవిప్రియంనకృతపూర్వం నకృతమి
(*) సుప్సుపేతిసమాసః కింమాంజహాసి - నన్వహంక్షితేఃశబ్దపతిః శబ్దతఏవపతి
ర్థతఇత్యర్థః- భావనిబంధనాభావహేతుకాఅభిప్రాయపూర్వికాస్మరనిబంధన

హామ్। నను శబ్దపతిః క్షితేరహం త్వయి మే భావనిబంధనా రతిః॥ ౫౧॥ కుసు
మోపచితాన్వలీమతశ్చలయన్భృంగరుచస్తవాలకాన్। కరభోరు కరోతి
మారుతస్త్వదుపావర్తనశంకి మే మనః॥ ౫౨ ॥ తదపోహితుమర్హసి ప్రి
యే ప్రతిబోధేన విషాదమాశు మే। జ్వలితేన గుహాగతం తమస్తుహినాద్రేరివ
నక్తమోషధీ॥ ౫౩॥ ఇదముచ్ఛ్వసితాలకం ముఖం తవ విశ్రాంతకథం దునోతి
మామ్। నిశి సుప్తమివైకపంకజం విరతాభ్యంతరషట్పదస్వనం॥ ౫౪॥ శశినం
పునరేతి శర్వరీ దయితా ద్వంద్వచరం పతత్రిణమ్। ఇతి తౌ విరహాంతరక్షమౌ
కథమత్యంతగతా న మాం దహేః॥ ౫౫॥ నవపల్లవసంస్తరేపి తే మృదు దూయే
త యదంగమర్పితమ్। తదిదం విషహిష్యతే కథం వద వామోరు చితాధిరోహ
ణమ్॥ ౫౬॥ ఇయమప్రతిబోధశాయినీం రశనా త్వాం ప్రథమా రహస్సఖీ। గతి

భావస్సతాం స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వితి సర్వత్రాప్యమరః - సా రతిస్తు త్వామే
వ॥ ౫౧॥ కుసుమేతి॥ కుసుమైః ఉపచితాన్ గ్రథితాన్ వలీమతః భంగీయుక్తాన్ భృం
గరుచః నీలాన్ తవ అలకాన్ చూర్ణకుంతలాన్ ॥ ని॥ అలకాశ్చూర్ణకుంతలా ఇత్య
మరః - చలయన్ కంపయన్ (*) మితాంహ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః - మారుతః వాయుః - హే క
రభోరు మే మనః త్వదుపావర్తనశంకి కరోతి - త్వజ్జీవనశంకి కరోతీత్యర్థః॥ ౫౨॥ తదితి
ప్రియే తత్తస్మాత్ - ఆశు ప్రతిబోధేన మే విషాదం నక్తం రాత్రౌ ॥ ని॥ అథ దోషా చ న
క్తం చ రజనావపీత్యమరః - ఓషధీః తృణజ్యోతిరాఖ్యా లతా - జ్వలితేన ప్రకాశేన తుహినా
ద్రేః హిమాద్రేః॥ ని॥ తుషారస్తుహినం హిమమిత్యమరః - గుహాగతం గుహాస్థితం తమ ఇవ
అపోహితుం నిరసితుం అర్హసి॥ ౫౩॥ ఇదమితి॥ ఇదం ఉచ్ఛ్వసితాలకం చలితకుంతలం -
విశ్రాంతకథం నివృత్తసల్లాపం - తవ ముఖం నిశి సుప్తం నిమీలితం - విరతః ఉపరతః అభ్యం
తరం అంతరే వర్తినాం షట్పదానాం భ్రమరాణాం॥ ని॥ షట్పదభ్రమరాళయ ఇత్యమరః -
స్వనో యస్య తత్ - నిశ్శబ్దభృంగయుక్తమిత్యర్థః - ఏకపంకజమివ మాం దునోతి పరితాప
యతి॥ ౫౪॥ శశినమితి॥ శర్వరీ రాత్రిః శశినం చంద్రం పునరేతి - ప్రాప్నోతి ద్వంద్వభూత
శ్చరతీతి ద్వంద్వచరః - తం పతత్రిణం చక్రవాకం - దయితా చక్రవాకీ పునరేతి ఇతి హే
తోః తౌ శశిచక్రవాకౌ విరహాంతరక్షమౌ విరహావధిసహౌ ॥ ని ॥ అంతరమవకాశా
వధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే ఇత్యమరః - అత్యంతగతా పునరావృత్తిరహితా త్వం
మాం కథం న దహేః॥ ౫౫॥ నవేతి॥ నవపల్లవసంస్తరే నూతనప్రవాళశయనే - అర్పిత
మపి తే తవ మృదు యదంగం శరీరం - దూయేత పరితప్తం భవతి - వామా సుందరా ఊరూ
యస్యాస్సా వామోరూః॥ ని॥ వామం స్యాత్సుందరే సవ్య ఇతి కేశవః (*) సంహితశఫల
క్షణవామాదేశ్చేత్యూఙ్ ప్రత్యయః - హే వామోరు - తదిదమంగం చితాయాః కాష్ఠసం
చయస్య అధిరోహణం కథం విషహిష్యతే వద॥ ౫౬॥ ఇయమితి॥ ఇయం ప్రథమా రహస్సఖీ-

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

విభ్రమసాదనీర వానశుచానానుమృతేవలక్ష్యతే॥౫౭॥కలమన్యభృ
భాషితంకలహంసీషుగతంమదాలసమ్। హరిణీషువిలోలమీక్షితంప
ధూతలతాసువిభ్రమః॥౫౮॥త్రిదివోత్సుకయాప్యవేక్ష్యమాంనిహి
త్యమమీగుణాస్త్వయా। విరహేతవమేగురువ్యథంహృదయంనత్వవ
తుంక్షమాః॥౫౯॥మిథునంపరికల్పితంత్వయాసహకారఃఫలినీచనన్వి
అవిధాయవివాహసత్క్రియామనయోర్గమ్యతఇత్యసాంప్రతమ్॥౬౦॥
మంకృతదోహదస్త్వయాయదశోకోయముదీరయిష్యతి। అలకాభర
థన్నుతత్తవనేష్యామినివాపమాల్యతామ్॥ ౬౧॥స్మరతేవసశబ్దనూ

సురతసమయేప్యనపాయాదితిభావః - గతిఃవిభ్రమసాదేనగతివిలాసోపరమేణ నీ
శ్శబ్దా- రశనామేఖలా॥ ని॥ స్త్రీకట్యాంమేఖలాకాంచీ సప్తకీరశనా స్త్రియా
మరః - అప్రతిబోధఃఅపునరుద్బోధంయథాతథాశాయినీంమృతామిత్యర్థః శుచా
మనుత్వయాసహ(✽)తృతీయార్థ ఇత్యనుశబ్దస్యకర్మప్రవచనీయత్వే (✽) కర్మ
వచనీయయుక్తేద్వితీయేతి ద్వితీయాశుచాన్వృతేవనలక్ష్యతఇతిన - లక్ష్యత ఎవేత్య
ర్థ్వానఞౌప్రకృతమర్థంగమయతఇతిన్యాయాత్॥ ౫౭॥ కలమితి ॥ అన్యభృతాసు
లాసు- కలంభాషితంమధురభాషణం- కలహంసీషుమదేన అలసంమధురం గతంగ
హరిణీషువిలోలంఈక్షితంచంచలాదృష్టిః- పవనేనఆధూతాసులతాసువిభ్రమః విల
ఇత్యమీపూర్వోక్తాః గుణాఃకలభాషణాదయః- ఏవముక్తేషుకోకిలాదిషుస్వస్థానే
శేషః॥౫౮॥ త్రిదివేతి॥ త్రిదివోత్సుకయాపిఇహజీవత్యేవస్వర్గంప్రతిప్రస్థితయాపిత్వ
మామవేక్ష్యవిరహేసహంవిచార్య- అమీగుణాఃసత్యంనిహితాః - మత్ప్రీణధారణ
యతయాస్థాపితాఇత్యర్థః- కింతుతవవిరహేగురువ్యథంఅతిదుఃఖంమేమమహృ
అవలంబితుంస్థాపయితుమిత్యర్థః- నక్షమాఃనశక్తాః- తేపిత్వత్సంగమఏవ సుఖ
ణః నాన్యథాప్రత్యుత ప్రాణానుత్కృతంతీతిభావః ॥ ౫౯ ॥ మిథునమితి ॥ సహ
చూతవిశేషః- ఫలినీప్రియంగులతాచేతిఇమౌప్రియంగులతాసహకారౌ॥ని॥ ప్రియ
ఫలినీఫలీత్యమరఃత్వయామిథునంపరికల్పితంననుమిథునత్వేనాభ్యమాని- అనయో
హసత్క్రియాం వివాహమంగళం-అవిధాయఅకృత్వాగమ్యతఇత్యసాంప్రతంఅయు
మాతృవిహీనానాంమాతరంవినాకించిత్సుఖమస్తీతిభావః ॥౬౦॥ కుసుమమితి॥ త్వయా
తంవృక్షాదిపోషకందోహదంపాదతాడనరూపంయస్యసః - అయంఅశోకః - య
సుమంఉదీరయిష్యతిఉత్పాదయిష్యతి- తవఅలకానాంఆభరణభూతంతత్ కుసుమం
పమాల్యతాంకథన్నునేష్యామి॥ ని॥ పితృదానగనివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ ౬౧ ॥
తేతి॥ అస్యదుర్లభంకింతుస్మర్తవ్యమేవేత్యర్థః - సశబ్దంనూపురం యస్యతం

రణానుగ్రహమన్యదుర్లభం।అమునాకుసుమాశ్రువర్షిణాత్వమశోకే
సుగాత్రిశోచ్యసే॥౬౨॥తవనిశ్వసితానుకారిభిర్బకులైరర్ధచితాంసమం
యా।అసమాప్యవిలాసమేఖలాంకిమిదంకిన్నరకంఠిసుప్యతే॥౬౩॥సమ
దుఃఖసుఖస్సఖీజనఃప్రతిపచ్చంద్రనిభోయమర్భకః। అహమేకరసస్తథాపి
తేవ్యవసాయఃప్రతిపత్తినిష్ఠురః॥౬౪ ॥ధృతిరస్తమితారతిశ్చ్యుతావిరతం
గేయమృతుర్నిరుత్సవః। గతమాభరణప్రయోజనంశయనీయంపరిశూన్య
మద్య మే॥౬౫॥గృహిణీసచివస్సఖామిథఃప్రియశిష్యాలలితేకళావిధౌ।కరు

నానుగ్రహంతాడనరూపంస్మరతేవకుసుమాన్యేవఅశ్రూణితద్వర్షిణాఅమునాఅశోకే
నహేసుగాత్రి(*)అంగగాత్రకంతేభ్యోవక్తవ్యమితివక్తవ్యాత్ జీప్-త్వంశోచ్యసే॥౬౨
తవేతి॥ తవనిశ్వసితానుకారిభిః సౌగంధేనత్వన్నిశ్వాసోపమైః వకులైర్బకుళపుష్పైఃమ
యాసమం అర్ధచితాంఅర్ధంయథాభవతితథారచితాంవిలాసమేఖలాంఅసమాప్య
అసమాపయ్యకిన్నరస్యేవకంఠోయస్యాస్సా నతథోక్తా(*)అంగగాత్రేత్యాదినాజీప్-
హేకిన్నరకంఠికిమిదంసుప్యతే- అనుచితమిత్యర్థః ॥ ౬౩॥ సమేతి॥ సఖీజనఃసమదుఃఖ
సుఖఃత్వద్దుఃఖేనదుఃఖీత్వత్సుఖేనసుఖీత్యర్థః- అయమర్భకఃబాలః - ప్రతిపచ్చంద్రనిభః
దర్శనీయఃవర్ధిష్ణుశ్చేత్యర్థః -ప్రతిపచ్ఛబ్దేనద్వితీయాలక్ష్యతేప్రతిపచ్చంద్రస్యదర్శనా
యోగ్యత్వాత్ అహంఏకరసఃసమానురాగః॥ ని॥ శృంగారాదౌవిషేవీర్యే గుణేరాగే
ద్రవేరసఇత్యమరః- తథాపిజీవనసామర్థ్యేసత్యపీత్యర్థః - తేతవవ్యవసాయః అస్మ
త్పరిత్యాగరూపోవ్యాపారః ప్రతిపత్తినిష్ఠురః స్మర్తుంనశక్యః కిముతాధి కర్తుమితి
భావః॥ ౬౪॥ ధృతిరితి॥ అద్యమేధృతిఃధైర్యంప్రీతిర్వా॥ ని॥ ధృతిస్సంతోషధైర్యయోరితి
విశ్వః- అస్తమితానాశంగమితారతిః రమణంచ్యుతా- గేయంవిరతం-ఋతుఃవసంతాదిః
నిరుత్సవః- ఆభరణానాంప్రయోజనంఫలాగతఃఅపగతంశేతేఅత్రేతి శయనీయం తల్పం
(*)కృత్యల్యుటోబహుళమిత్యధికరణార్థేఅనియక్ప్రత్యయః-పరిశూన్యంరిక్తం-త్వాంవి
నామేసర్వంనిష్ఫలమిత్యర్థః॥౬౫ ॥ గృహిణీతి॥ హేప్రియేత్వమేవమే గృహిణీదారాః
సచివఃబుద్ధిసహాయఃమంత్రీ-మిథఃరహసిసఖానర్మసచివఃలలితేమధురేకళావిధౌగీతవా
దిత్రాదిచతుష్షష్టికళాప్రయోగే ప్రియశిష్యా-అతఃత్వాంసర్వసమష్టిరూపాంహరతాఅ
తఏవకరుణావిముఖేనకృపాశూన్యేనమృత్యునామేమమ సంబంధికింనహృతంవద-సర్వ
మేవహృతమిత్యర్థః॥ ....*

చతుష్షష్టికళాయాంభోజరాజః.

గీతం- వాదిత్రం- నృత్తం- నాట్యం- చిత్రం- పుస్తకకర్మ- పత్రచ్ఛేద్యం - లిపి
జ్ఞానం- వచనకౌశలం- వైలక్షణ్యం-మాల్యవిధిః-గంధయుక్తిః-ఆస్వాద్యవిధానం-అను
రంజనజ్ఞానం- రత్నపరీక్షా-సీవ్యం- ఉపకరణక్రియా- ఆజీవజ్ఞానం-తిర్యగ్యోనిచికిత్సితం

ణా విముఖేన మృత్యునా హరతా త్వాం వద కిన్న మే హృతమ్॥ ౬౬ ॥ మదిరాక్షి మదాననార్పితం మధు పీత్వా రసవత్కథం ను మే। అనుపాస్యసి బాష్పదూషితం పరలోకోపనతం జలాంజలిమ్॥ ౬౭ ॥ విభవేపి సతి త్వయా వినా సుఖమేతావదజస్య గణ్యతామ్। అహృతస్య విలోచనాంతరైర్మమ సర్వే విషయాస్త్వదాశ్రయాః॥ ౬౮ ॥ విలపన్నితి కోసలాధిపః కరుణార్థగ్రథితం ప్రియాం ప్రతి। అకరోత్పృథివీరుహానపి స్రుతశాఖారసబాష్పదూషితాన్॥ ౬౯ ॥ అ

మాయాకృతం - పాషండసమయజ్ఞానం - క్రీడాకౌశలం - సంవాహనం - శరీరసంస్కారకౌశలం - ఆయుఃప్రాప్తిః - రక్షావిధానం - రూపసంఖ్యా - క్రియామార్గః - జీవగ్రహణనయజ్ఞానం - చిత్రవిధిః - గూఢరాశిః - తులావిధిః - క్షిప్రగ్రహణం - అనుప్రాప్తిః - లేఖాస్మృత్యనుక్రమః - లీలావ్యాపారమోహనం - ఫలవ్యామోహ ఇతి పాఠాంతరం - గ్రహణదానం - ఉపస్థానవిధిః - యుద్ధం - తతం గతం - స్త్రీపురుషభావగ్రహణం - స్వరాగప్రకాశనం - ప్రత్యంగదానం - నఖవిచారః - దంతవిచారః - నీవీస్రంసనం - గుహ్యస్పర్శనలోమ్యం - పరమార్థకౌశలం - భూషణం - సమానార్థతా - ప్రోత్సాహనం - మృదుక్రోధప్రవర్తనం - క్రుద్ధప్రసాదనం - సుప్తాపరిత్యాగః - పరమస్వాపవిధిః - గుహ్యగ్రహః - సాశ్రుపాతనం - రమణస్యవీక్షణం - స్వయంశపథక్రియా - ప్రస్థితానుగమనం - పునర్నిరీక్షణమితి కళానాం చతుష్షష్టిః॥ ౬౬॥ మదిరేతి॥ యద్యపి మాద్యత్యనయేతి మదిరా సురేతి ప్రసిద్ధం తథాపి నార్యో మదిరలోచనా ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ - మాద్యత్యనేనేతి మదిరం మదకరమాత్రమిత్యాచక్షతే (*) ఇషిమదిముదీత్యాదినా కిరచ్ ప్రత్యయః హే మదిరాక్షి మదకరాక్షి - మదాననేన అర్పితం దత్తం రసవత్ స్వాదుతరం మధు పీత్వా - బాష్పదూషితం అశ్రుమిశ్రమిత్యర్థః - తమపి పరలోకాయ ఉపనతం నత్విహార్థం మే జలాంజలిం కథంను అనుపాస్యసి అనంతరం పాస్యసి - తదనంతరం ఇదమనర్హమిత్యర్థః - అత్రేదం ధ్వన్యతే - మద్యేహి కోష్ణముదకమనుపానం యథాహ బాహటః॥ శ్లో॥ అనుపానం హిమం వారి యవగోధూమయోర్హితం। మధుమద్యేపి జేత్ష్వాదేః కోష్ణం పిష్టమయేష్వితి - తచ్చ ఇహైవోపయుజ్యతే ఇదం తూష్ణం లోకాంతరోపయోగీత్యాయుర్వేద విరోధాత్కథమనుపాస్యసీతి॥ ౬౭॥ విభవ ఇతి॥ విభవేపి ఐశ్వర్యే సత్యపి త్వయా వినా - అజస్య ఏతావదేవ సుఖం గణ్యతాం - యావత్త్వయా సహ భుక్తం గతం తతోన్యన్న కించిద్భవిష్యతీత్యర్థః - కుతః విలోచనాంతరైః అహృతస్య అనాకృష్టస్య - మమ సర్వే విషయాః త్వదాశ్రయాః త్వత్ప్రధానాః - త్వాం వినా న కించిన్మమ రోచకమస్తీత్యర్థః॥ ౬౮॥ విలపన్నితి॥ కోసలాధిపః అజః ఇతి కరుణః శోకరసః స ఏవార్థః తేన గ్రథితం యథా తథా॥ ని॥ కరుణస్తు రసేపి వృక్షే దయాయాం కరుణా మతేతి విశ్వః - ప్రియాం ఇందుమతీం ప్రతి విలపన్ పృథివీరుహాన్ వృక్షానపి స్రుతాః శాఖారసాః మకరందా ఏవ బాష్పాః తైః దూషితాన్ అకరోత్ అచేతనానపి రోదయతీత్యర్థః॥ ౬౯॥ అథేతి॥ అథ స్వజనః బంధువర్గః తస్య అజస్య అంకతః ఉత్సంగాత్.

తస్యకథంచిదంకతః స్వజనస్తామపనీయసుందరీమ్। విససర్జతదంత్యమండనామనలాయాగరుచందనైధసే॥ ౭౦ ॥ ప్రమదామనుసంస్థితశ్శుచా నృపతిస్సన్నితి వాచ్యదర్శనాత్। నచకారశరీరమగ్నిసాత్సహ దేవ్యా నతు జీవితేచ్ఛయా॥ ౭౧ ॥ అథ తేన దశాహతః పరే గుణశేషామపదిశ్య సుందరీమ్। విదుషా విధయస్సమాపితాః పురఏవోపవనే మహర్ధయః॥ ౭౨ ॥ స వివేశ పురీం తయా వినా క్షణదాపాయశశాంకదర్శనః। పరివాహమివావలోకయన్స్వ

కథంచిదపనీయ తత్రైవ ఆంత్యమండనం యస్యాస్తాం సుందరీం ఇందుమతీం- అగరూణి చందనాని చ ఏధాంసి ఇంధనాని చ యస్య తస్మై॥ ని॥ కాష్ఠం దార్వింధనం త్వేధ ఇధ్మమేధస మిత్ స్త్రియామిత్యమరః- అనలాయ పావకాయ విససర్జ త్యక్తవానిత్యర్థః॥ (*) క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి క్రియామాత్రయోగేపి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ॥ ౭౦॥ ప్రమదామితి॥ నృపతిస్స మహారాజస్స శుచా శోకేన ప్రమదామను ప్రమదయా సహ। (*) తృతీయార్థ ఇత్యనోః కర్మప్రవచనీయత్వే తద్యోగాద్ద్వితీయా- సంస్థితః మృత ఇతి వాచ్యదర్శనాత్ అపవాదజ్ఞానాదిత్యర్థః- దేవ్యా ఇందుమత్యా సహ శరీరం అగ్నిసాత్ అగ్న్యధీనం చకార (*) తదధీనవచన ఇతి సాతిప్రత్యయః- జీవితేచ్ఛయా తు న ॥ ౭౧॥ అథేతి ॥ అథ విదుషా తేన అజేన- గుణా ఏవ శేషా యస్యాస్తాం గుణశేషాం సుందరీం ఇందుమతీమపదిశ్య ఉద్దిశ్య దశానామహ్నాం సమాహారః దశాహః (*) తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారార్థే తత్పురుషః సమాహారస్యైకత్వాదేకవచనం (*) రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ ప్రత్యయః (*) రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుంలింగతా (*) అహ్నోహ్న ఏతేభ్య ఇతి అహ్నాదేశో న భవతి (*) న సంఖ్యాదేస్సమాహార ఇతి నిషేధాత్ - తతస్తసిల్ - తస్మాద్దశాహాతః పరే ఊర్ధ్వం కర్తవ్యాః మహర్ధయః విధయః క్రియాః- పురః పుర్యాః ఉపవనే ఉద్యానవన ఏవ సమాపితాః సంపూర్ణమనుష్ఠితా ఇత్యర్థః- న చాత్ర దశాహ త ఇత్యస్య॥ శ్లో॥ శుద్ధ్యేద్విప్రో దశాహేన ద్వాదశాహేన భూమిపః- ఇతి మనువచనవిరోధశ్శంకనీయః తస్య నిర్గుణక్షత్రియవిషయత్వాత్ - గుణవత్క్షత్రియస్య తు దశాహతశ్శుద్ధిమాహ - పరాశరః॥ శ్లో॥ క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరితి - సూచ్యతే స్యాపి గుణవత్త్వం విదుషేతి॥ ౭౨॥ స ఇతి॥ తయా ఇందుమత్యా వినా క్షణదాయాః రాత్రేః ॥ ని ॥ నిశా నిశీథినీ రాత్రిస్త్రియామా క్షణదా క్షపేత్యమరః- అపాయే అవసానే అపగమ ఇత్యర్థః - యశ్శశాంకః చంద్రః స ఇవ దృశ్యమాన ఇత్యర్థః- కర్మార్థే ల్యుట్ ప్రత్యయః- సః అజః పౌరవధూముఖాశ్రుషు స్వశుచః స్వశోకస్య పరీవాహం జలోచ్ఛ్వాసమివ అవలోకయన్ ॥ ని॥ జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా ఇత్యమరః - స్వదుఃఖపూరాతిరేకమివ పశ్యన్ పురీం అయోధ్యాం వివేశ- వధూగ్రహణాత్తాసామిందుమత్యాం సఖ్యభిమానాదజసమానదుఃఖసూచ

శుచః పౌరవధూముఖాశ్రుషు॥ ౭౩॥ అథ తం సవనాయ దీక్షితః ప్రణిధానా ద్గురు రాశ్రమస్థితః। అభిషంగజడం విజజ్ఞివా నితి శిష్యేణ త దా న్వబోధయత్॥ అసమాప్తవిధి స్తపోనిధి స్తవ విద్వా నపి తాపకారణమ్। న భవంత ముపస్థితుం స్వయం ప్రకృతౌ స్థాపయితుం యత శ్చ్యుతమ్॥ ౭౫ ॥ మయి తస్య సువృత్త వర్తతే లఘుసందేశపదా సరస్వతీ। శృణు విశ్రుతసత్త్వసార తాం హృది చైనా ముపధాతు మర్హసి॥ ౭౬ ॥ పురుషస్య పదే ష్వజన్మనః సమతీతం చ భవచ్చ భావి చ। స హి నిష్ప్రతిఘేన చక్షుషా త్రితయం జ్ఞానమయేన పశ్యతి॥ ౭౭॥ చరతః కిల దుశ్చరం తప స్తృణబిందోః పరిశంకితః పురా। ప్రజిఘాయ సమాధిభేదినీం హరి రస్మై హరిణీం సురాంగనామ్॥ ౭౮ ॥ స తపః ప్రతిబంధమన్యునా

నాల్పరివాహో క్తిర్నిర్వహతి॥ ౭౩॥ అథేతి॥ అథ సవనాయ యాగాయ దీక్షితః గురుః వసిష్ఠః ఆశ్రమస్థితః స్వాశ్రమ ఏవ స్థితస్సన్ ప్రణిధానాత్ ధ్యానాత్ తం అజం అభిషంగజడం దుఃఖమోహితం విజజ్ఞివాన్ జానన్నపి (*) క్వసుశ్చేతి క్వసుప్రత్యయః ఇతి వక్ష్యమాణ ప్రకారేణ శిష్యేణ బోధయితా అబోధయత్ - బుధ్యతేర్ణ్యంతా ల్లుఙ్ ॥ ౭౪ ॥ వసిష్ఠశిష్య ఆహ॥ అసమాప్తేతి॥ యతః హేతోః తపోనిధిః వసిష్ఠః - అసమాప్తవిధిః అసమాపితః క్రతుః అతో హేతోః తవ తాపకారణం దుఃఖహేతుం కళత్రనాశరూపం విద్వాన్ జానన్నపి (*) విదేశ్శతుర్వసు రితి వస్వాదేశః (*) న లోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - చ్యుతం ప్రకృతేశ్చ్యుతం భవంతం ప్రకృతౌ స్వభావే స్థాపయితుం - ఆశ్వాసయితు మిత్యర్థః - స్వయం నోపస్థితః నాగత ఇత్యర్థః॥ ౭౫॥ మయీతి॥ హే సువృత్త సదాచార సందిశ్యత ఇతి సందేశః సందేష్టవ్యార్థః తస్య పదాని వాచకాని - లఘూని సంక్షిప్తాని సందేశపదాని యస్యాః సా లఘుసందేశపదా - తస్య మునేః వసిష్ఠస్యేత్యర్థః - సరస్వతీ వాక్ - మయి వర్తతే॥ గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీత్యమరః - హే విశ్రుతసత్త్వసార ప్రఖ్యాతైశ్వర్యాతిశయ - తాం సరస్వతీం శృణు - శ్రుత్వా చ ఏనాం వాచం హృది మనసి ఉపధాతుం ధారయితుం చార్హసి॥ ౭౬ వక్ష్యమాణార్థోపయుక్తం మునేస్సర్వజ్ఞత్వం తావదాహ॥ పురుషస్యేతి ॥ అజన్మనః పురుషస్య పురాణపురుషస్య భగవతస్త్రివిక్రమస్య - పదేషు విక్రమేషు భువనేష్విత్యర్థః సమతీతం భూతం చ భవత్ వర్తమానం చ భావి భవిష్యచ్చేతి త్రితయం - నిష్ప్రతిఘేన అప్రతిబంధేనేత్యర్థః - జ్ఞానమేవ జ్ఞానమయం తేన చక్షుషా దృష్ట్యా సః వసిష్ఠః - పశ్యతి హి - అతః తదుక్తిషు న సంశయితవ్యమిత్యర్థః॥ ౭౭ ॥ చరత ఇతి ॥ పురా కిల దుశ్చరం తీవ్రం తపః చరతః తృణబిందోః తృణబిందు నామకాదృషేః పరిశంకితః భీతః కర్తరి క్తః (*) భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానాత్పంచమీ - హరిః ఇంద్రః సమాధిభేదినీం తపోఘాతినీం హరిణీం నామ సురాంగనాం అప్సరసం - అస్మై తృణబిందవే ప్రజిఘాయ ప్రేషితవాన్॥ ౭౮॥ స ఇతి॥ సః మునిః శమః శాంతిరేవ వేలా మర్యాదా తస్యాః ప్రళయోర్మి

ముఖావిష్కృతచారువిభ్రమామ్। అశపద్భవ మానుషీతి తాం శమవేలా
ళయోర్మిణా భువి॥ ౭౯ ॥ భగవన్పరవానయం జనః ప్రతికూలాచరితం క్ష
మస్వ మే। ఇతి చోపనతాం క్షితిస్పృశం కృతవానాసురపుష్పదర్శనాత్ ॥ ౮౦
క్రథకైశికవంశసంభవా తవ భూత్వా మహిషీ చిరాయ సా। ఉపలబ్ధవతీ దివ
శ్చ్యుతం వివశా శాపనివృత్తికారణమ్॥ ౮౧॥ తదలం తదపాయచింతయా
విపదుత్పత్తిమతాముపస్థితా। వసుధేయమవేక్ష్యతాం త్వయా వసుమత్యా
హి నృపాః కళత్రిణః॥ ౮౨॥ ఉదయే మదవాచ్యముజ్ఝతా శ్రుతమావిష్కృ
తమాత్మవత్తయా । మనసస్తదుపస్థితే జ్వరే పునరక్లీబతయా ప్రకాశ్య

ప్రళయకాలతరంగేణ శమవిఘాతకేనేత్యర్థః॥ ని॥ ఆబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమ
ర్యాదయోరపీత్యమరః - తపసః ప్రతిబంధేన విఘ్నేన యో మన్యుః క్రోధః తేన హేతునా॥
మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః- ప్రముఖే అగ్రే ఆవిష్కృతః ప్రకటితః చారువిభ్ర
మో మనోహరవిలాసో యయా సా తాం హరిణీం భువి భూలోకే మానుషీ మనుష్యస్త్రీ భవే
త్యశపత్ శశాప॥ ౭౯॥ భగవన్నితి॥ హే భగవన్ హే మహర్షే అయం జనః పరోస్యాస్తి
స్వామిత్వేనేతి పరవాన్ పరాధీనః- అయమితి తస్యాత్మనిర్దేశః అహం పరాధీనేత్యర్థః
మమ ప్రతికూలాచరితం అంతరాయం క్షమస్వ- ఇతి అనేన ప్రకారేణ ఉపనతాం శరణం
గతాం హరిణీం సురాంగనాం ఆసురపుష్పదర్శనాత్ సురపుష్పదర్శనపర్యంతం- క్షితిం
స్పృశతీతి క్షితిస్పృక్ తాం క్షితిస్పృశం మానుషీం కృతవాన్ అకరోత్- దివ్యపుష్పదర్శ
నం శాపావధిరిత్యనుగృహీతవానిత్యర్థః॥ ౮౦॥ క్రథకైశికేతి॥ క్రథకైశికానాం రాజ్ఞాం
వంశే సంభవో యస్యాస్సా సురాంగనా- తవ మహిషీ భూత్వా చిరాయ దివః స్వర్గాత్
చ్యుతం శాపనివృత్తికారణం- సురపుష్పరూపం ఉపలబ్ధవతీ ప్రాప్తవతీ- వివశా అభూదితి
షః- మృతేత్యర్థః॥ ౮౧॥ తదితి॥ తత్ తస్మాత్ తస్యాః ఇందుమత్యాః అపాయ చింత
యా నాశచింతయా- అలం తన్మరణం న చింత్యమిత్యర్థః - నిషేధక్రియాం ప్రతి కరణత్వా
త్తయేతి తృతీయా- కుతో న చింత్యం - యత ఉత్పత్తిమతాం జన్మవతాం విపత్తిః ఉ
పస్థితా సిద్ధా- జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యురిత్యర్థః- నను తథాపి కళత్రహీనస్య కిం జీవితం త
త్రాహ- వసుధేతి- త్వయా ఇయం వసుధా భూమిః॥ ని॥ వసుధోర్వీ వసుంధరేత్యమరః-
అవేక్ష్యతాం పాల్యతాం- హి యస్మాత్ నృపాః రాజానః వసుమత్యా భువా కళత్రిణః కళత్ర
వంతః- తస్మాన్న శోచితవ్యమిత్యర్థః॥ ని॥ కళత్రం శ్రోణిభార్యయోరిత్యమరః॥ ౮౨ ॥
యఇతి॥ ఉదయే అభ్యుదయే సతి- మదేన యద్వాచ్యం నిందా తదుజ్ఝతా పరిహరతా-
పి మదహేతౌ అమాద్యతా త్వయా- ఆత్మవత్తయా అవికృతచిత్తవత్తయా- లింగేన
తం శాస్త్రజనితం జ్ఞానం ఆవిష్కృతం ప్రకాశితమిత్యర్థః - తత్ శ్రుతం- మనసః జ్వరే
తాపే ఉపస్థితే ప్రాప్తే సతి- అక్లీబతయా అకాతర్యేణ లింగేన- పునః ప్రకాశ్యతాం తదు

తామ్॥౮౩॥ రుదతా కుత ఏవ సా పునర్భవతా నానుమృతాపి లభ్యతే। పర
కజుషాం స్వకర్మభిర్గతయో భిన్నపథా హి దేహినాం॥౮౪॥ అపశోక
నాః కుటుంబినీమనుగృహ్ణీష్వ నివాపదత్తిభిః। స్వజనాశ్రు కిలాతిసంతతం
హతి ప్రేతమితి ప్రచక్షతే॥౮౫॥ మరణం ప్రకృతిశ్శరీరిణాం వికృతిర్జీవిత
చ్యతే బుధైః। క్షణమప్యవతిష్ఠతే శ్వసన్యది జంతుర్ననులాభవానసౌ॥
అవగచ్ఛతి మూఢచేతనః ప్రియనాశం హృది శల్యమర్పితం। స్థిరధీస్తు తద
మన్యతే కుశలద్వారతయా సముద్ధృతం॥౮౭॥ స్వశరీరశరీరిణామపి శ్రుతస
యోగవిపర్యయౌ యదా। విరహః కిమివానుతాపయేద్వద బాహ్యైర్విష

పాసర్వావస్థాస్వపి ధీరేణ భవితవ్యమితి భావః ॥౮౩॥ ఇతోపి న రోదితవ్యమిత్యాహ రుదతేతి॥ రుదతా భవతా సా కుత ఏవ పునః - న లభ్యత ఇత్యర్థః - యతః అనుమ్రియ ఇత్యనుమృత్ తేన అనుమృతా అనుమృతవతాపి భవతా పునః న లభ్యతే - నన్వనుమృతేన త్ర లభ్యతే తదపి నేత్యాహ - పరలోకజుషాం లోకాంతరజుషాం దేహినాం గమ్యంత ఇతి యః గమ్యస్థానాని - స్వకర్మభిః పుణ్యపాపైః - భిన్నపథా హి పృథక్కృతమార్గా హి త్రాపి స్వస్వకర్మానురూపఫలభోగాయ భిన్నభిన్నదేశగమనాన్మృతేనాపి లభ్య త్యర్థః॥౮౪॥ అపేతి॥ కింతు అపశోకమనాః నిర్దుఃఖచిత్తస్సన్ - కుటుంబినీం పత్నీం॥ ని॥ భా జాయాథ పుంభూమ్ని దారాస్స్యాత్తు కుటుంబినీత్యమరః - నివాపదత్తిభిః పిండోదక దానైః - అనుగృహ్ణీష్వ తర్పయేత్యర్థః అన్యథా దోషమాహ - అతిసంతతం అవిచ్ఛిన్నం జనానాం బంధూనాం అశ్రు - ప్రేతం మృతం॥ ని॥ పరేత ప్రేత సంస్థితా ఇత్యమరః - దహతి ప్రచక్షతే కిల మన్వాదయః - అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః॥ శ్లో॥ శ్లేష్మాశ్రు బాంధవైర్ముక్తం లో భుంక్తే యతోవశః। అతో న రోదితవ్యం హి క్రియాః కార్యాస్స్వశక్తిత ఇతి॥౮౫॥ ణమితి॥ శరీరిణాం మరణం ప్రకృతిః స్వభావః - ధ్రువమిత్యర్థః - బుధైః జీవితం వికృతిః యాదృచ్ఛికమిత్యుచ్యతే - ఏవం స్థితే సతి జంతుః ప్రాణీ క్షణమపీతి - అత్యంతసంయోగే తీయా - క్షణమపి ప్రాణాన్ శ్వసన్ జీవన్ అవతిష్ఠతే యది - అసౌ క్షణజీవితలాభవాన్ నను వితలే యథాలాభం సంతోష్టవ్యం అలభ్యలాభయోగాత్ మరణే తు న శోచితవ్యం - స్వాభావ్యాదితి భావః॥౮౬॥ అవేతి॥ మూఢచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః పురుషః ప్రియనా ఇష్టనాశం హృది అర్పితం నిఖాతం శల్యం శంకుం - అవగచ్ఛతి మన్యతే స్థిరధీః ద్వా తదేవ శల్యం సముద్ధృతం ఉత్ఖాతం మన్యతే - ప్రియనాశే సతీతి శేషః - కుశలద్వారతయా యనాశస్య మోక్షోపాయత్వాదిత్యర్థః విషయలాభవినాశయోః యథాసంఖ్యం హి తసాధనత్వాభిమానః పామరాణాం - విపరీతం విపశ్చితామితి భావః ॥౮౭॥ స్వేతి॥ రీరశరీరిణౌ స్వదేహాత్మానావపి - యదా యతః శ్రుతౌ శ్రుత్యపగతౌ సంయోగవిపర్య సంయోగవిప్రయోగౌ యయోస్తౌ తథోక్తౌ - తతః బాహ్యైర్విషయైః పుత్రకళత్రాది

పశ్చితం॥౮౮॥ నపృథగ్జనవచ్ఛుచోవశంవశినాముత్తమగంతుమర్హసి।
ద్రుమసానుమతాంకిమంతరంయదివాయౌద్వితయేపి తేచలాః॥౮౯॥సత
థవినేతురుదారమతేఃప్రతిగృహ్యవచోవిససర్జమునిం । తదలబ్ధపదం
హృదిశోకఘనేప్రతియాతమివాంతికమస్యగురోః॥౯౦॥ తేనాష్టౌపరిగమి
తాస్సమాఃకథంచిద్బాలత్వాదవితథసూనృతేనసూనోః।సాదృశ్యప్రతికృ
తిదర్శనైఃప్రియాయాఃస్వప్నేషుక్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ॥౯౧॥తస్య
ప్రసహ్యహృదయంకిలశోకశంకుఃప్లక్షప్రరోహఇవసౌధతలంబిభేద।ప్రా

హః౹విపశ్చితం౹విద్వాంసంతంకిమివానుతాపయేత్-వద-నకించిదిత్యర్థః- అహంప
శరీరేపివినాశఃనిత్యోమతః- విషయాణాం న్యేషాంవినాశేకాపరివేదనా విదుషామి
భావః- స్వశరీరేత్యత్రఘటస్యస్వరూపంచాహేశ్వరఇత్యాదివదుపపత్తిః- అథవాస్వ
స్వశరీరేణైవసంబంధః॥౮౮॥ నేతి॥హేవశినాముత్తమజితేంద్రియశ్రేష్ఠ- పృథగ్జన
పామరవత్-శుచః శోకస్యవశంగంతుంనార్హసి-తథాహి - ద్రుమసానుమతాంత
శిఖరిణాంకిమంతరంకోవిశేషః-వాయౌసతితేద్వితయేపిద్విప్రకారాఅపి (*) ప్రథమ
మేత్యాదినాజస్ విభాషాసర్వనామసంజ్ఞా-చలాయవిచంచలాయది- సానుమతా
చలనేద్రుమవత్తేషామపిఅచలసంజ్ఞానస్యాదిత్యర్థః॥౮౯॥సఇతి॥ సఃఅజః ఉదార
తేఃమహాబుద్ధేః- వినేతుఃవసిష్ఠస్యవచఃతచ్ఛిష్యస్యముఖేనోక్తం - తథేతి ప్రతిగృహ్య
అంగీకృత్య-మునింవసిష్ఠశిష్యంవిససర్జ - అనుజ్ఞాపితవానిత్యర్థః - కింతుతద్వచః శో
కఘనేదుఃఖసాంద్రేఅస్యఅజస్యహృది- అలబ్ధపదంఅనవకాశంసత్ - గురోఃవసిష్ఠస్య-
అంతికంప్రతియాతమివప్రతినివృత్తమివ-తోటకవృత్తం॥శ్లో॥ఇహతోటకమంబుధిసైఃకథి
తంలక్షణాత్ ॥౯౦॥ తేనేతి॥అవితథంయథార్థంసూనృతంప్రియవచనం యస్యతేన
తేనసూనోఃపుత్రస్యదశరథస్యేతియావత్-బాలత్వాత్ రాజ్యాక్షమత్వా దిత్యర్థః-
ప్రియాయాఃఇందుమత్యాఃసాదృశ్యంవస్త్వంతరగతంఆకారసామ్యంప్రతికృతిఃచిత్రం
తయోర్దర్శనైః-స్వప్నేషుక్షణికాఃక్షణభంగురాః యేసమాగమోత్సవాఃతైః- క్షణి
కసమాగమోత్సవైశ్చ-కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణఅష్టౌసమాఃసంవత్సరాః-పరిగమితాః పరివా
హితాః- ఉక్తంచ ॥ శ్లో ॥ వియోగేచాయోగేప్రియజనసదృక్షానుభవనంతతశ్చిత్రంక
ర్మస్వపనసమయేదర్శనమపి।తదంగస్పృష్టానాముపగతవతాంస్పర్శనమపిప్రతీకారః
కామవ్యథితమనసాంకోపిగదితఇతి॥ ప్రకృతేసాదృశ్యాదిత్రితయాభిధానంతదంగస్పృ
ష్టార్థస్పృష్టేరప్యుపలక్షణంద్రష్టవ్యం॥౯౧॥ తస్యేతి॥ శోకఏవశంకుః ॥ ని॥ శంకుః
పుంవేపిచేతివిశ్వః-తస్యఅజస్యహృదయంవక్షః - ప్లక్షప్రరోహః ప్లక్షవృక్షాంకురఃసౌధ
మివప్రసహ్యబలాత్కృత్యబిభేద - ప్రాణాంతహేతుమపిమరణకారణమపిభిషజాం
చికిత్సకానాం ॥ ని॥ భిషగ్వైద్యశ్చికిత్సకఇత్యమరః- అసాధ్యంఅప్రతిసమాధేయంతంశో

ణాంతహేతుమపితంభిషజామసాధ్యంలాభంప్రియానుగమనే త్వరయా సుమేనే॥౯౨॥సమ్యగ్వినీతమథవర్మధరంకుమారమాదిశ్యరక్షణవిధౌ వత్ప్రజానాం।రోగోపసృష్టతనుదుర్వసతింముముక్షుఃప్రాయోపవేశన మతిర్నృపతిర్బభూవ॥౯౩ ॥ తీర్థేతోయవ్యతికరభవేజహ్నుకన్యాసరయ్వోర్దేహత్యాగాదమరగణనాలేఖ్యమాసాద్యసద్యః। పూర్వాకారాధికచతురయాసంగతఃకాంతయాసౌలీలాగారేష్వరమతపునర్నందనాభ్యంతరేషు॥౯౪॥ ....

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యే-అష్టమస్సర్గః.

కళంకంరోగపర్యవసితం- ప్రియాయాఃఅనుగమనేత్వరయాఉత్కంఠయాలాభం సుమేనేప్రియాంవినాజీవనస్యదుస్సహత్వాత్ తత్ప్రాప్తికారణంమరణమేవవరమిత్యమన్యతేత్యర్థః॥౯౨॥ సమ్యగితి॥ అథనృపతిఃఅజః - సమ్యగ్వినీతం నిసర్గసంస్కారాభ్యాంవినీతం- వర్మధరఃవర్మధారణార్హవయస్కః(*) వయసిచేతిఅచ్ ప్రత్యయః-కుమారందశరథంప్రజానాంరక్షణవిధౌరాజ్యే-విధివద్విధ్యర్హంయథాశాస్త్రమిత్యర్థః (*)తదర్హమితివతిప్రత్యయః- ఆదిశ్యనియుజ్య - రోగేణఉపసృష్టాయాస్తనోః శరీరస్యదుర్వసతిందుఃఖావస్థితింముముక్షుఃజిహాసన్- ప్రాయోపవేశనే అనశనావసానే మతిర్యస్యసబభూవ॥ని॥ ప్రాయస్త్వనశనేమృత్యౌతుల్యబాహుళ్యయోరపీతివిశ్వః-అనశనమిత్యపురాణవచనాని॥శ్లో॥సమాయుక్తోభవేద్యస్తుపాతకైర్మహదాదిభిః। దుశ్చికిత్స్యైర్మహారోగైఃపీడితోవాభవేత్తుయః ॥ స్వయందేహవినాశస్య కాలేప్రాప్తేపివిచక్షణః అబ్రాహ్మణోవాస్వర్గాదిమహాఫలజిగీషయా॥ప్రవిశేజ్జ్వలనందీప్తంకరోత్యనశనంతథా। ఏతేషామధికారోస్తినాన్యేషాంసర్వజంతుషు॥ నరాణామథనారీణాం సర్వవర్ణేషుసర్వదేతి॥ ౯౩॥ తీర్థఇతి॥ అసౌఅజఃజహ్నుకన్యాసరయ్వోఃతోయానాం వ్యతికరేణసంభేదనేనభవేతీర్థేగంగాసరయూసంగమే- దేహత్యాగాత్సద్యఏవఅమరగణనయా-లిఖ్యతఇతిలేఖ్యంలేఖనం (*) తయోరేవకృత్యక్తకిలాథాః ఇతిస్వార్థే ప్రత్యయః ఆసాద్యప్రాప్య- పూర్వస్మాదాకారాద్రూపాత్ అధికంచతురయాసుందర్యా-కాంతయారమణ్యా-సంగతస్సన్ నందనస్యాభ్యంతరేషుఅంతర్వర్తిషులీలాగారేషుక్రీడాభవనేషుఅరమతక్రీడితవాన్॥ శ్లో॥ యథాకథంచిత్తీర్థేస్మిన్ దేహత్యాగంకరోతియః। తస్యాత్మఘాతదోషోనాస్త్యేవప్రాప్నుయాదీప్సితాన్యపీతిస్కాందే॥౯౪॥

ఇతిశ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ-మహామహోపాధ్యాయ- కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం-సంజీవినీసమాఖ్యాయాం-రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం-అష్టమస్సర్గః.

అష్టమస్సర్గసమాప్తః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

రఘువంశకావ్యే సవ్యాఖ్యానే.

నవమస్సర్గప్రారంభః.

పితురనంతరముత్తరకోసలాంత్సమధిగమ్యసమాధిజితేంద్రియః।దశరథః ప్రశశాసమహారథో యమవతామవతాంచధురస్థితః.౧॥అధిగతంవిధివద్యదపాలయత్ప్రకృతిమండలమాత్మకులోచితం। అభవదస్యతతో గుణవత్తరంసనగరంనగరంధ్రకరౌజసః॥౨॥ఉభయమేవవదంతి మనీషిణస్సమయవర్షితయాకృతకర్మణాం।బలనిషూదన మర్థపతించ తంశ్రమనుదంమనుదండధరాన్వయం॥3॥జనపదేనగదఃపదమాదధావభిభవః కుతఏ

పితురితి॥ సమాధినా సంయమేన జితేంద్రియః - యమవతాంసంయమినాంఅవతాంరక్షతాంచధురిఅగ్రేస్థితఃమహారథోదశరథః- పితురనంతరంఉత్తరకోసలాన్ జనపదాన్ సమధిగమ్యప్రశశాస-అత్రమనుః॥ శ్లో॥ క్షత్రియస్యపరోధర్మః ప్రజానాంపరిపాలనమితి। ద్రుతవిలంబితవృత్తం॥ శ్లో॥ద్రుతవిలంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్.౧ అధిగతమితి॥అధిగతంప్రాప్తంఆత్మకులోచితంస్వకులాగతం సనగరం నగరజన సహితం ప్రకృతిమండలంజానపదమండలం- అత్రప్రకృతిశబ్దేనప్రజామాత్రవాచినా నగరశబ్దప్రయోగాద్గోబలీవర్దన్యాయేనజానపదమాత్రముచ్యతే-యద్యస్మాత్ విధివత్ యథాశాస్త్రంఅపాలయత్-తతోహేతోఃరంధ్రంకరోతీతిరంధ్రకరః - రంధ్రహేతురిత్యర్థః- నగస్యరంధ్రకరోనగరంధ్రః(*)కృఞోహేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వితిటచ్ప్రత్యయః - నగస్యరంధ్రకరోనగరంధ్రకరఃస్కందః॥ని॥ కుమారఃక్రౌంచదారణఇత్యమరః-తస్యఓజఇవఓజః పరాక్రమోయస్యతస్య- అస్యదశరథస్య-గుణవత్తరమభవత్- తత్పౌరజానపదమండలం తస్మిన్నతీవానురక్తమభూదిత్యర్థః॥౨॥ ఉభయమితి॥మనసఈషిణోమనీషిణఃవిద్వాంసః- పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః- దండస్యధరో రాజామనురితియోదండధరః సఏవఅన్వయః కూటస్థోయస్యతంఅర్థపతింతందశరథం- బలనిషూదనంఇంద్రంచేత్యుభయమేవ సమయేఅపసరేధనంజలంచవర్షతీతిసమయవర్షీతత్తయాహేతునా-కృతకర్మణాంస్వయంకర్మకారిణాంనుదతీతినుదం(*)ఇగుపధేత్యాదినాకప్రత్యయః-శ్రమస్యనుదం - క్లైబంతత్వేనపుంసకలింగేనోభయశబ్దేన సామానాధికరణ్యంనస్యాత్ వదంతి ॥ 3 ॥ జనపదఇతి॥శమరతేశాంతిపరేఅమరతేజసిఅజనందనేదశరథేపార్థివేసతి పృథివ్యాః ఈశ్వరే

వసపత్నజః|క్షితిరభూత్ఫలవత్యజనందనేశమరతేమరతేజసిపార్థివే॥ ౪॥
దశదిగన్తజితారఘుణాయథాశ్రియమపుష్యదజేనతతఃపరం|తమధిగన్య
తథైవపునర్బభౌనసమహీనమహీనపరాక్రమం॥౫॥సమతయావసు వృష్టి
విసర్జనైర్నియమనాదసతాంచనరాధిపః|అనుయయౌయమపుణ్యజనేశ్వ
రౌసవరుణావరుణాగ్రసరంరుచా॥౬॥నమృగయాభిరతిర్నదురోదరంనచ
శశిప్రతిమాభరణంమధు|తముదయాయనవానవయౌవనాః ప్రియతమా
యతమానమపాహరన్॥౭॥నకృపణాప్రభవత్యపివాసవేనవితథా పరిహా
సకథాస్వపి|నచసపత్నజనేష్వపి తేనవాగపరుషాపరుషాక్షరమీరితా.౮॥

సతి(*)తస్యేశ్వరఇత్యణ్ ప్రత్యయఃజనపదేజేశేగదో వ్యాధిః॥ ని॥ రోగవ్యాధి గదామ
యాఇత్యమరః-పదం- నాదధౌ-నచకారేత్యర్థః - సపత్నజఃశత్రుజన్యఃఅభిభవః
కృతఏవ- అసంభావితఏవేత్యర్థః-క్షితిఃఫలవత్యభూత్॥ ౪॥ దశేతి॥మహీ - దశదిగం
తాన్ జితవాన్ దశదిగంతజిత్ తేనరఘుణాయథాశ్రియంకాంతింఅపుష్యత్- తతఃపరం
రఘోరనంతరంఅజేనయథాశ్రియమపుష్యత్ తథైవఅహీనపరాక్రమంఅన్యూనవిక్రమం
తందశరథంఇనంస్వామినంఅధిగమ్యపునర్నబభావితిన- బభావిత్యర్థః - ద్వౌనఞౌ ప్ర
కృతమర్థంగమయతః॥ ౫॥సమతయేతి॥ నరాధిపోదశరథః సమతయాసమవర్తిత్వే
నమధ్యస్థత్వేనేత్యర్థః-వసువృష్టిః-ధనవృష్టేఃవిసర్జనైఃఅసతాందుష్టానాం నియమనా
న్నిగ్రహాచ్చసవరుణావరుణసహితౌయమపుణ్యజనేశ్వరౌయమకుబేరవరుణాన్ యథా
క్రమమనుయయౌఅనుచకార-రుచా తేజసా-అరుణాగ్రసరః అనూరు సారథింసూర్య
మనుయయౌ ॥ ౬ ॥ తస్యవ్యసనాసక్తిర్నాస్తీత్యాహ॥ నేతి॥ ఉదయాయయతమానం
అభ్యుదయార్థంవ్యాప్రియమాణంతం-దశరథం- మృగయాభిరతిరాఖేటే వ్యసనంనా
పాహరత్ నాచకర్ష॥ ని॥ ఆఖేటనంమృగవ్యంస్యాదాఖేటోమృగయాస్త్రియామిత్య
మరః- దుష్టంఆసమంతాదుదరమస్యేతిదురోదరంద్యూతంచనాపాహరత్॥ ని॥ దురోద
రోద్యూతకారేపణేద్యూతేదురోదరమిత్యమరః-శశిప్రతిమాశశిబింబం ఆభరణంయస్య
తన్మధుచనాపాహరత్ - నేతిచ్ఛేదః - వాశబ్దస్సముచ్చయే- నవయౌవనాఃప్రియత
మావాస్త్రియశ్చనాపాహరన్-అత్రమనుః॥శ్లో॥ పానమక్షాఃస్త్రియశ్చైవమృగయాచ
యథాక్రమం|ఏతత్కష్టతరంవిద్యాచ్చతుష్కంకామజోగుణఇతి ॥ ౭ ॥ నేతి ॥ తేన
రాజ్ఞాప్రభవతీతిప్రభవాన్ తస్మిన్ ప్రభౌ వాసవేఇంద్రేపికృపణాదీనావాక్ నేరితానో
క్తా-పరిహాసకథాస్వపివితథా వాక్ వ్యర్థావాక్ నేరితా- కించఅపరుషారోష శూన్యేన
తేనదశరథేన-సపత్నజనేష్వపిశత్రుజనేష్వపిపరుషాక్షరంయథాభవతితథా వాఙ్నేరి
తా-కిముతాన్యత్రేతిసర్వత్రాప్యపిశబ్దార్థః - కింత్వదీనాసత్యామధురైవ వాగుక్తేతి ఫ
లితార్థః ॥ ౮ ॥ ఉదయమితి॥ వసుధాధిపాఃరాజానః ఉద్వహతీత్యుద్వాహానాయకః-

దయమ స్తమయంచరఘూద్వహాదుభయమానశిరేవసుధాధిపాః। స
ని దేశమలంఘయతామభూత్సుహృదయోహృదయః ప్రతిగర్జతాం॥ ౯
జయదేకరథేనసమేదినీముదధినేమిమధిజ్యశరాసనః। జయమఘోషయ
స్యతు కేవలంగజవతీజవతీవ్రహయాచమూః॥ ౧౦॥ అవనిమేకరథేనవరూ
నా జితవతః కిలతస్యధనుర్భృతః। విజయదుందుభితాంయయురర్ణవా ఘన
వానరవాహనసంపదః॥ ౧౧॥ శమితపక్షబలశ్శతకోటినాశిఖరిణాంకులిశే
పురందరః। సశరవృష్టిముచాధనుషాద్విషాంస్వనవతానవతామరసా న
ః॥ ౧౨॥ చరణయోర్నఖరాగసమృద్ధిభిర్మకుటరత్నమరీచిభిరస్పృశన్। నృ
తయశ్శతశోమరతోయథాశతమఖంతమఖండితపౌరుషం॥ ౧౩ ॥ నివవృ
తేసమహార్ణవరోధసస్సచివకారితబాలసుతాంజలీన్। సమనుకంప్యసపత్న

చాద్యచ్-రఘూణాముద్వహాత్ రఘునాయకాత్ ఉదయంవృద్ధింహ స్తమయంనాశంచే
ష్యభయంఅనశిరే లేభిరే-కుతః హియస్మాత్కారణాత్ సః దశరథః-నిదేశం ఆజ్ఞాం అలం
ఘయతాం-శోభనంహృదయంయస్యసుహృత్ మిత్రమభూత్ (*)సుహృద్దుర్హృదౌ మి
త్రామిత్రయోరితినిపాతః- ప్రతిగర్జతాంప్రత్యర్థినాంఅయోవత్ హృదయంయస్య
యోహృదయః కఠినచిత్తోభూత్ - స్వాజ్ఞాకారిణో రక్షతి-అన్యాన్నాశయతీత్యర్థః॥ ౯॥
జయదితి॥ అధిజ్యశరాసనః సః దశరథః-ఉదధినేమింసముద్రవేష్టనాం మేదినీంఏకరథే
అజయత్-స్వయమేకఏవాజైషీదిత్యర్థః గజవతీగజయుక్తాజవేనతీవ్రాః జవాధికాః హ
యాః యస్యాస్సాచమూస్తు-అస్యనృపస్యకేవలంజయమఘోషయత్ అప్రథయత్-స్వయ
మేకవీరస్యచమూరుపకరణమాత్రమిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ అవనిమితి॥ వరూధినారథగుప్తి
మతా॥ని॥ వరూథోరథగుప్తిర్యాతిరోధత్రైరథస్థితమితిసజ్జనః-ఏకరథేనాద్వితీయరథేన
అవనింజితవతః ధనుర్భృతః నరవాహనసంపదః కుబేరతుల్యశ్రియః తస్యదశరథస్య-ఘన
రవాః మేఘసమఘోషాః అర్ణవాః విజయదుందుభితాంయయుః- అర్ణవాంతవిజయీత్య
ర్థః॥ ౧౧॥ శమితేతి॥ పురందరః ఇంద్రః - శతకోటినాశతాశ్రిణా కులిశేనవజ్రేణ-
శిఖరిణాం పర్వతానాంశమితపక్షబలః ని నాశితపత్రసారః నవతామరసాననః నవపంకజా
ననః-సః దశరథః శరవృష్టిముచాస్వనవతాధ్వనిమతాధనుషా-ద్విషాంశత్రూణాం శమి
తః పక్షః సహాయః బలంచయేనసః తథోక్తః॥ ని॥ పక్షఃపార్శ్వగరుత్సాధ్య సహాయబలభి
త్తిష్వితియాదవః॥ ౧౨॥ చరణయోరితి ॥ శతశః పృథివీపతయః రాజానః- అఖండితపౌ
రుషంతందశరథం - మరుతో దేవాః శతమఖంయథాశతక్రతుమివనఖరాగేణ నఖకాం
త్యాసమృద్ధిభిః సంపాదితర్ద్ధిభిః మకుటరత్నమరీచిభిః చరణయోస్స్పృశన్ - తంప్రణే
మురిత్యర్థః॥ ౧౩॥ నివవృతఇతి ॥ సదశరథః సచివైర్మంత్రిభిః కారితాః సంప్రయోగి

పరిగ్రహానలకానలకావవనాంపురీం॥౧౪॥ఉపగతోపిసమండలనాభితామనుదితాన్యయ
పితాతపవారణః। అజితమస్తినృపాస్పద మిత్యభూదనలసోనలసోమసమా
ద్యుతిః॥౧౫॥తమపహాయకకుత్థ్సకులోద్భవంపురుషమాత్మభువంచపతివ్ర
తా।నృపతిమన్యమసేవతదేవతాసకమలాకమలాఘవమర్థిషు॥౧౬॥తమ
లభన్తపతింపతిదేవతాశ్శిఖరిణామివ సాగరమాపగాః । మగధకోసలకే

తాఃబాలసుతానామంజలయోయైస్తాః-స్వయమసమ్ముఖాగతానిత్యర్థః-అనలకా
హతభర్తృకతయాఅలకసంస్కారశూన్యాః-సపత్నపరిగ్రహాఃశత్రుపత్నీః॥ని॥పత్నీ
పరిజనావాసమూలశాపాఃపరిగ్రహాఇత్యమరః- సమనుకంప్యఅనుగృహ్య - అలకానవ
మాంఅలకానగరాదన్యూనాంపురీంఅయోధ్యాంప్రతి-మహార్ణవానాంసముద్రాణాం
రోధసఃపర్యంతాత్ నివవృతే-శరణాగతవత్సలఇతిభావః॥౧౪॥ ఉపగతఇతి॥ అనుదితం
అనుత్థితంఅన్యత్స్వచ్ఛత్రాతిరిక్తంసితాతపవారణంశ్వేతచ్ఛత్రంయస్యసఃఅనలసోమ స
మద్యుతిఃఅనలసోమయోఃఅగ్నిచంద్రయోస్సమానద్యుతిః తేజఃకాంతిశ్చయస్య సః దశర
థః-మండలస్యద్వాదశరాజమండలస్యనాభితాంప్రధానమహీపతిత్వంఉపగతోపిచక్రవ
ర్తీసన్నిత్యర్థః॥ని॥అథనాభిస్తుజంత్వంగేయస్యసంజ్ఞాప్రకాశితా। రథచక్రస్యమధ్యస్థపిం
డికాయాంపునస్స్త్రియాం। ఆద్యక్షత్రియభేదేంత్యేవనాముఖ్యేమహీపతావితి కేశవః -
అజితంనృపాస్పదమస్తిజేతవ్యపరమహీమండలం అస్తీతిబుద్ధ్యా అనలసఃఅప్రమత్తః అ
భూత్ -విజితనిఖిలజేతవ్యోపిపునఃజేతవ్యాంతరవానివజాగరూకఏవావతిష్ఠ దిత్యర్థః-
ద్వాదశరాజమండలంతుకామందకేనోక్తం॥శ్లో॥ అరిమిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రామి
త్రమతఃపరం।అథారిమిత్రమిత్రంచవిజిగీషోఃపురస్సరాః ॥ పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతఃపశ్చా
దాక్రందస్తదనంతరం। ఆసారావనయోశ్చైవవిజిగీషోస్తుపృష్ఠతః॥ అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ
మధ్యమోభూమ్యనంతరః। అనుగ్రహేసంహతయోస్సమస్తవ్యస్తయోర్వధే ॥ మండలా
ద్బహిరేతేషాముదాసీనోబలాధికః।అనుగ్రహసంహతానాంవ్యస్తానాంచపరఃప్రభుః.
అరిమిత్రాదయఃపంచవిజిగీషోఃపురస్సరాః- పార్ష్ణిగ్రాహః ఆక్రందః పార్ష్ణిగ్రాహా
సారఃఆక్రందాసారశ్చేతిపృష్ఠతశ్చత్వారః-మధ్యమోదాసీనౌద్వౌవిజిగీషురిత్యేకఃఏవం
ద్వాదశరాజమండలం- తత్రోదాసీనమధ్యమోత్తరశ్చక్రవర్తీ-దశరథశ్చేతి తాత్పర్యా
ర్థః॥౧౫॥తమితి॥ పత్యౌవ్రతంనియమోయస్యాస్సాపతివ్రతా సకమలా కమలహస్తా
దేవతాలక్ష్మీఃఅర్థిషుఇవయేఅలాఘవంలఘుత్వరహితంఅపరాఙ్ముఖమిత్యర్థః-కకు
త్థ్సకులోద్భవంతందశరథం-ఆత్మభువంపురుషంవిష్ణుంచఅపహాయఅన్యంకం నృపమసే
వత-కమపినాసేవతేత్యర్థః- విష్ణావివవిష్ణుతుల్యేతస్మిన్నపిశ్రీఃస్థిరాభూదిత్యర్థః॥౧౬॥
తమితి॥ పతిర్దేవతాయాసాంతాఃపతిదేవతాః పతివ్రతాః మగధాఃకోసలాః కేక
యాంశ్చజనపదాఃశాసంతీతితచ్ఛాసినః తేషాంరాజ్ఞాంమహితరఃపుత్ర్యః-సుమిత్రా

యశాసినాందుహితరోహితరోపితమార్గణమ్॥౧౭॥ప్రియతమాభిర
నృపతిర్బభౌతిసృభిరేవభువంసహశక్తిభిః।ఉపగతోవినినీషురివప్రజా
రిహాయోరిహాయోగవిచక్షణః॥౧౮॥సకిలసంయుగమూర్ధ్నిసహాయ
ంమఘువతఃప్రతిపద్యమహారథః।స్వభుజవీర్యమగాపయదుచ్ఛ్రితంసురవ
రవధూతభయాశ్రుభిః॥౧౯॥క్రతుషుతేనవిసర్జితమౌళినాభుజసమా
హృతదిగ్వసునాకృతాః। కనకయూపసముచ్ఛ్రయశోభినోవితమసాతమ
సరయూతటాః॥ ౨౦ ॥అజినదండభృతంకుశమేఖలాంయతగిరంమృగ

సల్యాక్తైకేయ్యాఇత్యర్థః - అత్రక్రమోనపవక్షితః - అహితరోపితమార్గణంశత్రు
తకలంబం॥ ని ॥కలంబమార్గణశరాఇత్యమరః- తందశరథంశిఖరిణాంస్మాభృతాం
హితరః - ఆసమంతాదపగచ్ఛంతీతి అప్సంబంధినావేగేనగచ్ఛంతీతివాఆపగాఇతిక్షీ
స్వామీ - తాఃసద్యఃసాగరమివపతింభర్తారమలభంత ॥ ౧౭ ॥ప్రియతమాభిరితి ॥
ర్ణశత్రూన్ఘ్నంతీతిఅరిహాణఃరిపుఘ్నాః- హంతేఃక్విప్ (※)బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు
విత్యస్యనియమస్యప్రాయికత్వాత్ - యథాహన్యాసకారః - ప్రాయికశ్చాయంని
మః- క్వచిదన్యస్మిన్నుపపదేదృశ్యతే- మధుహా- ప్రాయికత్వంచవక్ష్యమాణస్యబహు
గహాణస్యపురస్తాదపకర్షణాల్లభ్యతఇతి - తేషుయోగేషుఉపాయేషుచక్షణోద
ః॥ ని ॥యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వత్యమరః- ఇందిరాపియోజ్యామే
- అసౌదశరథఃతిసృభిః ప్రియాభిస్సహప్రజాఃవినినీషుః వినేతుమిచ్ఛుఃతిసృభిఃప్రభు
తోత్సాహశక్తిభిరేవసహభువముపగతోహరిహయఃఇంద్రఇవబభౌ ॥ ౧౮ ॥సఇతి॥
హారథఃసఃదశరథఃసంయుగమూర్ధ్నిరణరంగే-మఘువతఃఇంద్రస్యసహాయతాంసహా
త్వంప్రతిపద్యశరైర్బాణైఃఅవధూతభయానివర్తితత్రాసాఃసురాణాంవధ్వఃతాః -
చ్ఛ్రితంస్వభుజవీర్యంఅగాపయత్కిల-గాయతేఃశబ్దకర్మత్వాద్గతిబుద్ధీత్యాదినాసురవ
నామపికర్మత్వం॥ ౧౯ ॥క్రతుష్వితి ॥ క్రతుషుఅశ్వమేధేషువిసర్జితమౌళినాఅవ
పితకిరీటేనయావద్యజ్ఞమధ్వర్యుర్యేవరాజా భవతీతిరాజచిహ్నత్యాగవిధానాదిత్యభి
రియః॥ని॥ మౌళిఃకిరీటేధమ్మిల్ల ఇతివిశ్వః-భుజసమాహృతదిగ్వసునాభుజార్జితదిగం
సంపదాఅనేనక్షత్రియస్యభుజార్జితమిత్యుక్తనియమార్జితధనత్వంసద్వినియోగ కారిత్వం
సూచ్యతే వితమసాతమోగుణరహితేనతేనదశరథేన -తమసాసరయ్వోఃతటాఃకన
యూపానాంసముచ్ఛ్రయేణసమున్నయేనశోభినఃభాసురాః కృతాఃకనకమయత్వంచ
యూపానాంశోభార్థం - విధ్యభావాత్ - హేమయూపాస్తుశోభనాఇతిభావః॥౨౦॥
జినేతి ॥ ఈశ్వరోభగవానష్టమూర్తిఃఅజినంకృష్ణాజినందండంఔదుంబరంచబిభ
త్యజినదండభృత్తాం- కృష్ణాజినేనదీక్షయతి- ఔదుంబరందీక్షితదండంయజమానా
ప్రయచ్ఛతీతివిధానాత్- కుశమయీమేఖలాయస్యాస్తాంకుశమేఖలాం-శరమయీ

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

శృంగపరిగ్రహాం। అధివసంస్తనుమధ్వరదీక్షితామసమభాసమభాసయదీ
శ్వరః॥ ౨౧॥ అవభృథప్రయతో నియతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణో
చితః। నమయతిస్మ స కేవలమున్నతం వనముచే నముచేరరయే శిరః॥ ౨౨॥
కృదేకరథేన తరస్వినా హరిహయాగ్రసరేణ ధనుర్భృతా। దినకరాభిముఖా
రణరేణవో రురుధిరే రుధిరేణ సురద్విషామ్॥ ౨౩॥ అథ సమావవృతే కుసుమా
ర్నవైస్తమివ సేవితుమేకనరాధిపం। యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాం సమధు
రం మధురంచితవిక్రమమ్॥ ౨౪॥ జిగమిషుర్ధనదాధ్యుషితాం దిశం రథయు
జా పరివర్తితవాహనః। దినముఖాని రవిర్హిమనిగ్రహైర్విమలయన్మలయం
నగమత్యజత్॥ ౨౫॥ హిమవివర్జితచందనపల్లవం విరహయన్మలయాద్రి

మౌంజీ వా మేఖలా – తయా యజమానం దీక్షయతీతి విధానాత్ – యతగిరం వాచంయమ
వాచంయమశ్చ దీక్షిత ఇతి శ్రుతేః – మృగశృంగపరిగ్రహాం మృగస్య కృష్ణసారస్య శృంగం పరిగ్రహో
కండూయనసాధనం యస్యాస్తాం – కృష్ణవిషాణయా కండూయత ఇతి విధేః – అధ్వరదీక్షితర
తాం అధ్వరసంస్కారవిశేషయుక్తాం తనుం దాశరథీం అధివసన్ వర్తిష్ణుః అత ఏవ అసమభాగి
భాదీప్తిర్యస్మిన్ కర్మణి తథా భవతి తథా సమభాసయత్ భాసయతిస్మ ॥ ౨౧ ॥ అవభృ
థేతి॥ అవభృథప్రయతః అవభృథేన దీక్షాంతేన ప్రయతః నియతేంద్రియః సురసమాజసమా
క్రమణోచితః దేవసభాధిష్ఠానార్హః సదశరథః – ఉన్నతం శిరః వనముచే జలవర్షిణే ము
ని ॥ వనం నీరం వనం సత్వమితి శాశ్వతః – నముచేరరయే కేవలం ఇంద్రాయైవ నమయతిస్మ క్రి
న కస్మైచిదన్యస్మై మానుషాయేత్యర్థః ॥ ౨౨ ॥ అసకృదితి ॥ ఏకరథేన అద్వితీయరథ్యేన
రస్వినా బలవతా హరిహయస్య ఇంద్రస్య అగ్రసరేణ ధనుర్భృతా తేన సకృద్బహుశో దినక
రస్య అభిముఖా అభిముఖోస్థితా ఇత్యర్థః – రణరేణవః సురద్విషాం రక్షసాం రుధిరేణ న
క్తేన రురుధిరే నివారితాః॥ ౨౩ ॥ అథేతి ॥ యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాం ధర్మరాజధనద
వరుణేంద్రాణాం సమా ధూర్భారో యస్య సః తం సమధురం మాధ్యస్థ్య వ్యవహరణసన్నియమా
నైశ్వర్యైస్తుల్య ఇత్యర్థః (*) ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినా సమాసాంతో చ్ప్రత్యయః – అంచిత
తవిక్రమం పూజితపరాక్రమం ఏకనరాధిపం తం దశరథం సేవితుమివ మధుర్వసంతః
ని ॥ అథ పుష్పరసే మధు। చైత్రే దైత్యే వసంతే చ మధురితి విశ్వః – సమధురం మధురేణ సహితం
యథా తథా నవైః కుసుమైరుపలక్షితః సన్ సమావవృతే సమాగతః॥ శ్లో ॥ రిక్తహస్తేన నోప
యాద్రాజానం దైవతం గురుమితి వచనాదితి భావః ॥ ౨౪ ॥ జిగమిషురితి ॥ ధనదాధ్యుషిత
తాం కుబేరాధిష్ఠితాం దిశం ఉత్తరాం జిగమిషుః గంతుమిచ్ఛుః రథయుజా సారథినా అనూరు
రుణా పరివర్తితవాహనో నివర్తితాశ్వః రవిః హిమస్య నిగ్రహైః నిరాకరణైః దినముఖాని
ఖాతాని విమలయన్ విశదయన్ మలయం నగం మలయాచలం అత్యజత్ – దక్షిణాం దిశం
అత్యాక్షీదిత్యర్థః॥ ౨౫॥ హిమవివర్జితేతి॥ హిమేన వివర్జితాః మలినీకృతాః – చందనానాం

య్యదఙ్ముఖః। విహగయోః కృపయేవ శనైర్యయౌ రవిరహర్విరహధ్రువభేద
ణ్ణః॥ ౨౬॥కుసుమజన్మ తతో నవపల్లవ స్తదనుషట్పదకోకిలకూజితం। ఇతి
థాక్రమమావిరభూన్మధుద్రుమవతీమవతీర్య వనస్థలీమ్॥ ౨౭॥నయగు
ణోపచితామివ భూపతేస్సదుపకారఫలాం శ్రియమర్థినః। అభియయుస్సర
మధుసంభృతాం కమలినీమలినీరపతత్రిణః॥ ౨౮ ॥కుసుమమేవ న కేవల
ర్తవం నవమశోకతరోః స్మరదీపనం। కిసలయప్రసవోపి విలాసినాం మద
తా దయితా శ్రవణార్పితః॥ ౨౯ ॥విరచితా మధునోపవనశ్రియామభిన
ఇవ పత్రవిశేషకాః। మధులిహాం మధుదానవిశారదాః కురవకా రవకార
ణాం యయుః॥ సువదనావదనాసవసంభృత స్తదనువాదిగుణః కుసుమో

...గ్రపుష్పాణాం పల్లవాః యస్యతం - మణియాఖ్యనుద్రిం విరహాయక పరిత్యజన్ ఉదఙ్ముఖః
...రక్షిత్రరాభిముఖో రవిస్సూర్యః - అహ్నో విరహః అహర్విరహః తస్మిన్ ధ్రువః నిశ్చితః ఖేదోపి
...సత్వాగోయయోస్తయోః - విహగయోశ్చక్రవాకయోః స్త్రీపుంసయోః కృపయేవ శనై
...వభాగామ - వసంతే నిశాయా అల్పత్వాదహ్నో మహత్త్వాదుత్ప్రేక్షా॥ ౨౬ ॥కుసుమేతి॥
...సమదౌ కుసుమజన్మ - తతో నవపల్లవః - తదను (*) అనులక్షణ ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వి
...జ్ఞేయా - తదుభయానంతరం షట్పదానాం కోకిలానాంచ కూజితం ఇత్యేవం ప్రకారేణ య
...క్రమం ఉత్క్రమమనతిక్రమ్య యథాక్రమం ద్రుమవతీం ద్రుమభూయిష్ఠాం వనస్థలీమవ
...ప్రవిశ్య మధుః వసంతః ఆవిరభూత్ - కేషాంచిత్పూర్వమాణాం పల్లవ ప్రాథమ్యేపి కేషాం
...నదీనత్కుసుమప్రాధాన్యాన్నోక్తక్రమస్యదృష్టో విరోధః॥ ౨౭ ॥నయేతి॥నయో నీతిః శేవగుణః
...రేణ - అథవా నయేన గుణైః రౌదార్యాదిభిశ్చ ఉపచితాం - సతాం ఉపకారః ఫలం యస్యా
...ధన స్సదుపకారఫలాం భూపతేః దశరథస్య శ్రియమర్థినః ఇవ - మధునా వసంతేన సంభృ
...యవాం సమ్యక్పుష్టాం సరసస్సంబధినీం కమలినీం పద్మినీం అలినీరపతత్రిణః అళయః భృంగాః
...అంబుపతత్రిణో హంసా వయశ్చ అభియయురాగతాః॥ ౨౮ ॥కుసుమమితి॥ ఋతుర స్య ప్రాప్తః
...ఆర్తవం (*) ఋతోరణిత్యణ్ ప్రత్యయః - నవం ప్రత్యగ్రం అశోకతరోః కుసుమమేవ స్మర
...స్య దీపనం న - కింతు విలాసినాం మదయితా మదకరః దయితా శ్రవణార్పితః కిసలయప్రసవః
...వోపి పల్లవసంతానోపి స్మరదీపనః ॥ ౨౯ ॥ విరచితేతి ॥ మధునా వసంతేన ఉపవనశ్రియాం విర
...వ్యాపితాః అభినవాః పత్రవిశేషకాః పత్రరచనా ఇవ స్థితాః - మధూనాం మకరందానాం దాన
...అనువిశారదాః దానచతురాః కురవకాః తరవః - మధులిహాం మధుపానాం రవే కారణతాం
...ఖాన్ యయుః - భృంగాః కురవకమధూని పీత్వా జగురిత్యర్థః - దానశౌండాః అర్థినః స్తువం
...దిశతీతి భావః॥ ౩౦ ॥ సువదనేతి ॥ సువదనావదనాసవేన కాంతాముఖమద్యేన సంభృతో జ
...ఉదనితః - తత్రస్య దోహదమితి ప్రసిద్ధిః - తస్యానువాదీ సదృశో గుణో గంధగుణో యస్యసః

ద్గమః।మధుకరైరకరోన్మధులోలుపైర్వకులమాకులమాయతపఙ్క్తిభిః॥౩౦॥ఉ
పహితంశిశిరాపగమశ్రియాముకుళజాలమశోభతకింశుకే।ప్రణయినీవనఖ
క్షతమండనంప్రమదయామదయాపితలజ్జయా॥౩౧॥వ్రణగురుప్రమదాధ
రదుస్సహంజఘననిర్విషయీకృతమేఖలమ్। నఖలుతావదశేషమపోహితుం
తుంరవిరలంవిరళంకృతవాన్హిమమ్॥ ౩౩॥అభినయాన్పరిచేతుమివోద్యతా
తామలయమారుతకంపితపల్లవా।అమదయత్సహకారలతామనస్సకలికాకలి
లికామపితామపి॥౩౪॥ ప్రథమమన్యభృతాభిరుదీరితాఃప్రవిరళా ఇవముగ్ధవ
వధూకథాః।సురభిగంధిషుశుశ్రువిరేగిరఃకుసుమితాసుమితావనరాజిషు॥
శ్రుతిసుఖభ్రమరస్వనగీతయఃకుసుమకోమలదంతరుచోబభుః। ఉపవనాం

కుసుమోద్గమఃకర్తా - మధులోలుపైఃఆయతపఙ్క్తిభిర్మధుకరైఃకరణైః - వకుళంవకుళవృ
వృక్షంఆకులమకరోత్॥౩౧॥ఉపహితమితి॥ శిశిరాపగమశ్రియావసంతలక్ష్మ్యాకింశుకేసప్ర
వృక్షేపలాశవృక్షే॥ ని ॥పలాశేకింశుకఇత్యమరః- ఉపహితందత్తంముకుళజాలం- మదేన
నయాపితలజ్జయా అపగతత్రపయాప్రణయినిప్రియే ఉపహితందత్తంనఖక్షతమేవమండ
డనంతదివఅశోభత॥ ౩౨ ॥ వ్రణేతి ॥ వ్రణైఃదంతక్షతైఃగురుభిఃదుర్భరైఃప్రమదానామధర
రైరోష్ఠైఃదుస్సహం- హిమస్యవ్యథాకరత్వాదసహ్యం- జఘనేషునిర్విషయీకృతానిరధ
కాశీకృతామేఖలాయస్యతత్- శైత్యాత్త్యాజితమేఖలమిత్యర్థః - ఏవంభూతంహిమం
విఃతావత్తదావసంతేఅశేషంయథాతథా అపోహితుంనిరసితుంనాలంఖలునశక్తోహి
కింతువిరళంకృతవాన్- తనూచకార॥ ౩౩ ॥అభినయానితి ॥అత్రచూతలతాయాఃనర్తక
కీసమాధిరభిధీయతే- అభినయాన్నృత్యవ్యంజకాన్వ్యాపారాన్॥ ని ॥ వ్యంజకాభినయా
యౌసమావిత్యమరః - పరిచేతుమభ్యసితుంఉద్యతేవస్థితాసతీ మలయమారుతేనకంపితాః
పల్లవాయస్యాస్సామలయమారుతకంపితపల్లవా- పల్లవశబ్దేనహస్తోగమ్యతే -సకలికాస్స
కోరకా॥ని॥కలికాకోరకఃపుమానిత్యమరః-సహకారలతా- కలిఃకలహఃద్వేషఉచ్యతే
ని॥ కలిస్స్యాత్కలహేశూరేకలిరంత్యయుగేయుధీతిశ్వాః- కామోరాగఃతజ్జితామపి-
జితరాగద్వేషిణాంయోగినామపీత్యర్థః-మనఃఅమదయత్ ॥ ౩౪ ॥ ప్రథమమితి॥సురభి
గంధోయాసాంతాసు-సురభిగంధిషు (*) గంధస్యేత్యాదినాఇత్సమాసాంతః-కుసు
మితాకుసుమాన్యాసాంసంజాతానికుసుమితాః-తాసువనరాజిషువనపఙ్క్తిషుఅన్యభృ
తాభిఃకోకిలాభిఃప్రథమంప్రారంభేఉదీరితాఃఉక్తాః - అతఏవమితాఃపరిమితాః- గిరః
ఆలాపాః - ప్రవిరళాఃమాంద్యాత్ స్తోకోక్తాఃముగ్ధవధూకథాఇవముగ్ధవధూనామబలా
నాంవాచఇవశుశ్రువిరేశ్రుతాః॥౩౫॥శ్రుతీతి॥శ్రుతిసుఖాఃవర్ణమధురాఃభ్రమరస్వనాఏవ
గీతయోయాసాంతాఃకుసుమాన్యేవకోమలాఃదంతరుచఃదంతకాంతయోయాసాంతాః

ః॥లతాః పవనాహతైః కిసలయైస్సలయైరివ పాణిభిః॥ ౩౬ ॥ లలితవిభ్రమబం
వస్తువిచక్షణం సురభిగంధపరాజిత కేసరం। పతిషు నిర్వివిశుర్మధుమంగనాస్స్మర
ద్సఖం రసఖండవివర్జితం॥ ౩౭॥ శుశుభిరే స్మితచారుతరాననాః స్త్రియ
స్ప్లవశ్లథశింజితమేఖలాః। వికచతామరసా గృహదీర్ఘికా మదకలోదకలో
ద్విహంగమాః॥ ౩౮ ॥ గమయితుం ప్రభురేష సుఖేన మాం న భవతీతి చ పాంథ
క్షాలసః। ఇతి దయాత ఇవాభవదాయతా న రజనీ రజనీశవతీ మధౌ॥ ౩౯ ॥
ముపయయౌ తనుతాం మధుఖండితా హిమకరోదయపాండుముఖచ్ఛవిః ।
దృశమిష్టసమాగమనిర్వృతిం వనితయానితయా రజనీవధూః॥ ౪౦॥ తిలక

నాం

— అనేన సస్మితత్వం వివక్షితం - ఉపవనాం లతాః పవనేనాహతైః కంపితైః కిసలయైః సల
కుసుమైస్సాభినయైః - లయశబ్దేన లయానుగతో భినయో లక్ష్యతే - ఉపమేయే పవనాహతైరి
సక్రియత్వాభిధానాత్ పాణిభిరివ బభుః - అనేన లతానాం నర్తకీసామ్యం గమ్యతే॥ ౩౬॥
మధ్వితి॥ అంగనాః స్త్రియః - లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణం మధురవిలాస ఘటనాపటుం -
సురభిణా మనోహరేణ గంధేన పరాజిత కేసరం నిర్జితవకుళపుష్పం ॥ ని ॥ అథ కేసరో వ
ళ ఇతి కేశవః - స్మరస్య సఖాయం స్మరసఖం స్మరోద్దీపకమిత్యర్థః - మధుం మద్యం (*)
అర్ధర్చాః పుంసి చేతి పుంలింగతా - తదుక్తం॥ శ్లో ॥ మకరందస్య మద్యస్య మాక్షికస్యాపి
వాచకః। అర్ధర్చాదిగణే పాఠాత్ పున్నపుంసకయోర్మధు రితిశబ్దార్ణవే ॥ పతిషు
యోః రసఖండవివర్జితం అనురాగభంగరహితం యథా తథా నిర్వివిశుః పరస్పరానురాగ
పూర్వకం పతిభిస్సహాపపురిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ శుశుభిరఇతి॥ వికచతామరసాః వికసితకమ
లాః మదేన కలాః అవ్యక్తమధురం ధ్వనంతః ఉదకలోలవిహంగమాః జలప్రియపక్షిణః హం
సాదయో యాసు తాః - మదకలోదకలోలవిహంగమాః - గృహేషు దీర్ఘికాః వాప్యః
గృహదీర్ఘికాః స్మితేన చారుతరాణి అత్యంతచారూణి ఆననాని యాసాం తాః - శ్లథాః శిం
జితాః మేఖలాః యాసాం తాః - శింజితేతి కర్తరి క్తః - స్త్రియ ఇవ శుశుభిరే॥ ౩౮॥ గమయి
తుమితి॥ కించ మధౌ వసంతే ఇతి అనేన ప్రకారేణ అలసః - ఏష పాంథజనః పథికజనః మాం
సుఖేన గమయితుం యాపయితుం ప్రభుః సమర్థః న భవతి - ఇతి ఇత్థం దయాత ఇవ దయావ
శాదివ రజనీశవతీ చంద్రవతీ రజనీ రాత్రిః ఆయతా దీర్ఘా నాభవత్ - నబభూవ ॥ ౩౯ ॥
ఉపయయావితి॥ మధునామధుసమయేన ఖండితా కాలప్రాప్స్వంగమితా - క్షీయంతే ఖలు ఉత్త
రాయణే రాత్రయః - ఖండితాఖ్యా నాయికా చ గమ్యతే - హిమకరోదయేన చంద్రోదయే
న పాండుః ముఖస్య ప్రదోషస్యవక్త్రస్య చ ఛవిర్యస్యాస్సా - రజనీవధూః - ఇష్టసమాగ
మనిర్వృతిం ప్రియసంగమసుఖం అనితయా అప్రాప్తయా - ఇణ్ ధాతోః కర్తరి క్తః - వని
తయా సదృశం తుల్యాం తనుతాం కార్శ్యం ఉపయయౌ॥ ౪౦ ॥ తిలకేతి ॥ తిలకానాం వృ

మస్తకహర్మ్యకృతాస్పదైః కుసుమమధ్వనుషంగసుగంధిభిః। కలమగీయత భృంగవిలాసినాం స్మరయుతైరయుతైరబలాసఖైః॥ ౪౧॥ అపతుషారతయా విశదప్రభైస్సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః। కుసుమచాపమతేజయదంశుభిర్హిమకరో మకరోచ్ఛ్రితకేతనం॥ ౪౨॥ అనలసాన్యభృతానలసాన్మనః కమలధూళిభృతా మరుతేరితా। కుసుమభారనతాధ్వగయోషితామసమశోకమశోకలతాకరోత్ ॥ ౪౩ ॥ విశదచంద్రకరం సుఖమారుతం కుసుమితద్రుమమున్మదకోకిలం। తదుపభోగరసం హిమవర్షిణః పరమృతోపమతాం యయౌ॥ హుతహుతాశనదీప్తి వనశ్రియః ప్రతినిధిః కనకాభరణస్య యత్ ।

షువిశేషాణాం మస్తకముపరిభాగః - తదేవహర్మ్యం ప్రాసాదః తత్రకృతాస్పదైః నివిష్టైః సు కుసుమానాం మధునో మకరందస్యానుషంగస్సంపర్కః తేనసుగంధిభిః - స్మరయుతైః సకామైః - అబలానాం సఖాయః అబలాసఖాః తైః (*) రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ - భృంగా ఏవవిలాసినః స్తేషామయుతైః బహుభిః - కలం మధురం అగీయత - చుకూజే - కామినో హి హర్మ్యారూఢాస్సప్రియాస్సకామాః కుసుమాదిభ్యో గృహీతస్య మధునః ఆస్వాదనేన సురభయః కలం గాయంతి - యద్యప్యయుతశబ్దేన దశసహస్రాణ్యభిధీయంతే - తథాప్యత్ర బహుత్వోపలక్షకతయా ప్రయుక్తం ॥ ౪౧ ॥ అపేతి॥ హిమకరశ్చంద్రః అపతుషారతయా అపగతనీహారతయా విశదప్రభైః నిర్మలకాంతిభిః సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః - సురతరాగజదాహహారిభిః అంశుభిః - మకరేణ ఉచ్ఛ్రితం కేతనం యస్య తం లబ్ధావకాశత్వాదుచ్ఛ్రితధ్వజమితిభావః - కుసుమచాపం మన్మథం - అతేజయత్ న్యశాతయత్ - తిజనిశాతన ఇతి ధాతోర్ణ్యంతాల్లఙ్ - సహకారిలాభాత్కామస్తీక్ష్ణో భూదిత్యర్థః॥ ౪౨॥ అనలసేతి॥ అనలసా కలకూజితే ప్రవీణా అన్యభృతా కోకిలా యస్యాం సా - తథా - కమలధూళిభృతా కమలపరాగయుక్తేన మరుతా పవనేన ఈరితా కంపితా కుసుమభారైర్నతా నమ్రా అశోకలతా అశోకతరువల్లీ అధ్వగయోషితాం పాంథవధూనాం అసమశోకమతిదుఃఖం మనః అనలసాత్ అగ్న్యధీనం అగ్నిస్వరూపమితి యావత్ - అకరోత్ (*) విభాషాసాతికార్త్స్న్యే ఇతి సాతిప్రత్యయః॥ ౪౩ ॥ విశదేతి ॥ హిమవర్షిణః ఋతోః శిశిరఋతోః పరం తత్ప్రసిద్ధం వసంతాఖ్యం వస్తు అమృతోపమతాం అమృతసామ్యం యయౌ ప్రాప - కీదృశం - విశదాః అపతుషారత్వాన్నిర్మలాశ్చంద్రకరాశ్చంద్రరశ్మయో యస్మింస్తత్ - సుఖయతీతి సుఖః మారుతో వాయుర్యస్మింస్తత్ - కుసుమితద్రుమం పుష్పితవృక్షం - ఉన్మదాః కోకిలాః యస్మింస్తత్ - ఉపభోగరసః సంభోగశృంగారః ప్రచురః - తదితి సామాన్యాపేక్షయా నపుంసకత్వనిర్దేశః॥ ౪౪ ॥ హుతేతి॥ హుతహుతాశనదీప్తి ఆజ్యాదిప్రజ్వలితాగ్నిప్రభం యత్కుసుమం కర్ణికారమిత్యర్థః - వనశ్రియో వనలక్ష్మ్యాః కనకాభరణస్య

యునతయః కుసుమం దధు రాహితం తదలకేదల కేసర పేశలం॥౪౪॥ అళిభి
రంజనబిందుమనోహరైః కుసుమపఙ్క్తినిపాతిభిరంకితః। నఖలుశోభయతి
స్మవనస్థలీంనతిలకస్తిలకఃప్రమదామివ॥౪౫ ॥అమదయన్మధుగంధసనాథ
యాకిసలయాధరసంగతయామనః।కుసుమసంభృతయానవమల్లికాస్మిత
రుచాతరుచారువిలాసినీ॥౪౬ ॥అరుణరాగనిషేధిభిరంశుకైఃశ్రవణలబ్ధప
దైశ్చయవాంకురైః। పరభృతాంవిరుతైశ్చవిలాసినఃస్మరబలైరబలైకర
సాఃకృతాః॥ ఉపచితావయవాశుచిభిఃకణైరళికదంబకయోగముపేయు
షీ।సదృశకాంతిరలక్ష్యతమంజరీతిలకజాలకజాలకమౌక్తికైః॥ ధ్వజపటం

ఃసువర్ణాభరణస్యప్రతినిధిః- అభూదితిశేషః - దళేషుకేసరేషుచయత్పేశలంసుకుమార
పత్రాంకింజల్కమిత్యర్థః- ఆహితంతత్కుసుమంయువతయఃఅలకేచూర్ణకుంతలేషు -
జాతావేకవచనందధుః ॥ ౪౪ ॥ అళిభిరితి ॥ అంజనబిందుమనోహరైఃకజ్జలకణసుంద
రైఃకుసుమపఙ్క్తినిపాతిభిరళిభిఃఅంకితఃచిహ్నితఃతిలకఃశ్రీమన్నామవృక్షః ॥ ని ॥తిలకఃతి
క్షురః శ్రీమానిత్యమరః-వనస్థలీం - తిలకోపిశేషః॥ ని ॥తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణివిశే
షకం।ద్వితీయంచతురీయంచనస్త్రియామిత్యమరః - ప్రమదామివనశోభయతిస్మేతిన -
అశోభయదిత్యర్థః (*) లట్స్మ ఇతిస్మయోగాద్భూతేపిలట్ ॥ ౪౫ ॥అమదయదితి ॥
తరుచారువిలాసినీతరోఃపుంసఃచారువిలాసినీనవమల్లికాసప్తలాఖ్యాలతా॥ ని॥సప్తలా
నవమల్లికేత్యమరః- మధునోమకరందస్యను ద్యస్యచగంధేనసనాథయాగంధప్రధానయే
త్యర్థః - కిసలయమేవ అధరఃతత్రసంగతయాప్రసృతయేత్యర్థః - కుసుమైస్సంభృత
యాసంపాదితయాకుసుమరూపయేత్యర్థః- స్మితరుచాహాసకాంత్యామనః- పశ్యతా
మితిశేషః- అమదయత్॥ ౪౬ ॥అరుణేతి ॥ విలాసినఃవిలసనశీలాఃపురుషాః (*) వాకష
లసేత్యాదినాఘినుణ్ప్రత్యయః - అరుణస్యఅనూరోఃరాగంనిషేధంతితిరస్కుర్వంతీత్య
రుణరాగనిషేధినః- తైఃకుసుంభకాదిరంజనాత్తత్సదృశైరిత్యర్థః॥ శ్లో ॥తమస్యత్యను
బధ్నాతితచ్ఛీలాంతంనిషేధతి । తస్యవానుకరోతీతిశబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాఇతిదండ్యలం
కారే- అంశుకైరంబరైఃశ్రవణేషులబ్ధపదైః - నివేశితైరిత్యర్థఃయవాంకురైః - పరభృ
తాంవిరుతైశ్చేతిఏతైఃస్మరబలైఃకామసైన్యైః - అబలాస్త్రీకర్త్రీవరసోరాగోయేషాంతే
అబలైకరసాః- స్త్రీపరతంత్రాఃకృతాః॥ ౪౭ ॥ఉపచితేతి ॥ శుచిభిశ్శుభ్రైఃకణైఃరజోభిః
ఉపచితావయవాపుష్టావయవా అళికదంబకంభ్రమరసంహతిఃతస్యయోగం ఉపేయుషీ
తస్మైకాలకేషుయజ్జాలకమాభరణంశేషః- తస్మిన్క
ప్రాప్తాతిలకజాతిలకవృక్షాజ్జాతామంజరీ- అలకేషుయజ్జాలకమాభరణంశేషః- తస్మిన్క
మౌక్తికైఃసదృశకాంతిరలక్ష్యతభృంగసంగినీతథాపి - తిలకమంజరీనీలాలకాస్తమౌక్తా
జాలకమివాలక్ష్యతేతివాక్యార్థః॥౪౮ ॥ధ్వజేతి॥మదనస్యకామస్యధనుష్పురఃతోరణాలస్య-

మదనస్యధనుర్ధ్వజశ్ఛవికరంముఖచూర్ణమృతుశ్రియః।కుసుమకేసరరేణ్వ
మళివ్రజాస్సపవనోపవనోత్థితమన్వయుః॥అనుభవన్నవడోలమృతూత్సవం
పటురపిప్రియకంఠజిఘృక్షయా।అనయదాసనరజ్జుపరిగ్రహేభుజల
లతామబలాజనః॥౫౧॥త్యజతమానమలంబతవిగ్రహైర్నచతురంపునరేవ
తిగతంవయః।పరభృతాభిరితీవనివేదితేస్మరమతేరమతేస్మవధూజనః॥౫౨॥
అథయథాసుఖమార్తవముత్సవంసమనుభూయవిలాసవతీసఖః। నరపతి
శ్చకమేమృగయారతింసమధుమన్మథసన్నిభః॥౫౩॥పరిచయంచలలక్ష్య
గలక్ష్యనిపాతనేభయరుషోశ్చతదింగితబోధనం।శ్రమజయాత్ప్రగుణాం

స్యధ్వజపటంపతాకభూతంఋతుశ్రియోవసంతలక్ష్మ్యాః ఛవికరంశోభాకరం ముఖచూర్
ణంముఖాలంకారచూర్ణభూతంసపవనంయదుపవనంతస్మిన్నుత్థితం కుసుమకేసరరేణు
అళివ్రజాఃఅన్వయుః॥౫౦॥అనుభవన్నితి॥నవాఃడోలాఃప్రేంఖాఃయస్మిన్నితినవడోలంఋతుః
తూత్సవంవసంతోత్సవంఅనుభవన్ అబలాజనః పటురపినిపుణోపిప్రియకంఠస్యజిఘృక్షయా
యాగృహీతుమాలింగితుమిచ్ఛయాఆసనరజ్జుపరిగ్రహేపీఠరజ్జుపరిగ్రహణేభుజలతాం
జలతాంజడతాం-లడయోరభేదః-శిథిలతామిత్యావత్-అనయత్-డోలాక్రీడానుపతన
భయవ్యాజేనప్రియకంఠమాశ్లిషదిత్యర్థః॥౫౧॥త్యజతేతి॥బతేత్యామంత్రణే॥ని॥విస్మయా
మంత్రణేబతేత్యమరః- బతహేఅంగనాః- మానంకోపంత్యజత॥శ్లో॥స్త్రీణామీర్ష్యాకృ
తఃకోపోమానోన్యాసంగినిప్రియఇతి॥ విగ్రహైర్విరోధైఃఅలం - విగ్రహేణనకార్య
త్యర్థః- గతమతీతంచతురంఉపభోగక్షమంయౌవనంవయః- పునఃనైతినాగచ్ఛతి-ఇత్యే
వంరూపేస్మరమతేస్మరాభిప్రాయేనపుంసకేభావేక్తః - పరభృతాభిఃకోకిలస్త్రీభిఃనివేది
తేసతివధూజనోరమతేస్మరేమే - కోకిలకూజితోద్దీపితస్మరవికారఃవధూజనఃస్మరశాసన
భయాదివఉచ్ఛృంఖలమఖేలయదిత్యర్థః॥౫౨॥అథేతి॥అథానంతరంమధుమధ్వాతీతి
మధుమద్విష్ణుఃసంపదాదిత్వాత్క్విప్మధుర్వసంతః - మనఃమథ్నాతీతిమన్మథఃకామఃతే
షాంసన్నిభఃసదృశః విష్ణువసంతమన్మథసన్నిభః సనరపతిర్దశరథః విలాసవతీసఖః స్త్రీ
సహచరస్సన్ ఆర్తవంఋతుసంబంధినం ఉత్సవంయథాసుఖంసమనుభూయమృగయా
రతింమృగయావిహారంచకమేఅచకాంక్షే॥౫౩॥ వ్యసనాసంగదోషంపరిహరన్నాహ॥
పరిచయమితి॥ అసౌమృగయా- లక్ష్యాణిమృగాదీని తేషాంనిపాతనేపరిచయమభ్యాసంక
రోతి- భయరుషోఃభయక్రోధయోఃతదింగితబోధనంతేషాంచలలక్ష్యాణాం ఇంగితంచి
త్తవికారః॥ ని ॥ఇంగితంహృద్గతోభావఇతిసజ్జనః - తస్యచేష్టితస్యభయాదిలింగభూతస్య
బోధనంజ్ఞానంచకరోతితనుంశరీరంశ్రమస్యజయాన్నిరాసాత్ ప్రగుణాంప్రకృష్టలాఘ
వాదిగుణయుక్తాంకరోతి - అతోహేతోఃసచివైరమాత్యైరనుమతఃయయౌ - సర్వంచై

రోత్యసౌ తనుమతో ऽనుమతస్సచివైర్యయౌ ॥ ౫౪ ॥ మృగవనోపగమక్షమ
వేషభృద్విపులకంఠనిషక్తశరాసనః । గగనమశ్వఖురోద్ధతరేణుభిర్నృసవి
సవితానమివాకరోత్ ॥ ౫౫ ॥ గ్రథితమౌలిరసౌ వనమాలయా తరుపలా
శసవర్ణతనుచ్ఛదః । తురగవల్గనచంచలకుండలో విరురుచే రురుచేష్టితభూ
షు ॥ ౫౬ ॥ తనులతావినివేశితవిగ్రహా భ్రమరసంక్రమితేక్షణవృత్తయః
నృపశురధ్వనితం వనదేవతాస్సునయనం నయనందితకోసలం ॥ ౫౭ ॥ శ్వగణి
వాగురికైః ప్రథమాస్థితం వ్యపగతానలదస్యు వివేశ సః । స్థిరతురంగమభూ

క్షాత్ప్రయోగీత్యతః అపేక్షయా మృగయాప్రవృత్తిః- నతువ్యసనితయేతిభావః ॥ ౫౪ ॥
గేతి ॥ మృగాణాంవనంతస్యోపగమః ప్రాప్తిః తస్యక్షమమర్హం వేషంబిభర్తీతి
క్తః మృగయావిహారానుగుణవేషధారీత్యర్థః - విపులేకంఠేనిషక్తశరాసనోలగ్న
ఖ్యానాసవితేవ నృసవితా పురుషశ్రేష్ఠః - ఉపమితసమాసః - సరాజా అశ్వఖురోద్ధతరే
ణుభిః గగనం వితానం తుచ్ఛమసదివాకరోత్ గగనం నాలక్ష్యతేత్యర్థః ॥ ని ॥ వితానంతు
తుచ్ఛమందయోరితి విశ్వః - అథవా సవితానమిత్యేకం పదం - సవితానముల్లోచనసహితమి
వాకరోత్ ॥ ని ॥ అస్త్రీవితానముల్లోచ ఇత్యమరః ॥ ౫౫ ॥ గ్రథితేతి ॥ వనమాలయా వన
తనస్రజా గ్రథితమౌళిః బద్ధధమ్మిల్లః - తరూణాం పలాశైః పత్రైః సవర్ణః తుల్యవర్ణః
చ్ఛదో వర్మ యస్య సతథోక్తః - ఇదంచ వర్మణః పలాశసాదృశ్యాభిధానం మృగా
ణాం విశ్వాసార్థం - తురగస్యవల్గనేన గతివిశేషేణ చంచలకుండలః అసౌ నృపః దశ
రురుభిర్మృగైశ్చేష్టితాః యాభూమయస్తాసు విరురుచే విదిద్యుతే ॥ ౫౬ ॥ తన్వీతి ॥ తన్వీ
లతాసు వినివేశితవిగ్రహాః సంక్రమితాత్మానః భ్రమరేషు సంక్రమితాః ఈక్షణవృత్తయో
వ్యాపారాః యాసాం తాః వనదేవతాః సునయనం సులోచనం నయేన నీత్యా నందితా
క్షితాః కోసలాః యేన తం దశరథం - అధ్వని మార్గే దదృశుః ప్రసన్న పావనతయా తం
తా అపి గూఢవృత్త్యాదదృశురిత్యర్థః ॥ ౫౭ ॥ శ్వగణీతి ॥ సదశరథః శునాం గణః
సామస్తీతి శ్వగణినః శ్వగ్రాహిణః తైః వాగురా మృగబంధినీ రజ్జుః ॥ ని ॥ వాగురామృ
గబంధినీత్యమరః - తయా చరంతీతి వాగురికాః (*) చరతీతి ఠక్ ॥ ని ॥ ద్వౌవాగురిక జా
లికావిత్యమరః - తైశ్చ ప్రథమమాస్థితం అధిష్ఠితం వ్యపగతా అనలాదవాగ్నయో దస్యవ
స్తస్కరాః యస్మాత్తథోక్తం ॥ ని ॥ దస్యుతస్కరమోషకా ఇత్యమరః ॥ శ్లో ॥ కారయేద్భువ
శోధనమాదౌ మాతురంతికమపి ప్రవివిక్షుః । ఆప్తశస్త్ర్యనుగతః ప్రవిశేత్తత్సంకటేచ
హనేచనతిష్ఠేదితి కామందకః - స్థిరా దృఢా పంకాదిరహితా తురంగమయోగ్యా భూ
ర్యస్య తత్ నిపానవదాహావయుక్తం ॥ ని ॥ ఆహావస్తు నిపానం స్యాదుపకూపజలాశయ
ఇత్యమరః - మృగైః హరిణాదిభిః వయోభిః పక్షిభిః గవయైః గోసదృశైః అరణ్యకపశువిశేషైః

మినిపానవన్మృగవయోగవయోపచితంవనం॥ అథనభస్య ఇవత్రిదశాయు
ధంకనకపింగతటిద్గుణసంయుతం।ధనురధిజ్యమనాధిరుపాదదేసరవరోష్టి
వరోషితకేసరీ ॥౫౯॥ తస్యస్తనప్రణయిభిర్ముహురేణశాబైర్వ్యాహ
న్యమానహరిణీగమనంపురస్తాత్ ।ఆవిర్బభూవకుశగర్భముఖంమృగాణాం
యూథంతదగ్రసరగర్వితకృష్ణసారం॥౬౦॥తత్ప్రార్థితంజవనవాజిగతే
నరాజ్ఞాతూణీముఖోద్ధృతశరేణవిశీర్ణపఙ్క్తి।శ్యామీచకారవనమాకు
దృష్టిపాతైర్వాతేరితోత్పలదళప్రకరైరివాద్రైః॥౬౧॥ లక్ష్మీకృతస్యహ
రిణస్యహరిప్రభావః ప్రేక్ష్యస్థితాంసహచరీంవ్యవధాయదేహం ।ఆకర్ణ
కృష్టమపికామితయాసధన్వీబాణంకృపామృదుమనాః ప్రతిసంజహార

శ్చఉపచితంసమృద్ధంవనంవివేశ॥ ౫౮ ॥అథేతి॥ అథఅనాధిఃమనోవ్యథారహితః - ర
ఘుపోనరవరఃనరశ్రేష్ఠః రవేణధనుష్టంకారేణరోషితాః కోపితాఃకేసరిణః సింహా
యేనసఃరాజాకనకపింగఃకనకవత్పింగఃయస్తటిదేవగుణః మౌర్వీతేనసంయుతంత్రిద
యుధంఇంద్రచాపంనభస్యఇవభాద్రపదమాసఇవ ॥ ని ॥ స్యుర్నభస్యఃప్రోష్ఠపదభా
ద్రపదాస్సమాఇత్యమరః- అధిజ్యమధికృతమౌర్వీకంధనురుపాదదేజగ్రాహ॥ ౫౯
తస్యేతి॥ముహుః స్తనప్రణయిభిః స్తనపార్థిభిఃఏణశాబైఃహరిణశిశుభిః॥ ని॥పృథుకశ్శా
బకశ్శిశురిత్యమరః - వ్యాహన్యమానంహరిణీనాంగమనంగతిఃయస్యతత్ - కుశాంగర్భే
యేషాంతానిముఖానియస్యతత్ తస్యయూథస్యాగ్రసరఃపురస్సరః - గర్వితోదృప్తః కృష్ణ
సారోయస్యతత్ మృగాణాంయూథంకులం॥ ని ॥సజాతీయైఃకులంయూథమిత్యమరః
తస్యదశరథస్యపురస్తాదగ్రేఆవిర్బభూవ॥ ౬౦ ॥ తదితి ॥ జవనోజవశీలః (*) జుచం
క్రమ్యేత్యాదినాయుచ్ప్రత్యయః॥ని॥తరస్వీత్వరితోవేగీప్రజవీజవనోజవఇత్యమరః - తం
జినమశ్వంగతేనఆరూఢేన- తూణీఇషుధిః (*) బహ్వాదిభ్యశ్చేతిఙీష్- తన్ముఖాత్ ఉద్ధృత
శరేణరాజ్ఞాదశరథేనప్రార్థితంఅభియాతం॥ ని॥యాచ్ఞాయామభియోతేచప్రా
ర్థనాధ్యర్థేబుద్ధైంతికేశవః-అతఏవవిశీర్ణాపఙ్క్తిఃసంఘీభావఃయస్య-తత్ ఏణయూథం
తదాఆద్రైఃభయాదశ్రుసిక్తైఃఆకులైఃభయచటులైఃదృష్టిపాతైః వాతేరితోత్పలదళ
కరైఃపవనకంపితేందీవరవరదళబృందైరివవనంశ్యామీచకార॥౬౧॥లక్ష్మీకృతస్యేతి॥హ
రింద్రఃవిష్ణురివాతస్యేవప్రభావోయస్యసః ధన్వీధనుష్మాన్సనృపః లక్ష్మీకృతస్యవేద్ధుమి
స్యహరిణస్యస్వసహచరస్యదేహంవ్యవధాయతదనురాగాదంతర్ధాయస్థితాం- చరతీ
చరీ-పచాదిషుచరడితిటిత్వాద్ఙీప్-అతఏవాహవామనః-అనుచరతీతిచచరేష్టిత్వా
ఙీబితి - సహభూతాంచరీంతాంహరిణీంప్రేక్ష్యకామితయాస్వయంచకాముకత్వాత్కృ
పామృదుమనాః కరుణార్ద్రచిత్తస్సన్ ఆకర్ణకృష్టమపి దుష్ప్రతిసంహారమపీత్యర్థః
బాణంప్రతిసంజహార - నిపుణత్వాదితిభావః - నైపుణ్యంతుధన్వీత్యనేనగమ్యతే ॥ ౬౨

శోర్వ్యాపరేష్వపిమృగేషుశరాన్ముముక్షోః కర్ణాంతమేత్యబిభిదేనిబిడోపి
ముష్టిః। త్రాసాతిమాత్రచటులైస్స్మరయత్సునేత్రైః ప్రౌఢప్రియానయనవి
భ్రమచేష్టితాని॥ ఉత్తస్థుషశ్శిశిరపల్వలపంకమధ్యాన్ముస్తాప్రరోహకబ
లావయవానుకీర్ణం। జగ్రాహసద్రుతవరాహకులస్యమార్గంసువ్యక్తమా
ర్ద్రపదపఙ్క్తిభిరాయతాభిః॥ ౬౪ ॥ తంవాహనాదవనతోత్తరకాయమీష
ద్విధ్యంతముద్ధతసటాః ప్రతిహంతుమీషుః। నాత్మానమస్యవివిదుస్సహసావ
రాహావృక్షేషువిద్ధమిషుభిర్జఘనాశ్రయేషు॥ ౬౫ ॥ తేనాభిఘాతరభసస్య
వికృష్యపత్రీవన్యస్యనేత్రవివరేమహిషస్యముక్తః। నిర్భిద్యవిగ్రహమశో
ణితలిప్తపుంఖస్తంపాతయాంప్రథమమాసపపాతపశ్చాత్ ॥ ప్రాయో

హస్యేతి॥ త్రాసాద్భయాదతిమాత్రచటులైః అత్యంతచపలైః నేత్రైః ప్రౌఢప్రియానయ
నవిభ్రమచేష్టితాని చతురకాంతావిలోచనవిలాసవ్యాపారాన్ స్మరయత్సు సాదృశ్యాత్
స్మృతింజనయత్సు అపరేషుమృగేషుశరాన్ముముక్షోస్తస్యనృపస్యనిబిడో దృఢోపిముష్టిః
కర్ణాంతమేత్యప్రాప్య బిభిదేస్వయమేవభిద్యతేస్మ - భిదేః కర్మకర్తరిలిట్ - కామినః
ప్రియావిభ్రమస్మృతిజనితకృపాతిరేకాన్ముష్టిభేదః నత్వనైపుణ్యాదితితాత్పర్యం॥ ౬౩
ఉత్తస్థుష ఇతి॥ సన్నృపః ముస్తాప్రరోహాణాం ముస్తాంకురాణాం కబళాః గ్రాసాః తేషా
మవయవైః శ్రమవివృతముఖభ్రంశిభిశ్శకలైః అనుకీర్ణం వ్యాప్తం - ఆయతాభిః దీర్ఘాభిః
ఆర్ద్రపదపఙ్క్తిభిః సువ్యక్తంఅతిస్పష్టం శిశిరపల్లవపంకమధ్యాత్ శిశిరవేశంతకర్దమ
మధ్యాత్ ఉత్తస్థుషః ఉత్థితస్య ద్రుతవరాహకులస్యపలాయితవరాహయూథస్యమా
ర్గంపంథానంజగ్రాహ అనుససారేత్యర్థః॥ ౬౪ ॥ తమితి ॥ వాహనాదశ్వాదీష
త్కించిత్ అవనతోత్తరకాయం ఆనతోర్ధ్వకాయంవిధ్యంతం ప్రహరంతం నృపం ఉద్ధత
సటాః ఉత్థితకేసరాః వరాహాః॥ ని॥ సటాజటాకేసరయోరితివిశ్వః - ప్రతిహంతుమీషుః
ఇచ్ఛన్ - అస్యనృపస్యఇషుభిః సహసాజఘనానామాశ్రయేషు అవష్టంభేషువృక్షేషుబద్ధ
మాత్మానంనవివిదుః - ఏతేన వరాహాణాం మనస్విత్వంనృపస్యహస్తలాఘవంచోక్తం॥ ౬౫॥
తేనేతి॥ అభిఘాతే రభసః ఔత్సుక్యంయస్యతస్యఅభిహంతుముద్యతస్యేత్యర్థః - వన్యస్య
వనేభవస్యమహిషస్య నేత్రవివరే నేత్రమధ్యే - తేననృపేణ వికృష్యఆకృష్యముక్తః పత్రీశరః.
విగ్రహంమహిషదేహంనిర్భిద్యవిదార్య - శోణితలిప్తోనభవతీత్యశోణితలిప్తః పుంఖోయ
స్యతథోక్తస్సన్ - తంమహిషంప్రథమంపాతయామాస - స్వయంపశ్చాత్పపాత (*)
కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటీత్యత్ర అనుశబ్దస్యవ్యవహితవిపర్యస్తప్రయోగనివృత్త్యర్థ
త్వాత్తంపాతయాంప్రథమమాసేత్యప్రయోగ ఇతిపాణినీయాః - యచ్చాహవార్తిక
కారః (*) విపర్యాసనివృత్త్యర్థంవ్యవహితనివృత్త్యర్థంచేతి॥ ౬౬ ॥ప్రాయ ఇతి॥

విషాణపతిమోక్షలఘూత్తమాంగాన్ ఖడ్గాంశ్చకార నృపతిర్నిశితైః క్షురప్రైః। శృంగం స దృప్తవినయాధికృతః పరేషామత్యుచ్ఛ్రితం న మమృషే
న తు దీర్ఘమాయుః॥౬౨॥ వ్యాఘ్రానభీరభిముఖోత్పతితాన్గుహాభ్యః ఫుల్లా
సనాగ్రవిటపానివ వాయురుగ్ణాన్। శిక్షావిశేషలఘుహస్తతయా నిమేషా
త్తూణీచకార శరపూరితవక్త్రరంధ్రాన్॥ నిర్ఘాతోగ్రైః కుంజలీనాఞ్
జిఘాంసుర్జ్యానిర్ఘోషైః క్షోభయామాస సింహాన్। నూనం తేషామ
భ్యసూయాపరోఽభూద్వీర్యోదగ్రే రాజశబ్దే మృగేషు॥౬౪॥ తాన్హత్వా
గజకులబద్ధతీవ్రవైరాన్ కాకుత్స్థః కుటిలనఖాగ్రలగ్నముక్తాన్। ఆత్మానం

నృపతిర్దశరథః నిశితైః క్షురప్రైః శరవిశేషైః ఖడ్గాన్ ఖడ్గమృగాన్॥ ని॥ గండకే ఖడ్గ
ఖడ్గినావిత్యమరః- ప్రాయో బాహుల్యేన విషాణపరిమోక్షేణ శృంగభంగేన లఘూన్యగురూణ్యు
త్తమాంగాని శిరాంసి యేషాం తాన్ చకార- న త్వవధీదిత్యర్థః- దృప్తవినయాధికృ
తః దుష్టనిగ్రహనియుక్తస్స రాజా పరేషాం ప్రతికూలానాం అత్యుచ్ఛ్రితం శృంగం విషా
ణం ప్రాధాన్యంచ॥ ని॥ శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చేత్యమరః- న మమృషే న సేహే- దీర్ఘ
మాయుః జీవితకాలంతు॥ ని॥ ఆయుర్జీవితకాలో నేత్యమరః - న మృష ఇతి సకింతు మమృష
ఏవేత్యర్థః॥ ౬౨ ॥వ్యాఘ్రానితి॥ అభీః నిర్భీకో రాజా గుహాభ్యోఽభిముఖం ఉత్పతితాన్
గతాన్ వాయునా రుగ్ణాన్ భగ్నాన్ ఫుల్లాః వికసితాః అసనస్య సర్జకవృక్షస్య అగ్రవిటపాః
తానివ స్థితాన్ హఠాదాభిఘాతానిత్యర్థః- వ్యాఘ్రాణాం చిత్రరూపత్వాదుపమా
ఫుల్లవిశేషణం (*) అనుపసర్గాత్ఫుల్లః - క్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిష్ఠాతకారస్య లత్వ
పాతః॥ ని॥ సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకా ఇత్యమరః- శరైః పూరితాని వక్త్ర
రంధ్రాణి యేషాం తాన్ వ్యాఘ్రాన్ - శిక్షావిశేషేణ అభ్యాసాతిశయేన లఘుహస్తతయా
క్షిప్రహస్తతయా- నిమేషాత్తూణీచకార తూణీరం పూరితవాన్ ॥ ౬౩ ॥నిర్ఘాతేతి
కుంజేషు లీనాన్॥ ని ॥నికుంజకుంజౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదర ఇత్యమరః - సింహాన్
ఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుః- నిర్ఘాతః వ్యోమోత్థితఔత్పాతికః శబ్దవిశేషః - తద్వదుగ్రైః
ద్రైః జ్యానిర్ఘోషైః మౌర్వీశబ్దైః॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యా శింజినీ గుణ ఇత్యమరః- క్షోభయామాస
అత్రోత్ప్రేక్షతే. తేషాం సింహానాం సంబంధిని వీర్యేణ ఉదగ్రే ఉన్నతే మృగేషు విషయే
రాజశబ్దః తస్మిన్ అభ్యసూయాపరః అభూత్ నూనం అన్యథా కథమేతాన్నిష్ప్రయోజనాన్
త్యర్థః- మృగాణామితి పాఠే- సమానే గుణీభూతత్వాద్రాజశబ్దేన సంబంధో దుర్ఘటః
శాలినీవృత్తమేతత్॥ శ్లో ॥శాలిన్యుక్తామ్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైరితి లక్షణాత్ ॥౬౪॥ తానితి
కాకుత్స్థః దశరథః - గజకులేషు బద్ధం తీవ్రం వైరం యేషాం తాన్ కుటిలేషు నఖాగ్రేషు
లగ్నాః ముక్తాః గజకుంభస్థముక్తికా యేషాం తాన్ సింహాన్ హత్వా ఆత్మానం రణే కృతక
ర్మణాం కృతోపకారాణాం గజానాం ఆనృణ్యం అనృణత్వం మార్గణైః శరైః॥ ని॥ మార్గ

ః(త్రు)కృతకర్మణాంగజా నామానృణ్యంగతమివమార్గణై రమం స్త॥ చమరాన్ప
రృతేఃప్రవర్తితాశ్వఃక్వచిదాకర్ణవికృష్టభల్లవర్షీ । నృపతీనివతాన్వియోజ్య
...వ్యఃసితవాలవ్యజనైర్జగామశాంతిం॥ ౭౧ ॥అపితురగసమీపాదుత్ప
...తంతంమయూరంనసరుచిరకలాపంబాణలక్ష్యీచకార।సపదిగతమనస్కశ్చి
...మాల్యానుకీర్ణేరతివిగళితబంధేకేశపాశేప్రియాయాః॥ ౭౨ ॥తస్యక
...శవిహారసంభవం స్వేదమాననవిలగ్నజాలకం।ఆచచామసతుషారశీక
...భిన్నపల్లవపుటోవనానిలః ॥ ఇతివిస్మృతాన్యకరణీయమాత్మనఃసచి
...వలంబితధురంధరాధిపం। పరివృద్ధరాగమనువృద్ధసేవయామృగయాపి
...హారచతురేవకామినీ॥ ౭౪ ॥సలలితకుసుమప్రవాళశయ్యాంజ్వలితమహౌ

...యాచకేశరఇతివిశ్వః- గతంప్రాప్తవంతమివఅమంస్తమేనే ॥ ౭౦ ॥చమరానితి ॥
...క్వచిచ్చమరాన్పరితః (*) అభితః పరితఇత్యాదినా ద్వితీయా - ప్రవర్తితాశ్వఃప్రస్థాపి
...తాశ్వఃఆకర్ణాంతకృష్టాభల్లాఇషువిశేషావర్షతీతితథోక్తస్సనృపః- నృపతీనివ
...స్థితాంశ్చమరాంశ్చమరమృగాన్- సితవాలవ్యజనైశ్శుభ్రచామరైః వియోజ్యహృత్వా
...నృపద్యశ్శాంతింజగామ- శూరాణాంపరకీయమైశ్వర్యమేవఅసహ్యంనతుజీవితమితిభావః -
...పచ్ఛందసికంవృత్తమేతత్ ॥ ౭౧ ॥అపీతి ॥ సనృపఃదశరథఃతురగసమీపాదుత్పతంతమ
...పిసుప్రహారమపీత్యర్థః - రుచిరకలాపంసుబర్హంమధురంరాతీతిమయూరంవృషోద
...రాదిత్వాత్సాధుః-ఛిన్నేనత్రుటితేనమాల్యేనానుకీర్ణేరత్యాంగళితబంధేప్రియాయాః
...కేశపాశేసపదిగతమనస్కఃప్రవర్తితచిత్తఃఉత్కంఠితస్సన్ (*) ఉరఃప్రభృతిభ్యః కబి
...తికప్- నబాణలక్ష్యీచకారనప్రజహారేత్యర్థః॥ ౭౨ ॥ తస్యేతి ॥కర్కశవిహారాదతివ్యా
...యామాత్సంభవోయస్యతం ఆననేవిలగ్నజాలకంబద్ధకదంబకం తస్యనృపస్యస్వేదంసతు
...షారశీకరఃశిశిరాంబుకణసహితః భిన్నావిదళితాఃపల్లవానాంపుటాః కోశాఃయేనసఃవ
...నానిలఃఆచచామజహారేత్యర్థః-రథోద్ధతావృత్తమేతత్ ॥శ్లో ॥రోనరావిహరథోద్ధతా
...లగావితిలక్షణాత్ ॥ ౭౩ ॥ ఇతీతి॥ ఇతిఆత్మనఃవిస్మృతమన్యత్కరణీయంకార్యంయేనతంవి
...స్మృతకార్యాంతరమిత్యర్థః -సచివైరవలంబితాధృతాధూఃయస్య (*) ఋక్పూరబ్ధూ
...రిత్యాదినాసమాసాంతః - అనుబద్ధసేవయాసంతతసేవయాపరివృద్ధోరాగోయస్యతంధ
...రాధిపంనృపంమృగ్యంతేస్యాంమృగాఇతిమృగయా (*) పరిచర్యాపరిసర్యామృగయా
...టాట్యానాముపసంఖ్యానమితియత్ప్రత్యయాంతోనిపాతః- చతురావిదగ్ధాకామినీవజ
...హారఆచకర్ష-నజాతుకామఃకామానాముపభోగేనశామ్యతీతిభావః- సుమంగళవృత్త
...మేతత్ ॥ ౭౪ ॥సఇతి ॥ సనరపతిఃలలితానికుసుమానిప్రవాళానిచశయ్యాయస్యాంతాం
...జ్వలితాభిర్మహౌషధీభిరేవదీపికాభిస్సనాథాంతత్ప్రధానామిత్యర్థః॥త్రియామాంరా
...త్రింక్వచిత్ప్రదేశేఅసమేతపరిచ్ఛదః పరిహృతపరిజనస్సన్నిత్యర్థః - అతివాహయాంబ

షధిదీపికాసనాథాం। నరపతిరతివాహయాంబభూవక్వచిదసమేకపరిచ్ఛ
దస్త్రియామాం॥ ౭౫॥ ఉపసిసగజయూథకర్ణతాళైః పటుపటహధ్వనిభి
ర్వినిధూతనిద్రః। అరమతమధురస్వరాణిశృణ్వన్ విహగవికూజితవందిమం
గళాని॥ ౭౬ ॥అథజాతురురుగృహీతవర్త్మా విపినేపార్శ్వచరైరలక్ష్య
మాణః। శ్రమఫేనముచాతపస్విగాఢాంతమసాంప్రాపనదీంతురంగమేణ॥
కుంభపూరణభవఃపటురుచ్చైరుచ్చచాలనినదోంభసితస్యాః। తత్రసద్విర
దబృంహితశంకీశబ్దపాతినమిషుంవిససర్జ॥ ౭౮ ॥నృపతేః ప్రతిషిద్ధమేవత
త్కృతవాన్పఙ్క్తిరథోవిలంఘ్యయత్। అపథేపదమర్పయంతిహిశ్రుతవం
తోపిరజోనిమీలితాః॥ ౭౯॥ హా తాతేతిక్రందితమాకర్ణ్య విషణ్ణస్తస్యాన్వి
ష్యన్వేతసగూఢప్రభవంసః। శల్యప్రోతంప్రేక్ష్యసకుంభంమునిపుత్రంతా

భూపగమయామాస- పుష్పితాగ్రావృత్తం॥ ౭౫ ॥ ఉపసీతి॥ఉపసిప్రాతఃపటూనాంప
టహానామివధ్వనిర్యేషాంతైః గజయూథానాంకర్ణైరేవతాళైః వాద్యభేదైఃవిధూతని
ద్రఃసన్నృపఃతత్రవనే- మధురస్వరాణివిహగవికూజితాన్యేవవందినాంమంగళానిమంగళ
గీతానిశృణ్వన్ అరమత॥ ౭౬ ॥అథేతి॥ అథానంతరంజాతుకదాచిత్ రురోర్మృగస్యగృ
హీతవర్త్మా స్వీకృతరురుమార్గఇత్యర్థః- విపినేపార్శ్వచరైరలక్ష్యమాణః- తురగ
వేగాదిత్యర్థః- సరాజాశ్రమేణఫేనముచాఫేనంస్వీకుర్వతేత్యర్థః- తురంగమేణత
పస్విగాఢాంతపస్విభిఃసేవితాంతమసాంనామనదీంసరితంప్రాప ॥ ౭౭ ॥ కుంభేతి॥ తస్యా
స్తమసాయాఃఅంభసికుంభస్యపూరణేనభవః ఉత్పన్నః -పచాద్యచ్- పటుఃమధురఃఉ
చ్చైఃగంభీరఃనినదఃధ్వనిఃఉచ్చచాలఉదియాయ - తత్రనినదేసన్నృపఃద్విరదబృంహితమితి
శంకితఇతిద్విరదబృంహితశంకీసన్ శబ్దేనశబ్దానుసారేణపతతీతిశబ్దపాతీ - తంఇషుంబా
ణంవిససర్జవిసృష్టవాన్- స్వాగతావృత్తం॥ ౭౮ ॥నృపతేతి॥తత్కర్మనృపతేఃక్షత్రియ
స్యప్రతిషిద్ధమేవయదేతత్కర్మగజవధరూపంపఙ్క్తిరథోదశరథఃవిలంఘ్య - లక్ష్మికామో
యుద్ధాదన్యత్రకరివధంనకుర్యాదిత్యాదిశాస్త్రముల్లంఘ్య - కృతవాన్ ననువిదుషస్తస్యక
థమీదృగ్విధచేష్టితమిత్యతఆహ- అపథఇతి-శ్రుతవంతోవిద్వాంసోపిరజోనిమీలితాఃరజో
గుణావృతాస్సంతః- నపంథాఇత్యపథం (*) పథోవిభాషేతిసమాసాంతః - అపథంన
పుంసకమితినపుంసకత్వం॥ ని ॥అపంథాస్త్వపథంతుల్యఇత్యమరః- తస్మిన్నపిపదంఅర్ప
యంతిహినిక్షిపంతిప్రవర్తంతఇత్యర్థః- వైతాళీయంవృత్తమేతత్ ॥ ౭౯ ॥హాతాతేతి ॥
హేత్యార్తౌతాతజనక॥ని॥హావిషాదశుగార్తిషు-తాతస్తుజనకఃపితేతిచామరః-హాతాతే
తిక్రందితం ఆక్రోశనంఆకర్ణ్య విషణ్ణఃభగ్నోత్సాహస్సన్ తస్యక్రందితస్యవేతసైఃగూఢం
ఛన్నంప్రభవత్యస్మాదితిప్రభవఃకారణం-తమన్విష్యన్ శల్యేనబాణేనప్రోతంస్యూతం

పాదంతశ్శల్యఇవాసీత్క్షితిపోపి॥౭౦॥ తేనావతీర్యతురగాత్ప్రథితాన్వయేన
పృష్టాన్వయస్సజలకుంభనిషణ్ణదేహః।తస్మైద్విజేతరతపస్విసుతంస్ఖలద్భి
రాత్మానమక్షరపదైః కథయాంబభూవ ॥ తచ్చోదితస్సతమనుద్ధృతశల్య
మేవపిత్రోస్సకాశమవసన్నదృశోర్నినాయ।తాభ్యాంతథాగతముపేత్యత
మేకపుత్రమజ్ఞానతస్స్వచరితంనృపతిశ్శశంస॥౭౧॥తౌదంపతీబహువిలప్య

శిశోః ప్రహర్త్రా శల్యంనిఖాతముదహారయతామురస్తః।సోభూత్పరాసుర

ని ॥ శల్యంశంకౌశరేవంశ ఇతివిశ్వః- సకుంభః కలశసహితఃమునిపుత్రః పేత్యుపీత్యుసః
క్షితిపోపితాపాద్దుఃఖాత్ అంతఃశల్యంయస్యసోంతశ్శల్యఇవాసీత్ - మత్తమయూరవృత్త
మేతత్॥ శ్లో ॥వేదైరంధ్రైర్మ్తౌయసగామత్తమయూరమితిలక్షణాత్॥౭౦॥ తేనేతి॥
ప్రథితాన్వయేనప్రఖ్యాతవంశేన - ఏతేనపాపభీరుత్వంసూచితం - తేనరాజ్ఞాతురగాదవ
తీర్యపృష్టాన్వయః బ్రహ్మహత్యాశంకయాపృష్టకులఃజలకుంభేనిషణ్ణదేహఃసమునిపుత్రః
తస్మైరాజ్ఞేస్ఖలద్భిరక్షరపదైః- అశక్తివశాదర్ధోచ్చారితైరిత్యర్థః - ఆత్మానంద్విజేతర
శ్చాసౌతపస్విసుతశ్చతంద్విజేతరతపస్విసుతంకథయాంబభూవ - నచశైవర్ణికఏవా
శూం- కింతుకరణః- వైశ్యాత్తుకరణశ్శూద్రాయామితియాజ్ఞవల్క్యః - కుతోబ్రహ్మహత్యే
త్యర్థః- తథాచశ్రీమద్రామాయణే॥ శ్లో ॥బ్రహ్మహత్యాకృతంపాపంహృదయాదపనీ
యతాం। సద్విజాతిరహంరాజన్ మాభూత్తేమనసోవ్యథా॥శూద్రాయామపివైశ్యేనజా
తోజనపదాధిపేతి ॥౭౧॥ తదితి॥ తేనమునిపుత్రేణచోదితఃపితృసమీపంప్రాపయేత్యు
క్తః - సనృపతిఃఅనుద్ధృతశల్యంఅనుత్పాటితశల్యమేవతంమునిపుత్రంఅవసన్నదృశోఃవిన
ష్టచక్షుషోఃఅంధయోరిత్యర్థః- పిత్రోఃమాతాపిత్రోః (*)పితామాత్రేత్యేకశేషః -
సమీపంనినాయ- ఇదంచరామాయణవిరుద్ధం॥శ్లో॥అథాహమేకస్తందేశంనీత్వాతౌభృ
శదుఃఖితౌ।అస్పర్శయమహంపుత్రంతంమునింసహభార్యయేతి - తత్రనదీతీరఏవమృతం
పుత్రంప్రతిపిత్రోరానయనాభిధానాత్ -తథాగతంపేతసగూఢఃఏకశ్చాసౌపుత్రశ్చతం
ఏకపుత్రఃఏకపుత్రగ్రహణం పిత్రోరనన్యగతికత్వసూచనార్థం-తంమునిపు...
సన్నికృష్యఅజ్ఞానతఃకరిభ్రాంత్యాస్వ... స్వకృతంతాభ్యాంపిత...
ణాచ్చతుర్థీ- శశంసకథితవాన్॥ ...
తాదిషుజాయాశబ్దస్యదంభావో...
పతీభార్యాపతీచతావిత్యమరః ...
ఉరస్తఃవక్షసః- పంచమ్యాస్త...
తాంఉద్ధారయామాసతుః- స...

థభూమిపతింశశాపహస్తార్పితైర్నయనవారిభిరేవవృద్ధః ॥ ౬౩ ॥ దిష్టాం
తమాప్స్యతిభవానపిపుత్రశోకాదంత్యేవయస్యహమివేతితముక్తవంతమ్
ఆక్రాంతపూర్వమివముక్తవిషంభుజంగంప్రోవాచకోసలపతిఃప్రథమాప
రాద్ధః ॥౬౪॥ శాపోప్యదృష్టతనయాననపద్మశోభేసానుగ్రహోభగవతా
మయిపాతితోయమ్। కృష్యాందహన్నపిఖలుక్షితిమింధనేద్ధోబీజప్రరోహ
జననీంజ్వలనఃకరోతి ॥ ౬౫ ॥ ఇత్థంగతేగతఘృణఃకిమయంవిధత్తాంవధ్య
స్తవేత్యభిహితోవసుధాధిపేన। ఏధాన్హుతాశనవతస్సమునిర్యయాచే
పుత్రంగతాసుమనుగంతుమనాస్సదారః॥౬౬॥ ప్రాప్తానుగస్సపదిశాసన

వారిభిః- శాపదానస్యజలపూర్వకత్వాత్- తైరేవభూమిపతింశశాప ॥ ౬౩ ॥ దిష్టేతి ॥
హేరాజన్ భవానపిఅంతేవయసివార్ధకేఅహమివపుత్రశోకాత్ దిష్టాంతంకాలావసా
నంమరణమిత్యర్థః॥ ని ॥ కాలేపిదైవేదిష్టంస్యాదితివిశ్వః-ఆప్స్యతీత్యుక్తవంతంఆక్రాం
తఃపాదాహతఃపూర్వమాక్రాంతః ఆక్రాంతపూర్వః (*) సుప్సుపేతిసమాసః - తంప్ర
థమమపకృతమిత్యర్థః- ముక్తవిషమపకారిణేపశ్చాదుత్సృష్టవిషంభుజంగమివస్థితంతం
వృద్ధంప్రథమాపరాద్ధఃప్రథమాపరాధీ-కర్తరిక్తఃఇదంచసహనేకారణముక్తం - శాప
దానాత్పశ్చాదపరాధినంమునింకోసలపతిర్దశరథఃప్రోవాచ॥౬౪॥ శాపఇతి ॥అదృష్టా
అలక్షితాతనయాననపద్మశోభాసుతముఖకమలకాంతిః యేనతస్మిన్ పుత్రకేమయిభగ
తాపాతితఃవజ్రపాతియత్వాత్పాతితఇత్యుక్తం - అయంత్వయాపు[illegible]కాత్ మ్రియస్వేత్యే
వంరూపః శాపోపిసానుగ్రహః - వృద్ధకుమారీవరన్యాయేనేష్టావాప్త్యంతరీయకత్వా
త్సోపకారఏవ- నిగ్రాహకస్యాప్యనుగ్రాహకత్వమర్థాంతరన్యాసేనాహ - కృష్యా
మితి- ఇంధనైఃకాష్ఠైఃఇద్ధఃప్రజ్వలితఃజ్వలనఃఅగ్నిఃకృష్యాంకర్షణార్హాం (*)భువప
థాద్యాక్లిపిచ్చ తెరితిక్యప్-క్షితిందహన్నపిబీజప్రరోహాణాంబీజాంకురాణాంజననీముత్పా
దనక్షమాంకరోతి॥ ౬౫ ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థంగతేవృత్తేసతివసుధాధిపేనరాజ్ఞాగతఘృణః
నిష్కారణహంతృత్వాన్నిష్కృపః - అతఏవవధ్యః వధార్హాయంజనఃఅయమితిరా
జ్ఞోనిర్వాదాత్ ఆనాదరేణస్వాత్మనిర్దేశః- తవ-కింవిధత్తాంమిత్యభిహితఃమయాకింవిధే
యమిత్యర్థః-సమునిస్సదారస్సభార్యఃప[illegible]సుంగతాసుంపుత్రంఅనుగంతుం
[illegible] తుం[illegible]స్సోరపీతిమకారలోపః - హుతాశ
పుంసకమితినపుంసకత్వం॥ ని ॥అపంథా స్త్వపథంత
యంతిహివితిపంతిప్రవర్తంతఇత్యర్థః- వైతాళీయంప్రతిశ్మఘాతదోషః॥శ్లో॥అనుష్ఠానాస
హోత్యాక్తాతాతజనక॥ని॥హావిషాదశుగార్తిషు_తాత[illegible]ంప్రణిధీయతఇతివచనాత్ ॥౬౬॥
తిక్రందితం ఆక్రోశనంఆకర్ణ్యవిషణ్ణఃభగ్నోత్సాహస్సన్ పదిఅస్యమునేశ్శాసనంకాష్ఠసం
భన్నంప్రభవత్యస్మాదితిప్రభవఃకారణం-తమన్విష్యన్ శస్త్రంసంపాద్య- పాతకేనమునివధని